

IRAK TÜRKMENLERİ
(1918-1926)

Selami SAYGIN

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir

2010

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
EKLER LİSTESİ	iii
KISALTMA LİSTESİ	iv
ÖNSÖZ	v
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

IRAK'TA TÜRK VARLIĞININ ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHİ

1.1. TÜRKLERİN İRAK'A GELİŞLERİ.....	10
1.1.1. OSMANLI DÖNEMİ.....	11
1.2. 1. BATILI KAYNAKLARA GÖRE TÜRKMENELİ.....	13
1.2.2. ARAP KAYNAKLARA GÖRE TÜRKMENELİ	17
1.2.3. ANSİKLOPEDİLERE GÖRE TÜRKMENELİ	19
1.2.4. RESMİ BELGELERE GÖRE TÜRKMENELİ	18
1.3. İRAK'TA TÜRK HAKİMİYETİ	25
1.4.1. TÜRKMENLERİN TOPLUMSAL YAPISI	27
1.4.2. TÜRKMEN BOYLARI	29
1.4.3. TÜRKMEN NÜFUSU.....	31
1.5.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İRAK	32

2. BÖLÜM

MÜTAREKE DÖNEMİ VE MİSAK-I MİLLİ KARARI

2.1. MONDROS MÜTAREKESİ	35
2.2.1. MÜTAREKE METNİ	37
2.2.2. ALİ İHSAN PAŞA'NIN TUTUMU.....	41
2.3.1. ÖZDEMİR BEY KUVVETLERİ	43
2.4.1. MİSAK-I MİLLİ KARARI	44
2.4.2. MİSAK-I MİLL KARAR METNİ	46
2.4.3. MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA GÖRE MİSAK-I MİLLİ	47
2.4.4. MİSAK-I MİLLİ U YGULAMASI.....	50
2.5.1. MOSKOVA ANTLAŞMASI.....	51
2.6.1. ANKARA İTİLAFNAMESİ	53
2.6.2. ANKARA İTİLAFNAMESİNE TEPKİLER	59
2.7.1. TBMM'DE MİSAK-I MİLLİ TARTIŞMALARI	60
2.8.1. YAZARLARA GÖRE MİSAK-I MİLLİ	63

2.9.1. MİSAK-I MİLLİ DEĞERLENDİRMESİ	66
--	----

3. BÖLÜM

LOZAN GÖRÜŞMELERİ VE TBMM'DE LOZAN TARTIŞMALARI

3.1. LOZAN GÖRÜŞMELERİNDE MUSUL SORUNU	68
3.1.1. LOZAN'DA TÜRK DELEGE HEYETİ	68
3.2.1. İSMET PAŞA'YA GÖRE MUSUL'UN TÜRKİYE'YE AİDİYETİ	73
3.3.1. MUUL'UN NÜFUS YAPISI	80
3.4.1. TÜRK HEYETİ'NİN FİKİR DEĞİŞTİRMESİ	83
3.5.1. TBMM'DE LOZAN GÖRÜŞMELERİNE TEPKİ.....	85
3.5.2. TBMM'DE LOZAN ANTLAŞMASI'NIN ONAYLANMASI	92
3.5.3. TÜRK BASININDA LOZAN ANTLAŞMASINA TEPKİ.....	93

4. BÖLÜM

HALİÇ KONFERANSI VE CEMİYET-İ AKVAM GÖRÜŞMELERİ

4.1. HALİÇ KONFERANSI	101
4.1.1. MUSUL SORUNU'NUN MİLLETLER CEMİYETİ'NDE ELE ALINMASI	105
4.1.2. MUSUL TAHKİKAT KOMİSYONU	107
4.1.3. MUSUL TAHKİKAT KOMİSYONU RAPORU	113
4.1.4. KOMİSYON RAPORU'NA GÖRE MUSUL'UN NÜFUS YAPISI	120
4.2.1. MİLLETLER CEMİYETİ'NİN KARARI	123
4.3.1. TÜRK İNGİLİZ GÖRÜŞMELERİ	126
4.4.1. ANKARA ANTLAŞMASI	127

5. BÖLÜM

İNGİLİZ İŞGALİ DÖNEMİNDE İRAK TÜRKMENLERİ

5.1. 1918-1926 İNGİLİZ İŞGAL DÖNEMİNDE TÜRKMENLER.....	138
5.1.1. FAYSAL'IN KRALLIĞINA TÜRKMENLERİN TEPKİSİ	141
5.1.2. KERKÜK'LÜLERİN TALEPLERİ	142
5.1.3. KAÇAKAÇ İSYANI	142
5.1.4. TÜRKMENLERE İLK SOYKIRIM	144
5.1.5. ÖZDEMİR BEY'İN ÇABALARI	146

SONUÇ	150
KAYNAKÇA	159
EKLER LİSTESİ	163

ÖZET

IRAK TÜRKMENLERİ (1918-1926)

SAYGIN, Selami

Yüksek Lisans-2010

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç.Dr. Mehmet KAYIRAN

Oğuz Türklerinin bir bölümü olan Irak Türkmenleri, Emeviler, Abbasiler, Büyük Selçuklular ve Osmanlı dönemlerinde peyder pey Irak'a gelip yerleşmişlerdir. Emevi ve Abbasi dönemlerinde Irak'a zorunlu olarak ve daha çok asker olarak gelmişken Büyük Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ise fatih olarak gelmişlerdir.

Türkmenler daha çok Irak'ın kuzey batısındaki Telafer'den başlayarak, Kürt ve Arap bölgelerini ayırarak şekilde, Bağdat'ın kuzey doğusundaki Mendeli'ye kadar uzanan alanda yerleşik durumdadırlar. Nüfus itibarı ile Irak'ın üçüncü etnik topluluğu durumundadırlar. Türkmenler Irak'ın genelinde nüfusun yaklaşık % 15'ini oluştururlar. Türkmenistan, Maveraünnehir, Azerbaycan ve Türkiye'den Irak'a gelip yerleşen Türkmenlerin konuştukları Türkçede bu yüzden ağız farklılıkları vardır. Ancak konuştukları Türkçe, Türkiye Türkçesi ile neredeyse aynıdır. Aşiretli toplum düzeninden uzak yerleşik bir hayat sahibidirlar. Daha çok ticaret ve tarımla uğraşmaktadırlar.

Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in 1055 Bağdat Seferi'nden başlayarak 1918'e kadar bazı kesintilerle Türk idaresinde kalan Irak'ta Türkmenler bu dönem içinde hakim durumdadırlar. Mondros Mütarekesi'ni takiben Türkmenlerin yaşadığı Türkmeneli bölgesi İngiliz işgaline uğramıştır. Lozan ve Haliç Konferanslarında Türk ve İngiliz temsilcileri bir mutabakata varamadıkları için, Lozan Antlaşması'nın bir gereği olarak konu Milletler Cemiyeti hakemliğine götürülmüştür. Cemiyet'in İngiliz görüşü lehine karar vermesinden bir süre sonra 5 Haziran 1926'da Türk, İngiliz ve Irak tarafları arasında yapılan Ankara Antlaşması ile Türkmeneli bölgesi Irak sınırları içinde kalmıştır. Türkiye'den en son ayrılan Türkler, Irak Türkmenleridir. Ankara Antlaşması'nın kendilerine bir azınlık hakları bile temin edemeyişini nedeniyle uluslar arası hiçbir hukuki güvenceye sahip olamamışlardır. Bu yüzden baskıcı Irak yönetimlerinin, Türkmeneli bölgesinin sosyal yapısını değiştirmeyi öngören uygulamalarına maruz kaldıkları gibi, doğu ve kuzey bölge komşuları olan Kürtlerin de Türkmeneli'yi ilhak etme çabaları Türkmen varlığı için başka bir tehdit nedeni oluşturmuştur.

ABSTRACT

IRAK TÜRKMENLERİ (1918-1926)

SAYGIN, Selami

Yüksek Lisans-2010

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç.Dr. Mehmet Kayıran

Iraqi Turkmens, Which is a big part of the Oghuz Turks came to Iraq and settled little by little in Umayyad, Abbasid, Great Seljuk and Otoman periods. Although they generally and necessarily came as soldiers there in Umayyad and Abbasid periods, came as conquerors in the Great. Seljuk and Ottoman periods .

More Iraqi Turkmen are resident in the area extending to Mendeli in the north-east of Baghdad from Talafar in the north-west, in the way to separate Kurdish and Arab areas Turkmen population are the third of Iraq's population of ethnic communities, constitutes 15% of all Iraq's population approximately. Turkmen who come from Turkmenistan, Maveraunnehir, Azerbaijan and Turkey have different dialects. However, Turkish they speak, are almost identical with Turkish of Turkey . They have a life away from the tribal social order, are generally deal with agriculture, trade.

They are dominant in Iraq where remained under the administration of Turks up to 1918 from Great Seljuk Ruler, Tugrul Bey's Baghdad expedition in 1055. Following the Mondros Armistice, the Türkmeneli region where Turkmen lived has undergone the British occupation. Because Turkish and British representatives in Lausanne and the Golden Horn Conference could not reach a consensus for the need of the Lausanne Treaty, the issue has been taken to arbitration of League of Nations. after the League's decision in favor of British opinion, .Türkmeneli region remained within the border of Iraq by the Ankara Agreement between the British ,Iraqian and Turkish sides on 5 June 1926. the Turks who recently separated from Turkey, are the Iraqi Turkmen. Because they didn't get even their minority rights by the Treaty of Ankara, they had no international legal guarantees. Therefore, on the one hand repressive Iraqi governments have tried to change the social structure of Türkmeneli area on the other hand Kurds have tried to annex their land.

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Türkmeneli Haritası

Ek 2: Türkmeneli Haritası

Ek 3: Ali İhsan Sabis'in Mustafa Kemal Atatürk'e Gönderdiği Telgraf

Ek 4: Süleymaniye'yi İşgal Eden İngilizlere Karşı Arapların ve Kürtlerin Tepkisi

Ek 5: Misak-ı Milli Kararlarının Metni

Ek 6: Vakit Gazetesi'nin Ahd-i Milli'yi Başlıklı Yazısı

Ek 7: Lozan Sulh Muahednamesi'nin Kapak, Giriş ve Musul Hakkındaki Sayfaları

Ek 8: İkdam Gazetesi'nin Musul Sirkati Başlıklı Yazısı

Ek 9: İkdam Gazetesi'nin "Musul Hakkında Müdafaa Edeceğimiz Esaslar Başlıklı Yazısı

Ek 10: İkdam Gazetesi'nin "Musul Entrikaları" Başlıklı Yazısı

Ek 11: İkdam Gazetesi'nin "Musul Türkiye Cumhuriyeti'nin Gayri Kabilî Terk Eczayı Mütemmimesindedir" Başlıklı Yazısı.

Ek 12: İkdam Gazetesi'nin "Türk Musul'u Muhafaza Edeceğiz" Başlıklı Yazısı

Ek 13: İkdam Gazetesi'nin "Bir Alet Olan Cenevre" Başlıklı Yazısı

Ek 14: Vatan Gazetesi'nin "Musul İşinde Hak Nerede Cebir Nerede" Başlıklı Yazısı

Ek 15: Ayın Tarihi Dergisi'nin "Irak ve Musul" Başlıklı Yazısı

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi
BEO	: Babıali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
C.	: Cilt
FO	: Foreign Office
IOR	: İndia Office Records
MES	: Middle Eastern Studies
PRO	: Public Record Office
s.	: Sayfa
Sa.	: Sayı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM ZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMM GZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Zabıt Ceridesi

ÖNSÖZ

11. Yüzyıldan itibaren Batıya doğru göç eden Oğuzların tamamının adı olarak bilinen Türkmen kavramı zamanla bunların içinden yalnızca bir bölümü için kullanılmıştır. Osmanlı'nın tasfiyesi olması ile birlikte onun bakiyesi olan coğrafyada, bazı ülkelerde Türkmenler değişen siyasi şartlar sonunda azınlık durumuna düşmüştür.

Irak Türkmenleri, Maveraünnehir, Azerbaycan, Kafkasya ve Türkiye gibi değişik bölgelerden farklı zamanlarda Irak'a gelerek yerleşmişlerdir. Bu yüzden konuştukları Türkçelerinde ağız ve şive farklılıkları görülür. Mondros Mütarekesi'nden Ankara Antlaşması'na kadar geçen sekiz yıllık dönem içinde işgalci İngiliz yönetimine karşı bazen barışçı yollarla bazen de isyan ederek direnen Irak Türkmenlerinin, Türkiye ile yeniden birleşme çabaları nihayet 1926'da Türkmenlerin aleyhine sonuçlanmıştır.

Mütareke döneminde, İstanbul'da toplanan Mebusan Meclisi'nde alınan Misak-ı Milli kararları ile Türkmeneli bölgesi, milli sınırlar içinde sayılmıştır. TBMM'nin Ankara'da toplanmasının ardından yapılan antlaşmalar sebebiyle Misak-ı Milli kararları sürekli gündemde kalmıştır. Türkiye-İrak sınırı Lozan Görüşmeleri'nde bir sonuca bağlanamamış, ikili görüşmelerle sonuçlandırılması kararından dolayı, önce Haliç Konferansı'nda Musul konusunda yine bir sonuç alınamamıştır. Yine Lozan'da alınan karar gereğince konu Milletler Cemiyeti'ne havale edilmiştir.

Milletler Cemiyeti ise oluşturduğu Tahkikat Komisyonu'nun raporuna bağlı kalarak Musul'un Irak sınırları içinde kalmasını kararlaştırmıştır. Türkiye bir süre bu kararı tanımamıştır. Ancak yurt içinde Şeyh Said İsyanı gibi bazı olaylar ve başlayan İnkılab hareketlerinin sonuçlandırılması kararından dolayı, Türkiye Ankara Antlaşması ile Musul'un sınırları dışında kalmasını kabul etmiştir.

Irak'ın 2003'te ABD tarafından işgale uğraması ile birlikte Türkmenler için, önce Araplardan sonra Kürtlerden kaynaklanan sorunlar ağırlaşarak ve artarak devam etmektedir. İşgalle birlikte ABD, Türkmenlerin yok sayıldığı bir siyasi yapı tesis ettirmiştir.

Böylece Türkmen Sorunu'nda taraflarda giderek Türkmenlerin aleyhine artmıştır. Çok taraflı, çok yönlü ve giderek Türkmen varlığı için bir beka sorununa dönüşen bu konu için çalışmam boyunca özverili katkıları ile özellikle İngilizce metinlerin çevirisinde katkı sağlayan eşim Leyla SAYGIN'a, yine hiçbir yardımını esirgemeyen Sayın Hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet KAYIRAN'a yardımları için teşekkür ederim.

Selami SAYGIN

Eskişehir, 2010

GİRİŞ

TÜRKMEN, TÜRKMENELİ, IRAK ADI VE TÜRKMEN SORUNU

Uygurlar ile Orta Asya’da iktidar mücadelesini kaybeden Karluklar, Batı Göktürk Hakanlığı sahasında egemenlik tesis ederken siyasi isim olarak da “Türkmen” adını taşıyorlardı(756).¹

Oğuzlar genel Türk adının yanında siyasi bir isim olarak da “Türkmen” adını kullanıyorlardı. Buna bağlı olarak batıya doğru göç eden Oğuz boyları İslam kaynakları tarafından “Türkmen” diye adlandırılmıştır.²

XI. Yüzyılda Oğuzların çoğunluğu Müslüman olur ve Oğuz adı yerine Türkmen olarak anılmaya başlanmışlardır.³

Ünlü Orta Çağ tarihçisi Reşideddin; “Oğuzlar Maveraünnehir ve İran’a gelince, iklim, hava ve su tesiri ile tedricen Tacik(Acem)lere benzediler. Fakat tam Tacik biçimini almadıkları için de İranlılar onlara ‘Türk-manend’ Türk’e benzer, adını verdiler. Türkmen ismi, bu şekilde ortaya çıkmıştır.”⁴ demektedir.

Kaşgarlı Mahmut ise İskender’in Orta Asya’yı işgal etmesine değinirken “onların uzun saçlı olduklarını ve Türklerin alametlerini taşıdıklarını bu yüzden de ‘Türkmen’ Türk’e benzer adının ortaya çıktığı” görüşüne yer vermiştir.⁵

Coğrafyacı Mukaddesi ise “X. Asırda İslam’ı kabul eden bazı Oğuz boyları ve Karluklara, Türkmen adının verildiğini” anlatmıştır.⁶

Kaşgarlı Mahmut ve El-Biruni gibi yazarlar, “uygarlık alanında ilerlemiş olan Oğuzlar, Karluklar ve tarımla uğraşan Halaçları Türkmen” diye adlandırmışlardır.⁷

¹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 26. Baskı, Ankara 2005, s.148.

² İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.154.

³ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler); Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, 5. Baskı, İstanbul, 1999, s.2.

⁴ Reşideddin, **Cami Ut-tevarih (Selçuklular Kısmı)**, Ankara, 1960, s.352; Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, C.1, 6. Baskı, İstanbul,1993, s.29.

⁵ Osman Turan, **a.g.e.**, s.30.

⁶ Osman Turan, **a.g.e.**, s.30.

⁷ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C.1, İstanbul, 1946, s.187.

Kaşgarlı Mahmut'un Karlukları "Türkmenlerden" saymasına itiraz eden Fuat Köprülü ise şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Halbuki Türkmenler, pek iyi biliyoruz ki Oğuzlardır. Türkmen lafzı, Oğuzlara bilhassa İslamiyet'ten sonra verilmiş -ıştikak manası henüz kati surette halledilememiş- bir unvandır. Pek muhtemeldir ki Mahmut Kaşgari bu müphem tabiri Müslüman Türk manasında kullandığı için, Oğuzlarla beraber Müslüman -İslamiyet'i kabul etmiş olan- Karluklara da bu ismi vermiş olsun."⁸

Görüldüğü gibi "Türkmen" adı Müslüman olan Oğuzlar ve Karluklar için kullanılan bir ad olmuştur. XI. Yüzyılda Selçuklu ailesinin öncülüğünde batıya göç eden Oğuzlardan arta kalan boylara Batı Türkistan'da "Türkmen" adı verilmiştir.⁹ Batı Türkistan'da Türkmen adını alan boylardan oluşan Türklerin meskûn olduğu bölgenin bir bölümü ise günümüzde Türkmenistan Cumhuriyeti olarak bilinmektedir.

Irak Türkleri ise 1959'dan itibaren resmi metinlerde "Türkmen" diye adlandırılmışlardır.¹⁰ İlginç olan Türk ve İngiliz heyetleri arasında Musul görüşmeleri yapılırken de İngiliz tarafı, Irak'takilerin "Türk değil Türkmen olduklarını" iddia etmişlerdir. Böylece Irak Türklerinin Türk değil Türkmen olduğu iddiası ile Irak Türklerinin Türkiye ile Türkiye Türkleri ile bağları muhtemelen yok edilmeye çalışılmıştır. Yunanistan Hükümeti'nin, Yunanistan'da yaşayan Türklere Türk dememek için onları "Müslüman" diye adandırması gibi, Irak Hükümeti de Irak'ta yaşayan Türklere Türk dememek için onları "Türkmen" diye adlandırmakta ısrar etmiştir.¹¹

Irak'ta General Abdülkerim Kasım'ın¹² 1959'da askeri bir darbe sonunda Cumhuriyeti ilan etmesini takip eden dönemde de Irak Türkleri, "Türkmen" diye adlandırılmaya devam edilmiştir. Irak Türkleri ise kendilerinin Türkmen diye anılmalarından rahatsızlık duymamıştır. Zaten Türkmen deyimi geniş anlamı ile batıya doğru göç eden coğrafi olarak Türklerin meskûn olduğu alanların batı kısmındaki, Batı Türklerinin yani Oğuzların da adı olarak kullanıla gelmiştir.

⁸ Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, 1991, s.134.

⁹ Mehmet Saray, "Türkler Maddesi", **İslam Ansiklopedisi**, C.12/II, MEB, İstanbul, 1988, s.661.

¹⁰ Suphi Saatçi, **Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı**, İstanbul, 1996, s.17.

¹¹ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.18.

¹² Casim Muhamed el-Hallaf, **Coğrafiyetü'l-İrakü't-Tabi'iyeye ve'l-İktisadiyye ve'l-Beşeriyye**, Kahire 1965, s.9; Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.18.

Irak adı ilk olarak İkinci Halife Hz. Ömer döneminde Müslüman Arapların Sasani Devleti'ne karşı yaptıkları seferler esnasında Basra ile ve Şattül Arap suyu çevresi için kullanılmış ve 642'de Nihavent Savaşı ile Sasani Devleti'nin yıkılması ve topraklarının fethedilmesi üzerine Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem şeklinde iki isim olarak kullanılmıştır. Osmanlı döneminde de merkezi Hemedan olan bölgeye Irak-ı Acem ve merkezi Bağdat olan bölgeye ise Irak-ı Arap denilmiştir.¹³

Günümüzdeki Irak'ın Kuzey bölgesi ise tarihte Araplar tarafından "El-Cezire Mabeyn-ün-Nehrin-Diyar-ı Rebia" diye adlandırılmıştır. Türkler ise "Şarki Anadolu Mülhekatı" veya "Şimali Cezire"; çoğunlukla Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Bağdat ve Basra eyaletleri çevresini Irak-ı Arap buna karşılık Irak'ın kuzeyini oluşturan Musul eyaleti çevresini ise El-Cezire diye adlandırmışken bölgeyi işgal eden İngilizler ise, Irak adını Basra-Bağdat ve Musul eyalet topraklarını içine alacak şekilde kullanmışlardır. Musul çevresinde yaşayan Türkler bundan dolayı tarihte "El-Cezire Türkleri" diye adlandırılmışken Lozan görüşmeleri ve takip eden dönemde ise daha çok "Musul Türkleri" diye isimlendirilmişlerdir.¹⁴

Irak'ta Türkmenlerin yaşadığı bölge bu günkü idari düzenlemeye göre: Musul (Ninova), Erbil, Kerkük, Selahaddin, Diyala (Bakuba) vilayetlerinden meydana gelmektedir. Türkmeneli bölgesi adı yalnızca, Türkmenler arasında ve sözlü olarak değil, yazılı metinlerde, Batılı ve Arap kaynaklarında da yer almıştır. Ekler bölümünde ikinci harita bunlardan birisidir. Tarih olarak da diğerlerinden önceye tekabül ettiği için ayrıca önemlidir. İngiliz Coğrafya bilgini William Guthrie tarafından 1785'te çizilen haritada bu günkü Türkiye Turchia veya Turcmenia diye adlandırılmışken, harita'nın sol alt köşesinde ise İngilizce olarak: "Arap bölgelerinde ve Asya'da Türkler konusunda Dakik Bir Harita, En Yetkililerden Alınan Bilgilerle Çizilmiştir." Kaydı yer almıştır. Harita da bu günkü Kuzey Irak büyük ölçüde ve sarı renkli olarak "Turcmania" diye gösterilmesine karşılık, "Kürdistan" ise Süleymaniye'den başlayarak batı İran'ın batı bölgesinin bir bölümünü

¹³ Mustafa Kafalı, **Töre Dergisi**, Yıl 4/Sayı (17 Ekim 1972), s.46; Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.18.

¹⁴ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.19; **İkdam Gazetesi**, 23 Mayıs 1340.

kapsamaktadır. Kerkük şehri ise “Karkuk” diye ve “Turcmania” bölgesinde yer almıştır.¹⁵

Yine Irak tarihi konusunda önemli isimlerden birisi sayılan David McDowell,¹⁶ Türkmeneli adını kullanmaksızın, Türkmeneli bölgesi için şu değerlendirmede bulunmuştur: “Musul şehrinin Arap çoğunluğuna rağmen Bağdat’a uzanan yol üzerindeki bütün şehir ve köylerin Türkçe konuşan Türkmenlerle dolu bulunmaktadır.”

Filistinli Hıristiyan bir Arap olan Hanna Batatu¹⁷ da Türkmeneli adına yer vermeksizin, Türkmeneli bölgesinin merkezi konumunda olan Kerkük ve çevresi için şu görüşlere yer vermiştir: “Bir petrol merkezi olan Kerkük Bağdat’ın 280 km kuzeyindedir. Çok yakın zamanlara kadar kelimenin tam anlamıyla bir Türk şehri iken, Kürtler yavaş yavaş yakın köylerden bu şehre göç etmeye başladılar. Petrol endüstrisinin gelişmesinden sonra bu göç hız kazanmaya başladı ve 1959 yılına gelince, Kürtler şehrin üçte birini teşkil etmeye, Türkmenlerin sayısı ise yarıdan biraz fazlaya inmeye yüz tuttu. Erbil gibi başka Türk şehirleri de aynı olaya şahit oldu. Erbil büyük bir şekilde Kütleşmeye başladı ve değişiklik çatışmasız bir şekilde cereyan etti. Kerkük’teki durum ise farklıydı; oradaki halk daha dirençli olarak Türkiye ile sıkı kültürel bağlarını koruyup etnik hüviyetlerini daha şuurlu olarak perçinleştirdiler.”

Resmi niteliği şüphe götürmeyecek belgelerden birisi de 1925’te Milletler Cemiyeti tarafından oluşturulan Musul Tahkikat Komisyon Raporunda yer alan Türkmeneli adıdır: “Fakat Türk hükümetinin yaptığı veçhiyle münaziünfih menatıkın Anadolu aksamından madud olduğunu söylemek dahi hatadır. Anadolu o havaliden hayli uzaktır. Bu iki mıntıkayı takribi olarak Toros dağlarının teşkilatı araziyesine tevafuk eder bir surette Suriye ve garbi Kürdistan’ı yekdiğerinden ayırır. Türk hükümetinin hatası tabirleri yanlış istimal etmekten yani Diyarbekir, Mardin ve Nusaybin havalisine Anadolu namı vermekten ibaret kalırsa belki o kadar büyük değildir. Çünkü münaziünfih havalı hemen daima işbu memalik ile müşterek bir isim taşımakta idi: Dağ ile (Kürdistan) ileri memleketle (Diyarbekir yahut Cezire).

Buna ilaveten yalnız bir mülahaza dermeyer edeceğiz. Buda zikrettiğimiz ve etmediğimiz bilumum menbaa müracaat ettiğimiz halde bu havalinin veya bir kısmının Türk hükümetinin iddiası veçhiyle halde veya mazide, Tataristan namıyla yâd olunduğuna dair hiçbir kayda derdest olmadık. Zaten bu iddiasını nereden çıkardığımızı kendisinden sual ettiğimizde hükümeti müşarunileyha cevap

¹⁵ William Guthrie, **A General History of the World**, New York, 1937, s.2.

İlber Ortaylı, **Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek**, 7. Baskı, İstanbul, 2006, s.85.

¹⁶ David McDowell, **Modern Kürt Tarihi**, Çeviren: Neşenur Domaniç, İstanbul, 2004, s.144.

¹⁷ Hanna Batatu, **el-İrak, el-Kitabü'l-Salis, el-Şiyu’iyyun ve'l-Baasiyyun ve'l-zubbatü'l-Ahrar**, Beyrut, 1992, s.224; Aktaran: Erşat Hürmüzlü, **İrak’ta Türkmen Gerçeği**, İstanbul, 2006, s.35.

vermemiştir. Civar arazi hakkında bazen ‘Türkmeneli’ tabirine tesadüf ettik. Fakat bu tabir daima şimal menatıkanın ismi olarak zikrolunmaktadır. Vander A’nın Asya Türkiye’si haritasında (XVIII. Asır) Türkmenler Cezire’de veyahut münaziünfih havalide değil fakat Van şehrinin şimalinde, Rumiye Gölü’nün cenubunda ve Fırat’ın garbında gösterilmektedir.”¹⁸

Irak’ta 1931’de yayınlanmış olan Mahalli Diller Yasası; Musul ilinin Dohuk ve Şeyhan ilçelerinde, Erbil ilinin Erbil ve Mahmur ilçelerinde ve Kerkük ilinin Kerkük ve Kifri ilçelerinde yerine göre Kürtçe veya Türkçe yapılmasını öngörmüş, 5. maddesinde Arapça, Kürtçe ve Türkçe olarak evde kullanılan dil ile eğitim yapılmasını hükme bağlamıştır.¹⁹ Buna göre Kerkük ve civar bölgelerle Kifri ve Erbil merkezinde eğitim ve ders açıklamaları Türkçe olmuştur.

Irak Hükümeti, 28 Ocak 1932’de Milletler Cemiyeti Meclisi’nce kurulan komite tarafından hazırlana şekliyle, Irak Millet Meclisi’nin 5 Mayıs 1932 tarihinde onayladığı deklarasyonun dokuzuncu maddesinde Kifri ve Kerkük ilçesinde çoğunluğun Türkmen olduğu ve bu bölgede Arapçanın yanında Türkçe ve Kürtçenin resmi dil olarak kabul edildiği hükme bağlanmıştır.²⁰

Musul Vilayeti’nin Türkiye’den, Anadolu’dan sayılması görüşü Mondros Mütarekesinden sonra, Musul ve çevresinin İngilizler tarafından işgal edilmesi ile başlamış değildir. İkinci Meşrutiyet döneminde 1911’den itibaren yayınlanan Genç Kalemler adlı dergide Ömer Seyfettin yazdığı yazıların bir kısmı daha sonra “Türklük Üzerine Yazılar” adıyla kitaplaştırılmıştır. Burada Ömer Seyfettin Türk Yurdu hakkında görüşlerini açıklarken: “Osmanlı Devleti’nde büyük bir İslam Ümmeti vardır. Bu İslam Ümmeti iki büyük milletten teşekkül eder ki, bunlarda: Tür ve Arap’tır... Osmanlı Devleti’nin şimal tarafı yani Anadolu hep Türklerle doludur. Ona Türk Yurdu denir. Anadolu’nun Kerkük ve Halep hududunun aşağısı Araplarla doludur. Buraya da Arabistan yani Arap Yurdu denir... Bağdat Vilayetinde ve Kerkük’ün güneyinde dört kaza vardır ki, kâmilen Türklerle doludur; Hanekin, Yakuba, Bedre, Mendeli kazalarıdır.”²¹

¹⁸ **Aydın Tarihi**, Numara 17, Ankara 1925, s.353.

¹⁹ Erşat Hürmüzlü, **Irak’ta Türkmen Gerçeği**, İstanbul, 2006, s.41.

²⁰ **Kraliyet Divan Belgeleri**, Dosya C2/7 yıl 1930; Şakir Sabir el-Zabit, **Tarihü’l Sadaka Beynel Irak ve Türkiye**, Bağdat, 1955, s.154; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.41.

²¹ Ömer Seyfettin, **Türklük Üzerine Yazılar**, Ankara, 1993, s.78-80.

Mondros Mütarekesi'ne kadar Türkmeneli bölgesi Osmanlı idaresinde kalmıştır. Mütarekeden kısa bir süre sonra ise ve mütareke hükümlerine rağmen Musul vilayeti ve onun bir bölümü olan Türkmeneli bölgesi İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Aslında Türkmen Sorunu'da fiilen bu işgalle birlikte başlamıştır. Türkmenler başlangıçta bu sorunu geçici saymıştır. Nasıl olsa eninde sonunda Türkiye'ye bağlanacaklarını umutla beklemişlerdir. Ancak zamanla bu umut boşa çıkmıştır.

Erbil Türkmenlerinin ileri gelenlerinden sevilen sayılan bir din âlimi olarak bilinen Küçük Molla Efendi (Ö.:1943) bu dönemde İngilizlere karşı direnişleri sevk ve idare etmede ön plana çıkmıştır. Halkı İngilizlere karşı mücadele etmeye ve dayanışmaya davet etmiştir. Erbil'in en büyük camisi olan Ulu Cami'de hocalık yapan Küçük Molla Efendi şehirde büyük bir nüfuz sahibidir. İngilizler de yeterince denetleyemedikleri camileri birer bahane ile kapatıyorlardı. İngilizler şehirdeki on iki camiden onunu salgın hastalık var bahanesi ile kapatmıştır. Halkın bu camilerde toplanmalarını, bilinçlenmelerini engellemeye çalışmışlardır. Camisi kapatılan Küçük Molla Efendinin evi bu yüzden bir cami gibi halkın sıkça gidip geldiği kendisinden bilgi alınan bir yer haline almıştır.²²

Telafer'in ileri gelen Türkmen liderleri, İngiliz yönetimine karşı bir ayaklanma fikrinde ittifak ettikleri gibi bölgedeki Arap aşiretlerinin de bu ayaklanmaya katılmalarını sağladılar. Telaferliler İngiliz askerlerine karşı saldırılarla harekete geçtiler. İngiliz askerlerinin çok sayıda birlikle harekete geçmesi üzerine, yaşlı, hasta ve sakatlar Telafer'de bırakılarak geri kalan halkın tamamı Telafer'i terk ederek Karaçuk Dağlarına sığınmışlardır.

Telafer'e giren İngilizler, şehrin boşaltıldığını görünce, evlerin bir kısmını top atışları ile yıkmıştır. Halkın depoladığı zahire ambarlarını imha etmişlerdir. Daha sonra şartlı olarak Telaferlilerin şehre dönmeleri sağlamış ise de ileri gelenleri tutuklanmış, işkence görmüşler, bazıları da sürgün edilmiştir. Halk arasında büyük

²² Suphi Saatçi, **Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı**, İstanbul, 1996, s.183.

etkiler bırakan, büyük kayıplara ve acılara yol açan bu olay “Kaçakaç Yılı” diye adlandırılmıştır.²³

İşgal döneminde İngilizlere karşı direniş Telafer ile sınırlı kalmamıştır. İngiliz manda yönetimi tarafından Irak Kralı ilan edilen Faysal için yapılan halk oylamasına Kerkük Türkmenleri katılmamıştır. 1920 Ayaklanmasından sonra Sir Percy Cox 1 Ekim 1920’de Bağdat’ta siyasi hakimlik görevine başlamıştır. Bu sırada İngilizlerle anlaşan Şerif Hüseyin, Irak’ta bir Arap Krallığı kurulmasını ve oğlu Faysalın da buraya kral yapılmasını talep etmekteydi. Sir Percy Cox ise bunun ancak bir halk oylaması ile olabileceği görüşündeydi. Yapılan halk oylamasında ise Irak’ın kuzeyinde bulunan Kerkük, Musul, Erbil ve Süleymaniye Faysal’ın aleyhine oy kullanmıştır. Hatta Faysal’ın ve bu oylamanın aleyhine Kerkük’te büyük bir halk tepkisi olmuştur. Buna rağmen İngilizler 28 Ağustos 1921’de Faysal’a törenle Irak Kralı tacı giydirdiler. İngilizler Şii ve Sünni Araplar arasında siyasi bir denge kurmaya çalışırken kuzeyde ki Sünni bölgelerinden Faysal’ın aleyhine oy kullanılması İngilizleri hayal kırıklığına uğratmıştır.²⁴

Faysalın aleyhine oy kullanan Kuzey Irak halkının çoğunluğu Türklerden oluşuyordu. Faysal babası Şerif Hüseyin gibi bir Türk düşmanı idi. Irak’a dışardan gelmişti. Üstelik onun dışarıdan gelmesini sağlayanlar da işgalci İngilizlerdi. İngilizlerin desteği sebebiyle yalnız Türkler değil Arap ve Kürtlerin de ona karşı nefreti vardı. Kendi mührü ve imzası ile 15 Ocak 1919’da Paris’te yaptığı bir açıklamada: “Büyük Harp’te İngilizlerden maddi ve manevi yardım gördüğünü, hiçbir zaman İngiliz dostluğu ve sevgisinden sapmayacağını, babasının da kendisine bunu vasiyet ettiğini, bu yüzden kendisinin de çocuklarına, akrabalarına ayrıca şeref ve vefa sahibi her Arab’a, İngilizlerle işbirliği yapmaktan asla şaşmamalarını tavsiye ettiğini” açıklamıştır.²⁵

Halkoylaması öncesinde Türkmenlerin ileri gelenleri de halkı uyararak Faysal’a oy vermemelerini istemişlerdir. Kerküklü Türkmen Şairi Mehmet Sadık

²³ Kahtan A. Abbuş **Al-Telaferi, Savrat Telafer 1920**, Bağdat, 1969, s.211-212.

²⁴ Kemal Melek, **a.g.e.**, s.4.

²⁵ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.328..

Bey (Ö.1967), “İntihap etmem seni Faysal Irak’ın mülküne” diye başlayan şiiri ile Türkmen halkını uyarmıştır.²⁶

Ancak Kerküklüler bu tutumlarının bedelini 1924’te kanlı bir saldırı ile ödemiştir. Kerkük’te 4 Mayıs 1924’te (30 Ramazan 1342) Ramazan Bayramı arifesinde Levy (toplama, devşirme) adlı Asuri kökenli Teyyari askerlerinin başlattığı bir olayın sonunda ortaya çıkmıştır. 15 Ağustos 1923’te Musul çevresinde bu askerlerin işledikleri cinayetler sebebiyle Hükümet ortaya çıkan tepkiyi yatıştırmak için bu askerleri Kerkük çevresine nakletmiştir. Halka sürekli sataşan ve her fırsatta kavga çıkararak bu askerlerden bir grup 4 Mayıs 1924 günü Kerkük’ün Eskiyaka adlı semtinde Büyükpazar denilen çarşıda alışveriş yaparken esnafla tartışmaya başlamışlardır. Kavgaya dönüşen tartışma sonunda askerlerden birisi yaralanır. Kaçmaya başlayan diğer askerler kışlalarına giderek yanlarına aldıkları diğer Tayyari askerleri ve silahları ile olay yerine gelerek halkın üzerine ateş ederler.²⁷ Bayram hazırlığı ile meşgul olan halk ne yapacağını şaşırır. Silahlı olan olay yerine koşar. Tayyariler bu arada Kale mahallesinde Hıristiyanlara ait olan evleri de kullanarak oradan da şehrin aşağı kısmında halkın üzerine ateşe devam ederler. Halktan bir çok masum insan bu olayın sonunda katledilmiştir, yaralanmıştır. Olayın duyulması üzerine Kerkük çevresinden ertesi gün binlerce silahlı insan Kerküklülerin yardımına koşmuştur.²⁸

Türkmenler bir şekilde bu işgalin bitmesini beklerken Ankara Antlaşması ile Türkiye sınırları dışında kalmıştır.²⁹ Ankara Antlaşması ile iki ay içinde Türkmenlere vatandaşlık seçme hakları tanınmıştır. Bununla istemeleri halinde Türkiye vatandaşı olabilmeleri öngörülmüştür. Ancak dönemin şartları içinde Türkmenler bu “haklarından” nasıl haberdar olup ta Türkiye vatandaşlığını seçmiş olacaktır? Böyle bir seçimi yapmaları halinde Irak’taki mal ve mülkleri hakkında hiçbir garantiye sahip olmayacaklardır. Türkiye hiçbir karşılık elde etmeden Türkmen nüfusunu, Türkiye’ye göç etmiş olacaklardı. Bunun Türkiye’den,

²⁶ Şakkir Sabir Zabit, a.g.e., s.146. Suphi Saatçi, a.g.e., s.190.

²⁷ Nafi Demirci, **Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük’ün Siyasi Tarihi)**, İstanbul 1990, s.27-32; Suphi Saatçi, a.g.e., s.192.

²⁸ Suphi Saatçi, a.g.e., s.193.

²⁹ **Düster**, Tertip III, C.7, s. 1512-1519.

Türkmenlerden daha çok İngiltere ve Irak'ın lehine bir sonuca yol açacağı da açıktır. Bu maddenin uygulama imkânı bulamayışı Türkmenlerin lehine olmuştur.

Genel kabulün aksine olarak Bilal N. Şimşir şu görüşleri savunmuştur:³⁰

“1926 Ankara Antlaşması'nda Irak Türkleri hakkında başka bir hüküm yoktur; bu yüzden antlaşma Türkmenlerin haklarını korumadı diye cahilce eleştirilmiştir. Gerçi Milletler Cemiyeti sisteminde azınlıkların korunması çok revaçtaydı; Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan birçok uluslar arası antlaşmada, bu arada Lozan Antlaşması'nda azınlık haklarıyla ilgili bölümler vardı. 1926 antlaşmasına böyle bir hükmün konmaması ise çok isabetli olmuştur. Çünkü Türkmenler, antlaşmada azınlık diye zikredilmiş olsalardı, bu gün Irak'ta üçüncü asli unsur veya üçüncü milliyet olma haklarını kaybederlerdi. Türkmenlerin o antlaşmada azınlık sayılmamış olmaları sayesinde ki bugün Irak Türkmen Cephesi, Türkmen halkının Irak'ta üçüncü asli unsur olma hakkını her forumda arayabilmektedir. Türkiye adına o antlaşmayı yapmış olan ileri görüşlü büyüklerimizi haksız yere eleştirmek değil, rahmet ve şükranla anmak gerekir.”

Görüldüğü gibi Türkmen Sorunu'nun ortaya çıkmasında en önemli merhale olan Ankara Antlaşması bu değerlendirmelere bile konu olabilmıştır. Irak'ta Krallık ve Cumhuriyet döneminde, Türkmenler aleyhine yapılan hiçbir düzenlemeye Türkiye müdahil olmamıştır. Irak resmi mevzuatında “Türkmenler yok” sayılmıştır. Türkmeneli bölgesinin nüfus yapısı hükümet kararları ile değiştirilmiştir. Türkmenlerin önemli bir kısmı, Arap nüfusun çoğunluk olduğu bölgelere zorla götürülüp iskân edilmişken, onlardan boşalan alanlara da Arapların yerleşmesi için her türlü hükümet teşviki uygulanmıştır. Türkmenler mezhebi farklılıklarla, ciddi bir dayanışma tesis edememişken, Şii Türkmenlerin Şii Araplar içinde, Sünni Türkmenlerin de Sünni Arap ve Sünni Kürtler arasında “korunma” kaygısıyla asimile olma eğilimi giderek etkili olmaya başlamıştır. Ankara Antlaşması'nda Türkmenler çoğunluktan bir parça, asli unsur olmadıkları gibi, azınlık sayılmamaları da onları her türlü uluslar arası koruma hakkından da yoksun bırakmıştır.

³⁰ Bilal N. Şimşir, **Türk Irak İlişkilerinde Türkmenler**, Ankara, 2004, s.19.

1. BÖLÜM

IRAK'TA TÜRK VARLIĞININ ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHİ

1.1. TÜRKLERİN IRAK'A GELİŞLERİ

Emevilerin Horasan Valisi Ubeydullah İbni Ziyad'ın 674'te Buhara Seferinden dönerken beraberinde getirdiği 2000 bin kişilik bir Türk grubunun Basra'ya getirilip yerleştirilmesi Irak'taki ilk Türk varlığını oluşturmuştur.¹ Basra'ya yerleştirilen Türkler Araplardan ayrı bir yere "Buharalılar Caddesi"ne yerleştirilmişler. Emeviler devrinde askeri amaçlarla Türkler Irak'a getirilmeye devam edilmişlerdir. Ama getirilenler askeri amaçla getirildikleri için sayıları az olmuştur.²

Abbasilerin kurulmasından sonra da hemen her yıl Halifenin emriyle Türkistan'dan 2000 Türk savaşçısı Horasan Valisi tarafından gönderilmeye devam edilmiştir.³ Türklerin Bağdat'a gelmeleri Halife Memun ve Mutasım dönemlerinde artarak devam etmiştir. Abbasi Halifelerine karşı cephe alan Irak'lı Şii Araplara karşı Halifelik makamını savunmak için Türkler Irak'a getiriliyordu. Halife Mutasım döneminde Suğd-Fergana-Esruşene ve Taşkent'ten getirilen deneyimli Türk subay ve askerleri Halifenin Hassa ordusuna alındılar. Halife Mutasım'ın emriyle 836'da Türk Hassa askerleri için 70 bin mevcutlu Samerra şehri kurulmuştur. Yine Halife Mutasım, Vasık ve Mütevekkil'in dönemlerinde (840-860) Türk komutanlarının nüfuzu artmıştır. Bu dönemde Türk komutanlar arasında Afşın, Aşnas, Büyük Boğa-Küçük Boğa-Vasıf ve Hakan bilinmektedir.⁴ Bu komutanlar Bizans'a karşı yapılan seferlerde olduğu gibi Abbasilere karşı yapılan isyanların bastırılmasında da önemli görevler üstlenmişlerdir. Abbasi Halifeliğinin Şii Büveyhi egemenliği etkisinde kaldığı Büveyhiler döneminde de Irak'taki Türkler ve Şii Deylemler arasındaki mücadele Irak'ta Selçuklu hakimiyeti başlayıncaya kadar devam etmiştir. Selçuklu

1 Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, 3. baskı, İstanbul. 2000, s.71.

2 Hakkı Dursun Yıldız, **a.g.e.**, s.72.

3 Şakir Sabir Zabit, **Tarihü's-Sadaka Beyne'l-Irak ve Türkiye**, Bağdat, 1955; Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.40.

4 Sinan Marufoğlu, "Irak Türkleri" Maddesi, **Türk Ansiklopedisi**, C.19, Ankara, 1971, s.459.

Hükümdarı Tuğrul Bey'in 1055 Bağdat seferi ile birlikte Irak'ta Büveyhi egemenliği yıkılmıştır.⁵

Araplar daha önce Türklere yalnızca "Etrak" (Türkler) derken, Tuğrul Bey'in Irak Seferi ile Bağdat'a hâkim olmasından sonra "Etrak-i Bağdat" (Bağdat Türkleri" demeye başlamışlardır.⁶

1.1.1. Osmanlı Dönemi

Akkoyunlu Devletini yıkan Şah İsmail, 1508'de Irak'ı egemenliği altına almış ve Güney Azerbaycan'dan Merağe şehri çevresinden getirdiği Şii Azeri Türklerini Irak'a yerleştirmiştir. Buna karşılık Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'i mağlup eden Yavuz Sultan Selim'in gönderdiği Bıyıklı Mehmet Paşa ise 1515'te Mardin, Rakka, Musul, Sincar, Telafer Cezire, İmadiye, Erbil ve Kerkük'ü alması ile birlikte Irak'ın kuzeyinde Osmanlı egemenliği başlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'te "İrakeyn Seferi" sonunda Bağdat'ı ele geçirmesi ile birlikte bütün Irak'a Osmanlı egemenliği yayılmış ve bu dönemde Irak'a ikinci büyük Türk göçü dalgalar halinde başlamıştır.

1622'de Safavilerin yeniden Bağdat ve çevresini işgal etmeleri üzerine Osmanlı Padişah'ı IV. Murat 1638'de Bağdat Seferine çıkmış ve Safavileri buradan çıkararak Osmanlı yönetimini yeniden kurmuştur.

"IV. Murat döneminde tabiiyetleri belirsiz Zağros Dağları çevresinde yarı göçebe yaşayan Kürt aşiretlerinin, Dicle ile Fırat arasındaki El-Cezire bölgesinden ve Fırat'ın batısındaki çöl bölgesinden gelebilecek göçebe Arap aşiretlerinin saldırılarına karşı, Musul-Bağdat yolunun da güvenliğini sağlamak için bu yol üzerinde bulunan şehir ve kasabalara Sünni Türkler iskan edilmişlerdir."⁷

Eski Musul Valisi Hazım Teperyan'a göre ise: "Kerkük ve Erbil kazalarının merkezleri ve onlara bağlı köylerden birçoğu gibi Telafer nahiyesi nüfusunun ekseriyetini de IV. Murat zamanında yerleştirilmiş olan Türkler teşkil ediyorlardı."⁸

5 Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul, 2008, s. 87.

6 Sinan Marufoğlu, "Irak Türkleri", **Türkler Ansiklopedisi**, C.20, Ankara, 2002, s.603 - 624.

7 Sinan Marufoğlu, **a.g.m.**, C.20, s.624.

8 Cevat Mustafa, **Tarih el-Türki Fi'l-Irak, Meceller el-Delil**, Ela-adet 2, Necef, 1946, s.284 ; Sinan Marufoğlu, **a.g.m.**, C.20, s.603-624.

Safavilerden sonra İran'ı yönetimi altına alan Nadir Şah, 1733-1743 arasında Irak'ta egemenlik tesis etmeye çalışmış bu dönemde Azerbaycan'dan getirdiği Şii Azeri Türklerini Irak'a yerleştirmiştir. Nadir Şah döneminde getirilip Irak'a iskân edilen Türkler, Irak'a toplu halde yerleşen Türklerin son halkasını oluşturmuştur. Bundan sonra bir daha Irak'a toplu Türk göçü gerçekleşmemiştir.

Osmanlı döneminde Osmanlılar eliyle Irak'ta iskân edilen Türklerin yerleşim bölgeleri, Bağdat'ı Musul üzerinden İstanbul'a bağlayan yolun güvenliği dikkate alınarak seçilmiş "Büyük yol" diye bilinen Kuzeydeki Musul'dan güneydeki Bağdat'a uzanan yolun çevresinde yoğunlaşmıştır.

Türkler Irak'a 9-11 ve 17. yüzyıllarda önceleri küçük gruplar halinde sonraları ise topluca gelip yerleşmişlerdir. Türkler günümüzde Irak'ta orta kuzey ve kuzey batı bölgelerinde meskûn durumdadırlar. Türk yerleşim bölgeleri ise Irak'ın Kuzeyinde bulunan Musul'un Batısındaki Telafer (Köyleri ile birlikte), Musul şehir merkezi ve köylerinin önemli bir kısmı, Erbil, Altunköprü, Kerkük (Köyleri ile birlikte), Tazehurmatu, Tavuk, Tuzhurmatu (Köyleri ile birlikte), Kifri, Karatepe, Hanekin, Kızlarbat (Sadiye), Karağan (Celavla) (Köyleri ile birlikte), Şahraban (Mikdadiye), Bedre, Kazaniye ve Mendeli gibi il, ilçe ve köylerden oluştuğu gibi Bağdat'ın Rağibe Hatun, Azimiye, Karakol vb mahallelerde 300 bin civarında Türk nüfus yaşamaktadır. Bağdat'ta yaşayan Türkler arasında ciddi bir asimilasyon olmuş, "günümüzde Bağdat'ta yaşayan Urfalevi (Beytü'l-Urfali), Rizelievi (Beytü'l-Rizeli), Erzurumluevi (Beytü'l-Erzurumlu), Çadırcı, Kalemçi, Kazançi ve Paçacı aileleri gibi."⁹

Yine Kerkük bölgesinde Zengene taifesi olarak bilinen oymak da Kürtleşen Türk boylarından birisidir.¹⁰

Kut Vilayetinde Aziziye'de Karakol, Tartan, Salihi ve Hüsekli Türk aşiretlerine mensup olanların yaşadığı bilinmektedir.¹¹ Başta Kerkük olmak üzere

9 Ebubekir Hazım Teperyan, **Canlı Tarihler**, İstanbul, 1946, s.391 vd.

10 Mahir Nakip, **Kerkük'ün Kimliği**, Ankara, 2007, s.47.

11 Habib Hürmüzlü ve Ekrem Pamukçu, **Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları**, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2004; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.174.

çeşitli şehirlerde yaşayan Kakailerin de Kürt olarak bilinmelerine karşılık gerçekte Türk olduklarını savunan görüşler de vardır.¹²

1.2.1. BATILI KAYNAKLARA GÖRE TÜRKMENELİ

Irak'ta Türkmenlerin yaşadığı bölge bu günkü idari düzenlemeye göre: Musul (Ninova), Erbil, Kerkük, Selahaddin, Diyala (Bakuba) vilayetlerinden oluşmaktadır. Belli başlı Batılı kaynaklarda Türkmeneli bölgesine yer verilmiştir. Ekler bölümü 1 numaralı harita da Türkmeneli bölgesi yer almıştır.

1- William Guthrie adlı bir İngiliz tarafından 1785'te çizilen haritada bu günkü Türkiye Turchia veya Turcmenia diye adlandırılmışken, harita'nın sol alt köşesinde ise İngilizce olarak: "Arap bölgelerinde ve Asya'da Türkler konusunda dakik bir harita, en yetkililerden alınan bilgilerle çizilmiştir." Harita'da bu günkü Kuzey Irak büyük ölçüde ve sarı renkli olarak "Turcmania" diye gösterilmesine karşılık, "Kürdistan" ise Süleymaniye'den başlayarak batı İran'ın bir bölümünü kapsamaktadır. Kerkük şehri ise "Karkuk" diye ve "Turcmania" bölgesinde yer almıştır.¹³

2- Grutred Bell,¹⁴ 1920, yayımlanan mektuplarında şu görüşü savunarak : "Referandum yapıldı ve Faysal oybirliği ile seçildi. Ancak Kerkük onun lehine oy kullanmadı. Kerkük ve civar beldelerin sakinleri Türkmen'dir. Civardaki köyleri ise Kürt'tür. Her iki kesimde Arap egemenliğini istemiyor." Kerkük ve civarındaki beldelerin Türklüğünden" söz etmiştir.

3- Geof Simons'in,¹⁵ değerlendirmesi "Türkmenlerin yabancı devletler tarafından çizilen sınırlar sebebiyle sıkıntı yaşadıkları" şeklinde olmuştur.

4- Charles Tripp,¹⁶ kitabında "Washington anlaşması ise birlikte Kürt ve Arap bölgesinde Irak'ta etnik çeşitliliğin kabul edildiğini ve Kürtlerle birlikte Türkmen, Asuri ve Keldani gibi bütün etnik toplulukların eşitliğinin vurgulandığı" görüşüne değinmiştir.

12 Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s. 293.

13 İlber Ortaylı, **Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek**, 7. Baskı, İstanbul, 2006, s.85.

14 Grutred Bell, **Letters of Gertrude Bell**, Circa, 1920, s.364; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.26.

15 Geof Simons, **Future Iraq**, Beyrut, 2004, s.64; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.26.

16 Charles Tripp, **A History of Iraq**, Cambiridge University Print, Londra 2002, s.274; Erşat Hürmüzlü; **a.g.e.**, s.26.

5-C. J. Edmonds'un¹⁷ önce İngiliz subayı, sonra Irak İç İşleri Bakanlık Danışmanı olarak bulunduğu Irak hakkında yazdığı kitapta, Kürtlerin köken olarak "İranlı oldukları, 7. yüz yıldan itibaren Batı İran'dan Irak'a doğru gelmeye başladıkları, Kürtlerin yaşadıkları Dağlık bölgedeki dağ ve köy isimlerinin Kürtçe olduğunu, buna karşılık Musul-Erbil-Kerkük ve Bağdat arasında uzanan irili ufaklı yerleşim yerlerinin ise, Kuştepe, Altunköprü, Türkalın, Yorgantepe, Karatepe, Karaincir, Tavuk, Tazehurmatı, Tuzhurmatı, Süleyman Beg, Yengice, Yayçı vb isimlerin ise Türkçe olduğunu" belirtmiştir.

Yine C.J. Edmonds'a¹⁸ göre: "Kerkük şehrinin nüfusu 25.000 iken kent nüfusunun büyük çoğunluğunu Türkmenler, dörtte birini Kürtler ve geriye kalan kısmını da çok az bir nüfusa sahip olan Hristiyan ve Yahudi toplulukları oluşturmaktadır...Majesteleri Hükümeti'nin 'Türkler ve Türkmenler' arasında yapmaya çalıştığı ayırımın uygunluğunu tartışmaya açtılar. Ben bu kitapta toplumun daha alt kesiminde yaşayan ve dil olarak Türkçeyi konuşan köylülerden ve kasabalılardan bahsederken Türkmen ismini Osmanlıların devlet memurları, subaylar ve aristokratik aile mensuplarından bahsederken de Türk ismini kullandım." Görüldüğü gibi Irak'taki Türkleri, Türkmenler ve Türkler diye ayırmak bir İngiliz Hükümet politikasıdır. C.J. Edmonds kitabına isim olarak da "Kürdistan" yerine "Kuzeydoğu Irak"'ı seçmiştir. Kürtlere ve onların siyasi görüşlerine çok yakın olan C.J. Admonds 1925 yılı itibarı ile Kerkük'te Türklerin % 75 buna karşılık Kürtlerin ise % 25 olduğunu da belirtme ihtiyacı duymuştur.

6-Stephen Hemsly Longrigg,¹⁹ şu tespitlerde bulunmuştur: "Türkmenlerin eski göçlerinin kalıntıları Telafer'den uzun bir çizgi olarak Büyük Zap'a kadar uzanmaktadır. Güzel Kerkük şehri ise son iki yüz yılda pek değişmemiştir. Büyük güzergah üzerinde Türkmen köylerinin konumu, hatta yağmura dayalı tarımla uğraşan çeşitli köylülerin konumu hiç değişmemiştir. Türk kanının hakim olduğu bölgelerde Türkçenin ve Türk akımının bariz bir şekilde görüldüğü yerlerde her zaman Türk ağırlığı görülmüştür."

7-Stephen Hemsly Longrigg²⁰ "Türkmenlerin feodal olmayan ve tarımla uğraşan bir topluluk olarak Kerkük, Altunköprü, Erbil, Kifri, Karatepe, Tuzhurmatu, Tavuk ve Musul-Bağdat

17 Cecil John Edmonds, **Kurds, Turks and Arabs, (Politics, Travel and Research In North – Eastern Iraq, 1919-1925)**, London 1957, Çevirenler: Serdar Şengül, Serap Ruken Şengül, İstanbul, 2003, s.31-301.

18 C.J. Edmonds, **a.g.e.**, s.348-349.

19 Stephen Hemsly Longrigg, **Four Contries of Modern Iraq History**, Hardcover 2003, s. 122; Erşat Hürmüzlü, **Irak'ta Türkmen Gerçeği**, İstanbul, 2006, s.27.

20 Stephen Hemsly Longrigg, **Modern Iraq From (1900-1950)**, Bağdat, 1988, s. 30; Erşat Hürmüzlü, **Irak'ta Türkmen Gerçeği**, İstanbul, 2006, s.27.

yolunda yoğunluk kazandıklarını ayrıca Telafer’de mukim olduklarını ve bir problem yaratmayan Türkmenlerin kendilerine fayda sağlayan mistik tutumlarını bırakmadıklarını” anlatmıştır.

8-Amerikalı tarihçi G. Le Strange tarafından 1930’da çizilen ve “Doğu Halifeliğinin Alanları, Müslüman Fatih Timur Zamanında Mezopotamya, İran ve Orta Asya’dır” açıklamasına yer verilen harita’da Türkmeneli bölgesi “Alcazireh Province” diye gösterilirken, “Kürdistan” ise günümüz İran sınırları içinde ve batı bölgesinde yer almıştır.²¹ Bu haritada yer alan bilgilere bakıldığında Kürtler, Timur döneminde (1370-1403) Zağros dağlarının doğu kısmındadırlar.

9-Viladimir Feodoraviç Minorsky,²² “Hiç şüphe edilmeyecek bir şekilde İpek Yolu adlı tarihi yol boyunca Türkmenlerin yoğunlukta olduklarını ve Telafer, Erbil, Alunköprü, Kerkük, Tazehurmatu, Tavuk, Tuzhurmatu, Kifri ve Karatepe’de çoğunluğu teşkil ettiklerine” yer vermiştir.

10-Sarah Garaham Brown,²³ Sanctioning Saddam, The Politics of Invention in Irak, adlı eserinde “Kerkük bölgesinin Araplaştırılması ve Türkmenlerle Kürtlerin bölgeden göçe zorlanması çabalarının ikinci Körfez Savaşından çok önce başladığına” temas etmiştir.

11-David McDowell,²⁴ şu değerlendirmeye: “Musul şehrinin Arap çoğunluğuna rağmen Bağdat’a uzanan yol üzerindeki bütün şehir ve köylerin Türkçe konuşan Türkmenlerle dolu olduğunu” yer vermiştir.

12-Kristina O’Donnelly,²⁵ oldukça dikkat çeken tesitlere yer vermiştir: “Şu anda çileleri unutulmuş ve binlerce yıl önce gelip bu topraklara yerleşen, Musul, Kerkük ve Erbil gibi şairleri yurt edinen Türkmenler. Bu zulmü yaşayanların hiç mi hakları yok? Onlar ikinci sınıf vatandaş mı? İki milyonu aşan nüfuslarına rağmen süregelen hükümetler tarafından gölgelenen bu topluluğun hali niçin böyledir? Zaman zaman bazı Iraklılar tarafından soykırıma uğratıldılar. Irak Baas rejimi tarafından Kültürel Haklar kararnamesi de haklarını koruyamadı ve bu haklar geri alındı. Bunu protesto eden öğrenci ve aydınlar hapse atıldı ve bazıları idam edildi.”

21 Mahir Nakip, **Kerkük’ün Kimliği**, Ankara, 2007, s.174.

22 Viladimir Feodoraviç Minorsky, **Musul Question**, Çeviren: Salim Şahin, İstanbul, 1998, s. 22.

23 Sarah Garaham Brown, **Sanctioning Saddam, The Politics of Invention in Iraq**, New York, 1999, s. 130; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.28.

24 David McDowell, **Modern Kürt Tarihi**, Çeviren: Neşenur Domaniç, İstanbul, 2004, s.144.

25 Kristina O’Donnelly, **The Horseman**, Rose İntle. Publishing House, USA, 2003, s.554; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.26.

13-William Rupert Hay,²⁶ hem Türkmenler hem de Kürtlerin yerleşim yerleri hakkında önemli bazı tespitlere yer vermiştir: “Küçük Zap Nehri güneyinde en önemli iki şehir Kerkük ve Süleymaniye’dir. Süleymaniye Kürt şehri iken Kerkük ve Erbil Türkmenlerle meskundur. Kerkük Türkmenlerin ana yerleşim yeridir.”

14-Scott Taylor²⁷ ise Arap, Kürt ve Türkmenler hakkında mukayeseli bazı değerlendirmelerde bulunmuştur: “Irak Türkmenlerinin iki milyon olduğunu ve Irak’ta ikinci büyük azınlığı oluşturduklarını Arap ve Kürtlerden farklı olarak Türk soyundan geldiklerini ve Kürtlerin Saddam Hüseyin rejiminden izole edildikleri topraklarda yaşadıklarını” yazmıştır.

15-Anne Nivat,²⁷ ise Türkmenlerin sayıları ve tarihleri hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermiştir: “Türkmenler Arap ve Kürtlerden sonra Irak’ın üçüncü büyük etnik grubudur. Türkçenin bir şivesi olan Türkmence konuşurlar. Türkiye ile yakın bağları vardır. Ve genellikle Irak’ın orta ve kuzey kesimlerinde yaşarlar.

Binlerce yıl önce Orta Asya’dan göç ederek Irak’a yerleşmişlerdir. Abbasiler zamanında nüfusları çoğalmaya başladı ve o zamandan sonra Kerkük, Musul ve kuzeydoğu bölgelerinde yaşamaya başladılar.

Nüfus sayıları tam belli olmamakla beraber 1957 yılında yapılan sayımda Irak’ta yaşayan 6 milyon arasında 590.000 olarak gösterildiler. Böylece bu gün nüfuslarının iki milyon olması gerekiyor.”

16-Ala Beşir,²⁸ *The Insider*, Abacus,adını taşıyan eserinde şu tespitleri savunmuştur: “ 1959’da petrol zengini Kerkük şehrinde yeni bir katliam yaşandı. Askeri darbe ve Monarşinin yıkılışının yıl dönümünde, Abdülkerim Kasım’ı destekleyen bir yürüyüş düzenleniyordu. Düzenlemeden sorumlu olanlar önlem almadan iş çıkırından çıktı ve Kerkük’ün ticaret ve iş hayatını da elinde tutan ve çoğunluğu teşkil eden Türkmenlere saldırılar başladı. Türkmenlerin evleri ve işyerleri tahrip edildi ve yağmalandı. Babalar ve çocuklar dışarı çıkarılarak saldırıya uğradı ve ateş edildi.”

17-National Geographic dergisinin Temmuz 1972’de yayınladığı 7 numaralı haritada: Telafer, Kerkük ve Tuzhurmatu Türkmeneli bölgesi olarak gösterilmiştir.

26 William Rupert Hay, **Kürdistan’da İki Yıl (1918-1920)**, Çeviren: Fahriye Adsay, İstanbul, 2005, s.147.

27 Anne Nivat, **The Wake of War**, Boston, 2005, s.39; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.29.

28 Ala Beşir, **The Insider**, **Abacus**, London, 2005, s.19; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.29.

1.2.2. ARAP KAYNAKLARINDA TÜRKMENELİ

Türkmeneli hakkında Batılı araştırmacıların örnek olarak seçilen bu görüşlerinin yanında Arap kaynaklarının da dikkate değer bazı görüşleri şöyle sıralanabilir:

1- Muhammed Deyfüllah El-Mutairi'ye göre:²⁹ “Türkmenler Telafer'den başlayan eğik bir hat üzerinde Irak-İran sınırındaki Mendeli ilçesine kadar uzanan şerit üzerinde yaşamaktadırlar. Bu hattın merkezi Türkmenlerin yoğun bir şekilde yaşadıkları Kerkük şehridir, bunun yanında Türkmenlerin yoğunlukla yaşadıkları ikinci şehir olan Erbil, Musul vilayetinin en kalabalık ilçesi olan Telafer ona bağlı iki yüze yakın köy, Ninova (Musul) civarındaki köyler, Tuzhurmatu, Dakuk, Kifri, Hanekin, Kızlarabat, Şadiye, Mendeli, Karağan, Şehraban ve Deltava gelmektedir.”

2-Muhammed Ali Şamrani,³⁰ “Irak Türkmenleri şu anda Türkmenistan'da, civar Orta Asya'da ve Suriye'de yaşayan Türkmenlerin bir parçasıdır. Arap ve Kürt vatandaşları gibi onlarda mezhep yönünden bölümlere ayrılmaktadırlar. Telafer, Dakuk, Tuzhurmatu ve Karatepe'de yaşayanların bir kısmı Şii'dir. Kerkük'te yaşayanların çoğunluk, Altunköprü ve Kifri sakinleri ise Sünni'dir.

Kerkük'te yaşamakta olan ve yirminci yüz yılın ortalarına kadar çoğunlukta olan Türkmenlerin sayısı 1959 yılına gelince Petrol endüstrisinin gelişmesiyle gelen Kürt göçleri yüzünden yarıya hatta belki bununda altına düştü.”

3-Hayri Emin El-Ömeri,³¹ “Kerkük'ün nüfus çoğunluğunun Türkmen olduğunu” yazmıştır.

4-Abdülmeccid Hasip el-Kaysi,³² “Irak'ın siyasi tarihiyle ilgilenmesinin elli yılı bulduğunu ve Kerkük'ün bir Türkmen şehri olduğunu, halkının Türk ırkından olduğunu ve kuvvetli Kürt kabilelerinin onlara yakın oturduğunu” yazmıştır.

5-Seyyar Al-Jamil,³³ “Türkmenler ise Irak'ın kuzeyinde belirli yerleşim bölgelerinde yaşarlar. Yoğunlukla Dicle'nin doğusunda Kerkük ve batısındaki Telafer'i yurt edinmişlerdir. Bu

29 Muhammed Deyfüllah El-Mutairi, **Müşkilata Al-Musul vel-İskenderun vel-İlakat Al-Arabiyye Al-Türkiyye (Musul İskenderun Sorunları ve Arap Türk İlişkileri)**, Kahire, 2003, s.71; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.30.

30 Muhammed Ali Şamrani, **Zıtlar Mücadelesi/Körfez Savaşından Sonra Irak Muhalefeti**, Londra, 2003, s.134; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.30.

31 Hayri Emin El-Ömeri, **Hikayetün Siyasiye Fi tarihi'l-Irak'i-Hadis**, Bağdat, 1999, s.66; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.31.

32 Abdülmeccid Hasip el-Kaysi, **Havamiş Ala Tarihü'l-Irakis-Siyasi al-Hadis el-Asuriyyun**, Londra, 1999, s.41; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.31.

topluluk Irak'ın bazı bölgelerinde hükümlerlik kuran Türkmen Devletlerinin bir bölümüdür.” görüşüne yer vermiştir.

6-Mir Basri,³⁴ “Kürtlerin Süleymaniye bölgesinde edebi eserler vermelerine karşılık Kerkük'te Türkmen edebiyatı yaygındır. Fuzuli, Fazli Rızai, Ahdi, Şemsi ve Hüseyini ile başlayan akım sadece Türkmen edebiyatı ile gelişmiştir ve Hicri Dede, Hıdır Lütfü, Naci Hürmüzlü, Mehmet Sadık ve Ahmet Faiz ile doruğa çıkmıştır. Kürt asıllı Şeyh Rıza Talabani de Türkçe yazmak durumunda kalmıştır.”

7-Cemil Musa el-Neccar,³⁵ el-İdaretü'l Osmaniye Fi Vilayet Bağdat, adlı eserinde : “Türkmenler köklerine ve geleneklerine bağlıdır. Bağdat'ın kuzey batısında yaşayarak Kızlarabat, Hanekin, Şehraban, Mansuriye, Deli Abbas, Kazaniye ve Mendeli'de yaşamaktadırlar. Ayrıca Musul vilayetinin bir çok şehir ve kasabalarında da yoğun bir şekilde yaşamaktadırlar.”

8-Fazıl el-Ensari,³⁶ Sükkânü'l Irak, Şam 1970, adlı eserinde: “Türkmenler Irak'ta üçüncü etnik gruptur. Telafer'den Mendeli'ye uzanan hatta Araplarla Kürtleri ayırmaktadırlar ve Kerkük'te en büyük yoğunluğu oluşturmaktadırlar.”

9-Cafer İtrisi,³⁷ : “Kerkük yirminci yüz yılın ortalarına kadar her bakımdan bir Türkmen Irak şehridir. Azınlıkta olan Kürt sakinleri ise Bağdat'tan Erbil'e kadar bütün benzer şehirlerde olduğu gibi merhametsiz Kürt ağaları ve toprak sahiplerinin baskısından çıkmış yoksul insanlardı.”

10-Hanna Batatu,³⁸ Irak tarihi hakkında oldukça kapsamlı sayılan eserinde Türkmenler hakkında şu görüşlere yer vermiştir:“Bir petrol merkezi olan Kerkük Bağdat'ın 280 km kuzeyindedir. Çok yakın zamanlara kadar kelimenin tam anlamıyla bir Türk şehri iken, Kürtler yavaş yavaş yakın köylerden bu şehre göç etmeye başladılar. Petrol endüstrisinin gelişmesinden sonra bu göç hız kazanmaya başladı ve 1959 yılına gelince, Kürtler şehrin üçte birini teşkil etmeye, Türkmenlerin sayısı ise yarıdan biz fazlaya inmeye yüz tuttu. Erbil gibi başka Türk şehirleri de aynı olaya şahit oldu. Erbil büyük bir şekilde Kütleşmeye başladı ve değişiklik çatışmasız

33 Seyyar Al-Jamil, **Züema ve Efendiye el-Paşavetü'l Osmaniyyun ve'l-Nahdaviyyun el-Arap**, Amman, 1999, s.131; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.31.

34 Mir Basri, **Alamü'l Edeb Fil-Irak-il Hadis**, Londra, 1994, s.27; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.33.

35 Cemil Musa el-Neccar, **el-İdaretü'l Osmaniye Fi Vilayet Bağdat**, Kahire, 1991, s.116; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.33.

36 Fazıl el-Ensari, **Sükkân'ül-Irak**, Şam, 1970, s.73; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.34.

37 Cafer İtrisi, **el-Irak fi Kalbü'l – Isar, Sükut Bağdat**, Beyrut, 2004, s.36; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.34.

38 Hanna Batatu, **el-Irak, el-Kitabü'l-Salis, el-Şiyu'ıyyun ve'l-Baasiyyun ve'l-zubbatü'l-Ahrar**, Beyrut, 1992, s.224; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.35.

bir şekilde cereyan etti. Kerkük'teki durum ise farklıydı; oradaki halk daha dirençli olarak Türkiye ile sıkı kültürel bağlarını koruyup etnik hüviyetlerini daha şuurlu olarak perçinleştirdiler.”

11-Abdürrzzak el-Hilali,³⁹ “Irak'ta bir çok etnik topluluk bulunduğunu ve bu eğitimin seyrine de etki etmiştir. 1919 sonlarına doğru Irak'a mevcut 75 İlkokul ile hazırlık okulunun 56'sında Arapça, Mendeli'den Erbil ve Telafer'e uzanan Türkmen bölgesinde hizmet veren 11 okulda Türkçe ve 6 okulda da Kürtçe tedrisat yapıldığını” belirtmiştir.

1.2.3. ANSİKLOPEDİLERE GÖRE TÜRKMENELİ

Dünya çapında tanınan belli başlı ansiklopedilerde de Türkmeneli ve Kerkük için önemli açıklamalar yer almıştır. Bunlarda şu şekilde sıralanabilir:

1- Fransız Encyclopedia'da 1955 baskısında yer alan haritaya göre; Erzurum, Sivas ve Gaziantep'i dışta bırakacak şekilde Türkiye'nin bütün Doğu ve Güneydoğu illeri Dohuk, Süleymaniye ile birlikte “Kürdistan” diye gösterilmişken, Türkmeneli bölgesi (Musul, Erbil ve Kerkük illeri) Kürdistan'ın dışında tutulmuştur.⁴⁰

2- Colombia Aniklopedisi,⁴¹ “1987'de Kerkük şehrinde 418.624 kişinin olduğunu, Türkmen, Kürt ve Arapların yaşadığını ancak Kürtlerin azınlıkta kaldıkları” bilgisine yer vermiştir.

3- Microsoft Ansiklopedisi:⁴² “Kerkük'ün Irak'ta petrol endüstrisinin merkezi olduğunu ve çoğunluğun Türkmenlerden oluştuğunu ayrıca Kürt, Arap, Asuri ve Ermeni nüfusunun da bulunduğunu” kaydetmiştir.

4- İngiltere'de Cambridge Üniversitesi tarafından ‘Dünyanın Yöresel Mimarisi Ansiklopedisi’⁴³ Kerkük maddesinde, çoğunluğun Türkmen olduğunu, Türkmenlerin de Irakta 2.5 milyondan fazla olduğunu” belirtmiştir.

39 Abdürrzzak el-Hilali, **Tarihü'l-Talim Fil Irak Fi Ahdü'l-İhtilali'l-Britani (1914-1921)**, Bağdat, 1975, s.118; Erşat Hüzmüzlü, **a.g.e.**, s.36.

40 **Encyclopedia uni-13-Kurde-Parie**, 1955;

41 **Colombia Aniklopedisi**, www.encyclopedia.com/k/kirkuk; Erşat Hüzmüzlü, **a.g.e.**, s.37.

42 Microsoft Ansiklopedisi, **Microsoft Encyclopedia**, Global Secruity.org; Erşat Hüzmüzlü, **a.g.e.**, s.38.

43 Oliver Paul, **Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World**, Cambiridge University Pres, Cambiridge, 1977.

5- Encyclopedia Britanica Ansiklopedisi’de⁴⁴ “Kerkük’te Türkmenlerin tartışma götürmeyecek bir çoğunlukta olduklarını ancak şehirde Arapça ve Kürtçe konuşanlarında bulunduğunu” yazmıştır.

1.2.4. RESMİ BELGELERE GÖRE TÜRKMENELİ

1- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan 111 ve 285 kayıt numaraları ile yayınlanmış olan Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defterleri’nde (1548 itibarı ile): Kerkük sakinlerinin, “Bayram, Hüseyinkulu, Budak, Murad, Pirkulu, Kulu, Hankulu, Kara, Oruç, İmamkulu, Şahkulu, Allahkulu, Pirkulu, Hankulu, Alikulu, Sultankulu, Yarkulu, Yolku, Cankulu, Seydikulu, Tengrikulu, Üveyskulu, Hüdakulu, Bayramkulu, Ahmedkulu, Babakulu, Gaybkulu, Emirkulu, Şahverdi, Allahverdi, Hüdaverdi, Tengrivermiş, Allahveren, Tengriveren, Devletgeldi, Kadirkulu, Mehmedkulu, Halikverdi, Mehdikulu, Mirkulu, Davutkulu, Hasankulu, İmamverdi, Cangeldi, Dervişkulu, Hacıkulu, Pirverdi, Habergeldi, Yargeldi, Cemkulu, Dedekulu, Haydarkulu, Kara Pirkulu, Muradkulu, Bayramgeldi, Hangeldi, Pırgeldi, Hızırkulu, Hoca Şahkulu, Kara İmamkulu, Oduncu Şahkulu, Güvendik, Meydankulu, Düşgeldi, hoş geldi” gibi Türkçe isimlerin çok sık olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu isimlere dikkat edildiğinde “Kızılbaz Türkmenlerin” rağbet ettikleri isimlerin çok olduğu fark edilir. Tahrir defterindeki taife, cemaat ve topluluk isimleri ise şu şekilde özetlenmiştir: “Sonuç olarak toplam 7.320 kişiden oluşan Kerkük Livasının 330 neferi gayri Müslim, 6.690 neferi Müslüman’dır. Gayri Müslim nüfusun 150 neferi Yahudi, kalan 180 neferi ise Hıristiyan’dır. Müslüman nüfusun ise 6.558 neferi Türk, 54 neferi Kürt, 33 neferi Arap’tır.”⁴⁵ Bu sayılar orana döküldüğünde ise: “Şehrin % 98’i Türk, % 1’i Kürt ve % 1’i ise Arap’tır. Diğer taraftan şehrin % 95’i Müslüman, % 5’i ise gayri Müslim’dir.”

2- Irak’ın İngiliz işgali döneminde İngilizler tarafından hazırlanan bir haritada Irak’ın kuzey bölgesindeki etnik yapı yer almıştır. Bu harita da Hıristiyan, Arap ve Kürtlerin yaşadıkları bölgeler ve Araplar ile Kürtlerin yaşadıkları bölgelerin ortası ise kahverengiyle Türkmenlerin yaşadıkları bölge, şehir ve kasabalar gösterilmiştir.

44 www.britanica.com/eb/; Erşat Hürmüzlü, a.g.e., s.38.

45 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Dairesi Başkanlığı, **111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, Kanuni Dönemi**, Ankara, 2003, s.3-14.

Bunlar sırasıyla: Telafer, Musul Köyleri, Erbil, Altunköprü, Kerkük, Kifri, Karatepe, Hanekin, Kızlarabat ve Mendeli diye yer almıştır.⁴⁶

3- Bir İngiliz Diplomatına göre:⁴⁷ 1910'da İstanbul'dan Irak'a yaptığı ziyaretin notlarında şu tespitlerine yer vermiştir: "Kerkük'te Müslüman ahali ki toplam 40.000 kişidir. Ayrıca nüfusu 10.000 olan Telafer, Türkmen'dirler. Musul civarındaki köylerde mesela Nebi Yunus, Yarımca, El-Kasr vs bölgelerde Türkmenler yaşamaktadır. Konuştukları dil Türkçenin kaba bir şivesidir. Özgür yaşamak isteyen ve kavgacı bir tiptirler. Bu güne kadar Musul'dan 12 saat uzaklıkta olan Telaferliler orduya katılmamak için direnmişler ve bunu başarmışlardır. Tuzhurmatu civarında yaşayan Bayat aşireti Türkmen'dir. Ancak son zamanlarda Araplarla karışmış haldedirler.

Kerkük'te 7000 ev vardır. Nüfusu 40.000 kişinin altında değildir. Bunlardan 2.500 kişi Yahudi sadece 650 kişi Hıristiyan ve geriye kalanın tümü Türkmen'dir. Şehrin lisani tamamı ile Türkçedir. Ancak Kürtçe ve Arapçayı da anlıyorlar."

4- 24 Haziran 1921 tarihli İngiliz sömürgelerinden sorumlu Devlet Bakanı'nın Mezopotamya Yüksek Komiserine gönderdiği telgrafta: "Mezopotamya ve Kürt bölgelerinde kurulacak iki devletten bahsedilirse, hududun etnik kriterlere göre olması ve tam Arap bölgesi ile tam Kürt bölgesini ayırmalıdır. Ancak Erbil, Kifri ve Kerkük her iki taraftan değildir."⁴⁸

5- İlerde genişçe yer verileceği gibi Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından oluşturulan inceleme komisyonu 1925'te Cemiyet Meclisine sunduğu raporunda: "Komisyon Kerkük, Erbil ve güneye doğru uzanan küçük şehirlerde oturanların kökenini araştırarak Türk kökenli olduklarını tespit etmiştir. Bu şehirlerde, en bariz şahıslar aileleriyle Türkçe konuşmaktadırlar.

Komisyonun gördüğüne göre Erbil deki muhtarlardan beş muhtar Türk bir muhtar yarı Türk yarı Kürt ve bir muhtar Yahudi'dir. Kerkük'te hükümetçe çıkarılan

46 İngiltere Ulusal Arşiv Dairesi, *The National Archives*, Londra, Dosya FO 925/4135; Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, İstanbul, 2006, s.39.

47 Osmanlı İdaresi Nezdindeki Musul Konsolos Yardımcısının 5 Nisan 1910 Tarihli Raporu: *The National Archives*, Londra, Dosya FO 371/6346; Erşat Hürmüzlü, *a.g.e.*, s.40.

48 Abdürrezzak el-Hasani, *Tarihü'l-Vezerat'il-Irakıyye*, C.1, Bağdat, 1988, s.206; Erşat Hürmüzlü, *a.g.e.*, s.40.

tek gazetenin Türkçe yayın yaptığını resmi duyuruların Türkçe yapıldığını ve İngiliz siyasi hakimiyetinin Türkçe konuşup, Kürtçe veya Arapça bilmediğini tespit etmiştir.

Komisyon, gerçekte Altunköprü'nün Türk olduğunu, Tuzhurmatu'nun bazı Yahudi aileleri hariç Türk veya Türkmen olduğunu, Karatepe'nin % 75'inin Türk veya Türkmen % 22 Kürt ve % 3 Arap olduğunu, Tuzhurmatu ve Tavuk'un genellikle Türk ancak civar köylerinin genelde Kürt olduğunu görmüştür.⁴⁹

6- 1931'de yayınlanmış olan Mahalli Diller Yasası; Musul ilinin Dohuk ve Şeyhan ilçelerinde, Erbil ilinin Erbil ve Mahmur ilçelerinde ve Kerkük ilinin Kerkük ve Kifri ilçelerinde yerine göre Kürtçe veya Türkçe yapılmasını öngörmüş, 5. maddesinde Arapça, Kürtçe ve Türkçe olarak evde kullanılan dil ile eğitim yapılmasını hükme bağlamıştır.⁵⁰ Buna göre Kerkük ve civar bölgelerle Kifri ve Erbil merkezinde eğitim ve ders açıklamaları Türkçe olmuştur.

7- Irak Hükümeti, 28 Ocak 1932'de Milletler Cemiyeti Meclisi'nce kurulan komite tarafından hazırlana şekliyle, Irak Millet Meclisi'nin 5 Mayıs 1932 tarihinde onayladığı deklarasyonun dokuzuncu maddesinde Kifri ve Kerkük ilçesinde çoğunluğun Türkmen olduğu ve bu bölgede Arapçanın yanında Türkçe ve Kürtçenin resmi dil olarak kabul edildiği hükme bağlanmıştır.⁵¹

8- 1933'te Kurban Bayramı münasebetiyle Kerkük Valiliğinin yayınladığı bayramlaşma duyurusu ve programı sadece Türkçedir ve bir sureti de Kerkük'te İngiltere Konsoloslukuna gönderilmiştir.⁵²

9- Irak'lı Tuğgeneral Taha Al-Haşimi tarafından 1936'da hazırlanan ve ortaokullarda Irak Coğrafyası adlı kitapta yer verilen harita da ise: Zaho'dan başlayarak, Dohuk, Süleymaniye ve Halepçe'ye kadar uzanan bölge sarı renkle ve Kürt bölgesi diye gösterilmişken Türkmeneli bölgesi adına yer verilmeden pembe bir renkle gösterilmiştir. Pembe renkle gösterilen bu bölge ise Telafer, Erbil, Altunköprü, Kerkük, Dakuk (Tavuk), Tuzhurmatu, Kifri, Karatepe, Hanekin, Mendeli ve

49 **Ayın Tarihi**, Numara 17, Ankara, 1341 (1925), s.315 vd.

50 Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.41.

51 **Kraliyet Divan Belgeleri**, Dosya C2/7 yıl 1930; Şakir Sabir el-Zabit, **Tarihü'l Sadaka Beynel Irak ve Türkiye**, Bağdat, 1955, s.154; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.41.

52 Abdürrazık el-Hasani, **a.g.e.**, s.217; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, 42.

Bedre'den oluşmuştur.⁵³ Bu haritada İran Kürdistan'ı ve Irak Kürdistan'ı diye iki ayrı bölgeye yer verilmişken Türkmeneli bölgesi ise Kürdistan bölgesinin dışında gösterilmiştir.

10- Irak'taki İngiliz Büyükelçisi G. M. Trolbell,⁵⁴ 21 Mayıs 1952 tarihli bir raporunda: "Irak'ta azınlıklar konusu Araplarla Arap olmayan vatandaşlar arasındaki ilişkide düğümlenmekte ve başka bölgelerden daha bariz bir şekilde göze çarpmaktadır. Çeşitli etnik topluluklar arasında olan uyum ve beraberlik Kerkük'te tamamı ile belirgin bir durumdadır. Bu şehrin çoğunluğunu Türkmenler oluşturmaktadır, onlar Kürtler ve Araplarla yan yana yaşamaktadırlar."

11- Irak Sosyal İşler Başkanlığı, Genel Nüfus Müdürlüğü, Teknik İşler Şubesi 1957 Genel Nüfus sayımı yönetmelik ve el kitaplarını bastığında Kerkük ve öteki Türkmen bölgelerinde dağıtılmak üzere Arapça ve Türkçe olarak bastırmıştır. Ayrıca 1957 yılı 1 numaralı formlar Arapça ve Türkçe olarak hazırlanmıştır.⁵⁵ XIX. Yüzyılın ikinci yarısında bile Kerkük, Erbil ve Musul şehirlerinin büyük çoğunluğu Türklerden oluşturduğu esnafların isim ve unvanlarından anlaşılmaktadır.⁵⁶

Türkmeneli hakkında değinilen örneklerde de görüldüğü gibi, Türkmeneli'nin sınırları; Mendeli'den başlayarak, Hanekin, Kifri, Kerkük, Altunköprü, Tuzhurmatu, Tavuk, Erbil, Musul ve Telafer'e kadar uzanmaktadır. Belgelerin bazılarında adı geçen yerlerin bir kısmı yoktur. Bu yüzden Türkmeneli bölgesinin sınırlarında, bazı belgelere göre daralmalar görülmektedir. Yine Türkmenlerin eğitim dillerinin Türkçe olabileceğini öngören bazı belgelerde de, Türkçenin yanında mutlaka Kürtçeye de yer verilmiştir. Bu durum Türkmen ve Kürt nüfusun kesin sınırlarla ayrılmadığını, Türkmen çoğunluğun yanında azınlıkta olsa Kürt nüfusunda varlığını ve onların haklarına da dikkat edildiği gibi ele alınabilir. Ama aynı durum, Kürt nüfusun çoğunluk olduğu Türkmenlerin ise azınlıkta bulunduğu Süleymaniye gibi yerlerde Kürtçenin eğitim dili olarak kullanılabileceğinin belirtildiği resmi metinlerde Türkçeye yer verilmeyişi ile çelişkilidir.

53 **The National Archives**, Londra, Dosya No: FO/624/1-28-7; Mahir Nakip, **a.g.e.**, s.176.

54 Mahir Nakip, **a.g.e.**, s.176.

55 **The National Archives**, Londra, Dosya No FO/371/98738 E.1018/2; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.43.

56 Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.43.

Musul Vilayeti'nin Türkiye'den, Anadolu'dan sayılması görüşü Mondros Mütarekesinden sonra, Musul ve çevresinin İngilizler tarafından işgal edilmesi ile başlamış değildir. İkinci Meşrutiyet döneminde 1911'den itibaren yayınlanan Genç Kalemler adlı dergide Ömer Seyfettin yazdığı yazıların bir kısmı daha sonra "Türklük Üzerine Yazılar" adıyla kitaplaştırılmıştır. Burada Ömer Seyfettin Türk Yurdu hakkında görüşlerini açıklarken: "Osmanlı Devleti'nde büyük bir İslam Ümmeti vardır. Bu İslam Ümmeti iki büyük milletten teşekkül eder ki, bunlarda: Tür ve Arap'tır... Osmanlı Devleti'nin şimal tarafı yani Anadolu hep Türklerle doludur. Ona Türk Yurdu denir. Anadolu'nun Kerkük ve Halep hududunun aşağısı Araplarla doludur. Buraya da Arabistan yani Arap Yurdu denir... Bağdat Vilayetinde ve Kerkük'ün güneyinde dört kaza vardır ki, kamilen Türklerle doludur; Hanekin, Yakuba, Bedre, Mendeli kazalarıdır."⁵⁷

1.3. IRAK'TA TÜRK HAKİMİYETİ

Tarihi gelişim içinde, Emevi döneminde Türkler Irak'a gelmeye başlamışlar, Abbasiler döneminde gelenlerin sayısında önemli bir artış görülmüşken, Türklerin Irak'a gelişleri Moğollar (İlhanlılar), Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Türklerin Irak'a gelişleri ile ilgili dönemleri bu yüzden yedi dönemde ele alınmıştır.⁵⁸ Emevilerden Büyük Selçuklulara kadar geçen dönem Türklerin Irak'ta bir çeşit temas dönemi ve Tuğrul Bey'in 1055 Bağdat seferi ile IV. Murat'ın 1638 Bağdat seferi arasındaki dönem ise yerleşme dönemleri olmuştur.⁵⁹

Irak Türkleri uzun bir zaman içinde gelip yerleşmelerinin yanında tek bir Tür boyundan da ibaret değildir. Irak Türklerinin konuştuğu Türkçe arasında görülen ağız ve lehçe farklılıkları da bunu göstermektedir. Kerkük, Erbil, Tuzhurmatu, Telafer ve Mendeli Türkleri arasında lehçe farklılıkları bilinmektedir.⁶⁰ Lehçe farklılıkları Türklerin hem tek bir boydan hem de tek bir dönemde gelmediklerinin de önemli bir belirtisidir.

57 Ömer Seyfettin, **Türklük Üzerine Yazılar**, Ankara, 1993, s.78-80.

58 Hidayet Kemal Beyatlı, **Irak Türklerinin Tarihi, Dil ve Kültürleri, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Ankara, 1998, s.30-36.

59 Erşat Hüzmüzlü, **Irak'ta Türkmen Gerçeği**, İstanbul, 2006, s.14.

60 Mahir Nakip, **a.g.e.**, s.37.

Irak'ta Kurulan Türk Devletleri ve Hüküm Süreleri:

Siyasi İktidar	Hakimiyet Dönemi	Hakimiyet Süresi
Büyük Selçuklu Devleti	1055-1157	102
Irak Selçukluları	1118-1194	76
Musul Atabeyleri	1127-1233	106
Kıpçaklar	1130-1140	10
Erbil Atabeyleri	1144-1209	65
İlhanlı Dönemi	1258-1344	86
Celayirliler	1339-1410	71
Karakoyunlular	1411-1470	59
Akkoyunlular	1470-1508	38
Safaviler	1508-1534	26
Osmanlılar	1534-1918	384

Kaynak: Mahir Nakip, Kerkük'ün Kimliği, Ankara, 2007, s.35.

Tabloda görüldüğü gibi Irak'ta hüküm süren Türk Devletlerinin egemenlik sürelerinin bazıları birbiri ile örtüşmektedir. Yukarıda adı geçen devletlerin aynı tarihlerde Irak'ta farklı bölgelerde aynı zamanda hakimiyet kurmalarından dolayıdır. Ancak 1055'te Tuğrul Bey'in Bağdat seferi ile Irak'ta başlayan Türk egemenliği bazı kesintilerle de olsa 1918'e kadar 863 yıl devam etmiştir.

1.4.1. TÜRKMENLERİN TOPLUMSAL YAPISI

Irak Türkleri dini bakımdan da bir yeknesaklık (Homojenlik) içinde değillerdir. Sayıları azda olsa Kerkük'te Kale mahallesinde Hıristiyan Türkler yaşamaktadır. Kale Mahallesinde yaşayan Hıristiyan Türkler "Kale Gavurları" diye bilinmektedir. "Hıristiyan Türklere Gagavuz (Gök Oğuz) denilmektedir. Hıristiyan Türkler Katolik'tir ve en eski Kiliselerini de Kale mahallesine yapmışlardır. Dini ayinlerinin önemli bir kısmını da Türkçe icra etmektedirler."⁶¹ Kale Mahallesinde oturan Hıristiyan Türklerin sayısı 30 bin kadardır.⁶² Yine sayıları azda olsa Sincar'da Yezidi Türkler bulunmaktadır.⁶³

Irak Türkmenlerinin çok büyük çoğunluğu Müslüman'dır. Müslüman Türkmenler mezhebi bakımdan da yeknesak değildir. Sünni olanlar kendi aralarında Hanefi ve Şafii diye, Şii olanların yanında Bektaşî ve Alevî olanlar da vardır.⁶⁴ Kerkük, Musul ve Bağdat'taki Türklerin çoğunluğu Sünni/Hanefî iken, Erbil, Süleymaniye, Köysancak, ve Kürt bölgelerinde yaşayan Türkler ise Sünni/Şafidirler. Kerkük-Bağdat yolu üzerinde ve kırsal kesimde yaşayanların büyük çoğunluğu ise Şii/Caferî mezhebindedir.

İngiliz irtibat subayı Cecil John Edmonds⁶⁵ 1920'lerde: "Tisin, Tazehurmatı, Tavuk, Tuzhurmatu, Karatepe, Beşir, Karahasan, Kadirkerem ve Leylan şehirlerinin Kızılbaş Türkmen olduklarını" belirtirken, Mufassal Kerkük Tahrir Defterleri'nde yer verilen ve çoğunlukla Kızılbaş Türkmenlerin tercih ettikleri Türkçe isimler de bu bilgiyi doğrulamaktadır. Yine kendisi de Kerküklü olan Mahir Nakip ise: "Adı geçen güzergah üzerinde yaşayan Türkmenlerin on 60-70 yıl içinde hızlı bir şekilde Şiileştiklerini görülmektedir."⁶⁶

XIX. Yüz yılın sonuna doğru Osmanlılar ile Kaçar Hanedanlığı (İran) arasındaki geleneksel rekabet kendisini bu sefer de yine Irak toprakları üzerinde göstermiştir. 1891'de Bağdat Defterdarı Rıfat Bey İstanbul'a bir layiha

61 Mofak Salman Kerküklü, **The Turkmen City of Tuz Khormatu**, Dublin, 2008, s.26.

62 Mofak Salman Kerküklü, **a.g.e.**, s. 27.

63 Mahir Nakip, **a.g.e.**, s.211-212; Cecil John Edmonds, **a.g.e.**, s.542.

64 Mahir Nakip, **a.g.e.**, s.212.

65 Cecil John Edmonds, **a.g.e.**, s.542.

66 Mahir Nakip, **a.g.e.**, s.212.

(Tasarı/Müsvedde) ile, Irak'ta Şiiliğin giderek yayıldığını, bunun sebebinin ise İran Hükümetinin, Irak'ı tamamen Şiileştirmek için buraya gönderdiği Ahuntlar (Din Adamları) ve Müçtehitler olarak gösterilmiştir.⁶⁷ Ahunt ve Müçtehitlerin çabaları sonunda Irak'ta Şiilik giderek yayılmıştır ve Şii olanlar nüfusun yarısını geçmişlerdir. Teşeyyüleşenler, Ehli Sünnet olanları 12 İmam'ı aşağılamakla suçlayarak onların diyanetlerini şüpheli saymaya ve katillerini feraizden addetmeye başlamışlardır. Şiilere silah çekmeyi ise “Küfrü icap ettiren işlerden” görmüşlerdir. Irak'taki Osmanlı ordusunda da Teşeyyüleşenlerin sayısı giderek artmıştır. Kerbela, Necef, Kazimiye ve Semerra'ya her yıl 70-80 bin İranlı ziyaretçinin gelmesi ve buralarda çok para bırakmaları, yerel görevlilerin ziyaretçilere karşı çok hoşgörülü davranmaları adı geçen yerlerin adeta İran ülkesinden sayılmalarına sebep olmuştur. Şii ayinleri buralarda serbestçe yapılmış halk bir takım hurafelerle meşgul olmaya ve böylece Şii mezhebinin etki alanının genişlemesine yol açmıştır.

Ahunt ve müçtehitler, halkın cehaletinden yararlanarak nüfuzları altındaki halkı istedikleri gibi yönlendirmeye ve Ehl-i Sünnetten olan alimleri ise mekteplere sokmamaya başlamışlardır. Zaptiye görevlileri de Şii olduklarından halk, Osmanlı Hükümetine ve Ehli Sünnet'e karşı Ahunt ve müçtehitlerin telkinleriyle kin ve nefrete sevk edilmiş, Ehl-i Sünnet olan bazı aşiret ve kabileler ise zulme ve saldırıya uğramışlardır.

Bağdat Defterdarı Rifat Beyin görüşlerine göre, Irak'ta yapılması gerekenler şunlardır:⁶⁸

- 1- İlk mektepler açılmalı ve bunların ihtiyaçları karşılanmalı, Kerbela'da tesis edilen medrese için yeterli müderris maaşının tahsis edilerek Ehl-i sünnet camilerinde imamlara ve hatiplere yeterli maaşın verilmesi.
- 2- Osmanlı ordusunda teşeyyü eden askerlerin taburlarına, birer muktedir vaizin tayin edilerek yeniden eski mezheplerine dönmelerinin sağlanması.
- 3- Ehl-i Sünnetten olan aşiret ve kabilelerin itikatlarının muhafazası için muktedir müderrislerin tayin edilmesi.

⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Meclis-i Mahsus, No: 5537.

⁶⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Meclis-i Mahsus, No: 5537.

4- Mülkiye memurlarının erbab-ı ehliyetten seçilmesi.

5- Dicle ve Fırat nehirlerinin ataletten kurtarılması, halkın servet edebilmesi için ticaret ve ziraata teşvik edilmesi.

6- Vilayetin Zaptiye işlerinin düzenlenmesi.

7- 1890'daki başka bir layihada ise teşeyyü edenlerin dahili ve zorlayıcı tedbirlerin uygulanması istenilmektedir. Asker alımı kanununa tabi olmayan aşiretlerden Şii olurlar ise adı geçen kanunun bunlara uygulanması ve bir topluluk içinde Şii olanların diğer ordulara nakledilmeleri teklif edilmektedir. Bu layihada Şiilerin mübarek saydıkları yerleri ziyaret etmelerini en büyük ibadet saydıkları görüşüne de yer verilmiştir.⁶⁹

1.4.2. TÜRKMEN BOYLARI

Irak'ta yaşayan belli başlı Türk boy ve oymakları ise şunlardır: Bayat, Yıva, Karakoyunlu, Döger, Çepni, Eymür, Harbendeli, Şebek, Salur, Beğdili, Ulaşlu, Ocuşlu, Gökçelu, Biravcılı, Karanaz, Muradoğlu/Muradiye, Bacvanlu/Bacvan, Ulus/Tatar, Karaboğa, Salihî, Yağmur, Tatalu/Tatlu, Mavıllı/Mavili, Sarılı, Yağcı vb.⁷⁰

Türkmenler boy ve oymaklarını “lı, li, lu, lü, vb. sıfat ekleriyle isimlendirirler: Alaybegli, Bayatlı, Sulolu, gibi. Bazıları da evi eki ile ifade edilirler: Ailelerin kullandığı evi eki Musul ve Telafer yöresi Türklerinde, Tisin (Kerkük) ve Tuzhurmatu gibi yerlerde görülürler. Ağlarevi, Bayatevi, Çadırcıevi, Kaplanevi gibi. Kerkük, Altunköprü ve bazı Türk yerleşimlerinde ise aile ve aşiretler daha çok [tayfa] deyimini ile ifade edilirler. Taife sözcüğünün halk ağzında aldığı şekil olan tayfa, aşiret, cemaat veya grup anlamında kullanılır. Çakmakçı tayfası, Hamamcı tayfası, Gedik tayfası, Oruç tayfası gibi.”⁷¹

Türkmenler aşiretli bir toplum düzenine sahip değillerdir. Çok eskiden beri yerleşik hayata geçmiş olmaları feodalitenin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Okuma yazma oranı yüksektir. Aşiretli toplum düzeninin olmayışının bir sonucu olarak

69 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, İrade, Dahiliye, No: 96925.

70 Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.294-300; **Yeni Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul 1985, s.994.

71 Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.294.

“birey daha çok ön plandadır”. Şehirleşme ve okuma yazma oranının yüksekliğine bağlı olarak Türkmenler arasında aydın tabaka fazladır. Avukat, Doktor, Mühendis, Öğretmen, teknisyen, memur sayısı fazladır. Yine önemli bir kesimi de tarım, ticaret ve küçük sanatlarla uğraşırlar. Çinicilik, nakkaşlık, küzecilik, kazancılık, terzilik, marangozluk, sabunculuk, nalbantlık, yemenicilik, kunduracılık, palancılık, bıçakçılık, saraçlık, şekercilik, helvacılık vb meslekler oldukça yaygındır.⁷²

Geleneksel Türkmen sosyal hayatı üç ana unsurdan; hanlar, divanhaneler ve kahvehanelerden oluşurdu. Hanlar yabancıların konakladıkları yerler iken, divanhaneler ise ileri gelenlerin evlerinde selamlık kısmında yer alırdı. Divanhaneler mahalledeki akraba, dost ve komşuların toplandıkları, sohbet edip kitap okudukları yerdir. Ramazan iftar ve bayram sofraları da divanhanede kurulurdu. Divanhaneler bazen toplu halde teravîh namazları gibi ibadetlerin yapıldığı yer olarak ta kullanılmaktadır.⁷³

Mahalle kahvehanelerinde ise satranç, dama, tavla ve domino oynanır. Akşamları bu kahvelerin bir kısmında meddahlar tarafından Zaloğlu Rüstem, Yusuf ile Züleyha, Battal Gazi, Leyla ile Mecnun, hikayeleri ve Fuzuli gibi şairlerin divanları okunurdu. Özellikle Ramazan ayı boyunca iftar ve sahur arasında Irak Türklerine mahsus sini-zarf vb oyunlar oynanır. Oyun esnasında bazen hoyratlarda karşılıklı okunur.⁷⁴

Komşuluk bağları Türkmenler arasında çok güçlüdür. Sosyal yardımlaşma ileri düzeydedir. Doğum, ölüm, düğün, sünnet törenlerinde toplu yemeklerin verilmesi yaygındır. Ev sahibinin yükü komşu ve akrabaları tarafından büyük ölçüde paylaşılır.

Türkmenler arasında sağlam bir aile yapısı vardır. Aile bağları çok kuvvetlidir. Türkmenler arasında, Araplar ve Kürtler ile evlenmek fazla tercih edilmez. Türkmenler arasında evlilik çok tercih edilen ve yaygın olandır. Türkmenler arasında birden fazla hanımla evlilik Osmanlı döneminde de istisnai bir düzeyde

72 28-Mehmet Eröz, “Kerkük Türkleri ve Kerkük’te İctimai Hayat”, **Ötüken 33**, (Eylül 1966), s.7; Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.314.

73 H. Nahid Erbil, “Irak Türklerine Dair Son Bir İzah”, **Türk Yurdu 5**, (9/9 31 K.Evvel 1331), s.132; Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.315.

74 Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.315.

kalmıştır. Türkmenlerin büyük çoğunluğu tek eşliliği tercih etmektedirler. Birden fazla evlilik ayıp sayılmaktadır.⁷⁵

Türkmenler arasında akraba evliliği yaygındır. Evlenecek damat adayı içinde gelin adayı içinde öncelikle akrabalar arasında uygun bir eş aranır. Akrabalar arasında bulunamaz ise ancak akraba olmayanlar istenir. Kız istemeye giden heyete dilekçi veya elçi adı verilir. Nikah kesmek “kebin kesmek” diye adlandırılır. Düğüne ise “toy” denir.⁷⁶

1.4.3. TÜRKMEN NÜFUSU

Irak'ta Türkmeneli bölgesinde ve Bağdat gibi şehirlerde yaşayan Türkmenlerin sayısı hakkında farklı görüşler farklı rakamlar vardır. Irak'ta halkın en büyük kısmını Araplar oluşturur. Ülkenin orta ve güney kesiminde mutlak bir sayı üstünlüğüne sahiptirler. Irak nüfusunun % 60 kadarı Araplardan oluşmaktadır. Irak'ın kuzeyinde ve kuzey doğusunda daha çok dağlık bölgede ise Kürt nüfus mutlak bir sayı üstünlüğe sahiptir ve ülke nüfusunun % 15-20'sini oluştururlar. Irak'ın üçüncü nüfus kesimini ise Türkler oluşturur ve sayıları % 12-15 aralığındadır.

Irak'ta Arap olmayanlarında nüfus sayım cetvellerinde gösterildiği resmi ve ilk sayım 1957'de yapılmıştır. 1957'de Ülke nüfusu: 6.300.000 ve Türk nüfusu ise 500.000 olarak ilan edilmiştir. Yine Irak Planlama Başkanlığının verilerine göre ülke nüfusu 1976'da 11.505.000 iken, 1988'de 18.100.000 olarak bulunmuştur. Bu verilere göre:⁷⁷

Hıristiyanlar	546.000	(% 3)
Türkler	2.880.000	(% 16)
Kürtler	3.240.000	(% 18)
Araplar	11.444.000	(% 63)
TOPLAM	18.100.000	(% 100)

75 Şakir Sabir Zabit, **Kerkük'te İctimai Hayat-Folklor, Bağdat**, 1962, s.95-107; Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.314.

76 Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.316.

77 Fazıl Demirci, **Bir Dramın Öyküsü**, Ankara, 1996, s.7 ; Dr. Rabia Kocaman Aydın: “Irak Türklerinin Sosyal Hayatı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.20, Ankara, 2002, s.617-624

2003 yılında ABD işgalinden sonra oluşturulan Irak yönetim yapısına göre, Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi adlı Kürt İdari bölgesinde 500.000 civarında Türk nüfus varken 2.500.000 civarında ki Türk nüfusu ise Merkezi Bağdat yani Arap yönetimi altındadır.

1.5.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA IRAK

Savaş öncesi dönemde Almanların ve İngilizlerin en fazla rekabet ettiği alanların başında Irak gelmekteydi. Bu iki ülkenin rekabetini Osmanlıların lehine kullanmak isteyen Padişah 2. Abdülhamid ise 1886'da Deutsche Orient Bank'a Osmanlı topraklarında Demiryolu inşaatı yapma izni verdi. 1890'da ise Musul çevresindeki petrol bölgelerini "Memalik-i Şahane" diye kendisinin özel mülkü ilan etti. Yine 1903'te Alman Deutsche Bank İstanbul ile Basra Körfezi'ni birbirine bağlayacak olan "Bağdat Şimendiferi" inşaatının imtiyazını elde etti. İmtiyaz sözleşmesinde ise: "Demiryolunun 20 km sağ ve sol taraflarındaki mıntıkada bulunan madenlerin işletilme hakkı da" Deutsche Bank'a verildi.⁷⁸

Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra onun özel mülküne geçirdiği Musul petroleri de Ticaret ve Ziraat Nezaretine devredildi. 1912'de Musul Petrolleri için imtiyaz isteyen üç şirket grubu birleştirildi. Alman ve İngiliz Hükümetlerinin yardımları ile Bağdat ve Musul petroleri için "Türksh Petroluem Co" Şirketi kuruldu.

Böylece Birinci Dünya Savaşının ana nedenlerinden birisi olan petrol bölgelerini ele geçirme veya o bölgelerde imtiyazlar elde etme çabaları Irak üzerinde artarak devam etti. İngiltere Hükümeti İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) Hükümeti üzerinde baskı kurarak Musul Petrolleri üzerinde imtiyaz istemişti. İTC Hükümeti ile İngiltere arasında müzakereler yapılmış, İngilizler daha önce kendilerine sipariş edilmiş olan ve parası da ödenmiş olan üç savaş zırhlısının verilmeyeceğini de tehdit olarak kullanmıştır. Osmanlı Hükümeti adına Londra'da müzakerelerde bulunan Maliye Bakanı Cavid Bey İstanbul'a çağrılınca yanında bulunan Ermeni Kalust Gülbenkan Osmanlı Hükümeti adına müzakerelere devam ettiği gibi İngilizler ile de

⁷⁸ Münir Cevdet, **Petrol Emperyalizmi**, Sol Yayınları, Ankara, 1965, s. 17.

kendisine Musul petrollerinden % 5'lik bir hisse de ayıran bir anlaşma yapmıştır. Savaşın başında İngilizler Musul petrollerinde kendilerini imtiyazlı kılan bir anlaşmayı böylece Osmanlıların rağmına ama görünüşte Osmanlılar ile yapmış olurlar.⁷⁹

Birinci Dünya Savaşının başlaması ile birlikte İngilizler Irak ülkesinde (Hıttı-i Irak) Türkler aleyhine savaş hareketlerine başladılar. Araplar ile Türkleri çatıştırmaları halinde, “Arapların İngilizlere yakınlığının ve sadakatlerinin artacağı, Arapların yardımı olmaksızın Türklerin Mısır’a saldıramayacağı ve Arap Türk çatışmasının başlaması halinde Hint Müslümanlarının da Halifelik Makamına olan bakışlarının değişeceği” varsayımına dayanıyordu.

Almanların Basra Körfezi çevresinde Pamuk yetiştirmeye ve her türlü mensucat sanayilerinde kullanmaya başlamaları ihtimalini de İngilizler kendi menfaatleri için zararlı bulmaktaydılar. Almanlara verilmiş olunan “Şimendifer İmtiyazı”na karşılık İngilizlere de Irak'ta petrol madenleri ve Dicle ile Fırat nehirlerinde vapur işletme hakkı verilmişti ama bütün bunları İngilizler kendileri için yeterli görmemiştir. Çünkü İngilizler Irak ve İran'da elde ettikleri menfaatleri ve Hindistan'daki egemenliklerine zarar verecek bir rakibi (Almanya'yı) Irak'ta görmek istemiyorlardı.

Bütün bunlara bağlı olarak İngilizler 5 Teşrinisani 1914'te Osmanlılara savaş açarak General Barat komutasında 15 bin kişilik bir kuvvetle Bahreyn adasında toplandı. Bağdat'taki 12 Taburlu Osmanlı Kolordusunun Genel Kurmay Başkanlığı kararı ile Erzurum'a gönderilmesi kararı Bağdat ve Basra çevresini savunmasız bıraktı. İngilizlerin bu kara ordusuna karşılık Şattül Arap dahilinde Abadan ve Muhammere önlerinde altı adet Gambotları vardı. Osmanlıların ise Basra'da teşkil olunan üç, Bağdat'ta teşkil olunan dört seyyar jandarma taburu ile altı taburlu Basra Fırkası ile 4 motorlu Marmaris Gambotu Basra'da, 2 Motorbot'ta Fırat nehrinde Nasırıye'de bulunmaktaydı.⁸⁰ Osmanlı ordusu yeterli sayı ve donanımda değildi. Bu yüzden halkın içinden gönüllüler toplanmak istenildi. Ama halkında bütünüyle Osmanlılara güveni yoktu. Savaş boyunca Irak halkı Osmanlılara karşı İngilizler ve

79 Raif Karadağ, **Petrol Fırtınası**, İstanbul, 1979, s.104-106.

80 Cavit, **Irak Seferi ve İttihat Hükümetinin Hayalat ve Cealet-i Siyasisesi**, Beyoğlu, 1334, s.7-11.

onlarla işbirliği halindeki Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile Necd Emiri İbn Suud tarafından kışkırtıldı.

Musul Valisi Süleyman Nazif'in Kürt gönüllüleri toplama işi de sonuç vermedi. Çünkü toplanan 700'e yakın gönüllü "İngilizler iyi insanlardır biz onlarla hoş geçiniriz, kız alır kız veririz" diyerek dağılmışlardır.

İngiliz Generali Delamin komutasında 3 Kasım 1914'te Faw'un kuzeyine bir müfreze çıkarıldı. Şattülarap'a paralel Behemşir Kanalından ilerleyen bir müfreze de Muhammara'ya çıkarak Basra ile irtibatını kesti. İngilizlerin bu taarruzlarına karşılık Türk kuvvetleri geri çekildi. Basra'da yeterli Türk kuvveti olmadığı gibi Basralılar da isyankar bir tavır içindeydiler. 23 Kasım 1914'te İngilizler General Barret Komutasında Basra'ya girdiler.

Kuzey'e doğru ilerleyen İngiliz kuvvetleri 20 Ocak 1915'te Rota'da durduruldu. İngilizlere karşı bu bölgede ilk zaferi Osmanlılar kazanmış oldu.⁸¹

Kut'a kadar geri çekilen Türk ordusu burada İngilizlere karşı büyük bir zafer kazandı. İngilizler 23.000 zayıat vererek 23 Nisan 1916'da General Tawsend komutasında 5 general, 481 subay, 13.300 askerle teslim oldular. Türklerin bu savaştaki kayıpları ise 300 subay ve 10.000 asker olmuştur.⁸²

İngilizler müttefikleriyle, Irak'ı İngiltere'ye bırakan Skys-Picot antlaşmasını yapmışlardı. İngiliz iş çevreleri de Irak'taki petrol bölgelerinin mutlaka ele geçirilmesi ve İngiltere'nin durumunun takviye dilmesi beklentisi içindeydi. İngiliz ordusunun sayı ve donanım bakımından Irak cephesinde Osmanlılara karşı büyük bir üstünlüğü vardı. İngilizler ihtiyaca göre ordularını insan ve malzeme ile takviye edecek durumda iken Osmanlıların böyle bir imkanları da yoktu. Bu orantısız şartlar altında İngilizler Aralık 1916'da saldırıya geçtiler. 70 günlük savaşın sonunda Kut'ül Emare'yi ele geçirdiler.

Kut'ül Emare'den sonra İngilizler Bağdat'ı ele geçirmek için kuzeye doğru saldırılarını arttırdılar. Zayıf durumdaki Türk ordusu Bağdat'ı tahliye etti. İngilizler 11 Mart 1917'de bir direnişle karşılaşmaksızın Bağdat'a girdiler. İngiliz Generali

81 Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, C.2, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.16-21.

82 a.g.e., C.3, s.148-150.

yayınladığı bildiride Araplara hitaben: “Ordularımız sizin şehirlerinizle arazinize düşmanlar, fatihler olarak değil ancak kurtarıcı olarak girmişlerdir...” denilmiştir.⁸³

1917 sonunda İngilizler Türkleri Irak’tan çıkarmak için Bağdat’ın kuzeyinde Tikrit kasabasında yeni bir saldırıya geçtiler. Burada tutunamayan Türk kuvvetleri ise Cebel-i Hamr mevziine çekildi. Irak’taki Osmanlı kuvvetleri 6. Ordu adıyla Halil Paşa’nın idaresi altında iken onun yerine tayin edilen General Ali İhsan (Sabis) 30 Ağustos 1918’de Musul’a giderek yeni görevini devraldı. Suriye’de 7. Ordu Komutanlığını Alman Generali Liman Van Sander’den teslim alan Mustafa Kemal Paşa’ya şifreli şu telgrafi çekti: Ali İhsan Sabis Paşa “Halep’te mukavemet edilmesini ve bunun için bizim ordunun kuvvetlerinden yardım edebileceğimi ve 15’lik obüs toplarını kendisine gönderdiğimi o Halep’i ve biz Musul’u tutarak, mütarekenin bu vaziyette yapılmasını temin etmeliğimizi bildirdim.”⁸⁴

22 Ekim 1918’de İngilizler Dicle boyunda büyük bir saldırı başlattılar. Bir gün sonra Osmanlılar Cebel-i Hamr’ı boşalttı. 30 Ekim 1918’de ise Osmanlı birlikleri Cirnaf’ın güney batısında esir edildi. İngilizler 31 Ekim günü mütarekeden bir gün sonra Musul’u ele geçirmek için yeni bir hareket başlattılar. 1 Kasım 1918’de Hamam-ı Alil’e girdiler. İngilizler, Mütarekenin yapıldığının kendilerine hatırlatılmasını önemsemeyerek, Mütarekenin yedinci maddesine dayanarak Musul’u işgal edeceklerini bu yüzden Türk birliklerinin 5 mil kuzeye çekilmesini istediler.⁸⁵ Ordu Komutanı Ali İhsan Sabis ise Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ile telgrafla haberleşerek: İzzet Paşa’dan “mütarekenin bozulmasına meydan vermeyerek mecburiyet halinde Musul’un terk edilmesi” cevabını alır. Bunun üzerine 6. Ordu karargahının Musul’dan Nusaybin’e taşınmasına karar verilir. Musul bu taşınmanın ardından 10 Kasım 1918’de İngilizler tarafından, mütarekeye rağmen Musul şehir merkezini işgal edilir. Osmanlıların protestoları İngilizlerin mütarekeden sonra da ilerlemelerine engel olmamıştır.⁸⁶

83 a.g.e., C.4, s.57.

84 Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım / Birinci Dünya Harbi**, C.4, İstanbul, 1991, s.286/297; Kadir Mısıroğlu, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, İstanbul, 1972, s.82.

Bkz. Ekler bölümü (Harp Tarihi Vesikaları Dergisinde yayınlanan) iki numaralı belgede Mustafa Kemal Paşa ve Ali İhsan Paşa’nın biri birlerine gönderdikleri telgraf yer almıştır.

85 Kadir Mısıroğlu, a.g.e., s.84 vd.

86 Ali İhsan Sabis, a.g.e., C.4, s.153.

2. BÖLÜM

MÜTAREKE DÖNEMİ VE MİSAK-I MİLLİ KARARI

2.1. MONDROS MÜTAREKESİ

Birinci Dünya Savaşı içinde İttifak Devletleri içinde Osmanlı Devleti ile birlikte hareket eden Almanya 4 Ekim 1918’de İsviçre aracılığı ile Avusturya ise 5 Ekim 1918’de Amerika Birleşik Devletleri (ABD) aracılığı ile müracaat ederek barış yapılmasını istemişlerdi. Bu durumda Osmanlıların savaşa devam etmelerinin hiçbir anlamı kalmamıştı. Osmanlı Hükümeti de İngilizlere müracaat ederek barış istemeye karar verdi. Bu esnada İstanbul’da bulunan ve İngilizlere yakınlığı ile bilinen İzmir Valisi Rahmi Bey’den İngilizler nezdinde aracılık yapmasını Sadrazam Talat Paşa istemişti. Vali Rahmi Bey İzmir Vilayet Yabancı İşler Müdürü Charles Karabiber ile Fransız M. Edmond Giraud’u, Talat Paşa’nın barış teklifini kapsayan bir mektubu ile 5 Ekim 1918’de Midilli Adasındaki İngiliz temsilcisine gönderdi. Bu sırada Osmanlıların İsviçre Elçisinin “Savaşa sebep olan bir Hükümet ile Büyük Devletler barış yapmaz” diye görüş bildiren telgrafı üzerine Talat Paşa Hükümeti 8 Ekim 1918’de görevinden istifa ederek ayrılmıştır. Önce Tevfik Paşa, Padişah Vahdettin tarafından Hükümet kurmakla görevlendirilmiştir. Tevfik Paşa, İspanya Hükümetinin kan dökülmesini engellemek ve ABD Başkanı Wilson’un Kongreye sunduğu 14 maddelik barış programı kapsamında barış görüşmelerine ABD hükümetinin aracılık yapmasını istemiştir. Ancak ABD Hükümeti Osmanlıların aracılık müracaatlarına bir cevap vermedi. Osmanlıların barış müracaatlarını Midillideki temsilcileri aracılığı ile öğrenen İngiltere’nin Atina Büyük Elçisi bu durumu kendi hükümetine bildirice İngiltere Hükümeti de Türklerle barış müzakereleri için İngiltere’nin Akdeniz Donanması Komutanı Amiral Sir Somerset Arthur Gaugh Calthorpe’nin tek yetkili olduğunu Atina Büyük Elçisine bildirmiştir.¹

Tevfik Paşa bütün çabalarına rağmen hükümet kuramayınca yerine Ahmet İzzet Paşa görevlendirilmiştir. Yeni Hükümet 19 Ekim 1918’de programını Mebusan Meclisinde okudu. Wilson prensiplerini kabul ettiğini ilan etti. Bu arada Irak’ta

¹ Selahattin Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C.1, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s.9-13.

Kut'ül-Emare savaşında esir alınarak İstanbul'a getirilmiş olan İngiliz Generali Towshend eskiden beri tanıdığı Rauf Bey'e bir mektup yazarak barış için arabuluculuk etmek istediğini bildirmiştir. Osmanlı Hükümeti İngiliz generalin arabuluculuk isteğini kabul etmiştir.²

Ancak İtilaf Devletleri Başbakanları (İtalya, İngiltere, Fransa) kendi aralarında Osmanlılarla yapılacak mütarekenin şartlarını 8 Ekim 1918'de kararlaştırmışlardır. Bu sırada General Towshend ile İzzet Paşa Hükümetinin Bahriye Nazırı olan Rauf Bey arasında mütarekenin ana esasları görüşülür. Bu arada Hahambaşı Naum Efendi ABD'ye gitmek üzere Paris'e gönderilir. İngiliz Generali Towshend Bandırma üzerinden Midilliye giderek 20 Ekim 1918'de Amiral Calthorpe ile ateşkes için görüşür. Diğer taraftan Amiral Calthorpe, Sadrazam'a bir telgraf çekerek ateşkes görüşmeleri için Türk delegelerinin gönderilmesini ister. Bahriye Nazırı Rauf Bey, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Kurmay Yarbay Sadullah Beylerden oluşan üç kişilik Osmanlı delege heyeti Midilli'ye gönderilir. Görüşmelerde İngiliz tarafının çok ağır maddelerin mütareke metninde yer almasında ısrar etmesi üzerine Türk Heyeti Başkanı Rauf Bey, İstanbul hükümetinden görüş ister. Bu arada İngiliz Amirali Calthorpe, 30 Ekim akşam saat 21.00'e kadar mütarekenin imzalanmasını şart koşar. İstanbul'da Ayan ve Mebusan Meclislerinin gizli toplantılarına katılan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Hükümetin görüşünü zamanında Rauf Bey'e bildiremez. Bunun üzerine Türk heyeti Mütarekenin imzalanmasına karar verir. 30 Ekim 1918'de Osmanlı devletinin bütünü ile teslim alınmasını öngören anlaşma Rauf Bey tarafından imzalanır.³ Mütareke anlaşması Midilli adasının Mondros limanında imzalandığı için adını da bu limandan almıştır. Anlaşma 25 madde halinde düzenlenmiştir. Osmanlı ordusunun dağıtılması ve silahların toplanması dışında değişik nedenlerle İstanbul'un ve ülkenin her hangi bir noktasının işgalini ve haberleşme ile ulaşımın İtilaf Devletleri tarafından denetlenmesini sağlayacak maddelere yer verilmiştir. Kilikya, Mezopotamya ve Boğazlar bölgesi gibi sınırları belli olmayan coğrafya adlarına yer verilmiştir. Bunun nedeni işgal bölgesini genişletebilmek amacıyla İngiliz diplomasisinin Türkleri kuşkulandırmamak için başvurduğu bir taktik idi.

² Selahattin Tansel, **a.g.e.**, C.1, s.18.

³ Ali Fuat Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, 1948, s. 26.

2.2.1. MÜTAREKE METNİ⁴

İngiltere hükümetinin müttefikleriyle biltilaf yetkili kıldığı İngiltere ve Hükümeti Bahri Sefid Donanması Başkumandanı Ferik Amiral Arthur Calthorpe hazretleri ile Hükümeti Seniye canibinden yetki sahibi Bahriye Nazırı devletlü Rauf Beyefendi Hazretleri, Hariciye Müsteşarı utufetlu Reşat Hikmet Beyefendi Hazretleri, Erkânı Harbiye-i Umumiye kaymakamlarından Sadullah Beyefendi arasında kararlaştırılıp akt olunan mütareke şeraiti:

1-Karadeniz'e geçiş için Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının açılması ve Karadeniz'e geçişin sağlanması, Çanakkale ve Karadeniz istihkâmlarının müttefikler tarafından işgali.

2-Osmanlı sularındaki bütün torpil tarlaları ile torpido ve kovan mevzileri ve öteki engellerin yerleri gösterilecek ve bunları taramak ya da kaldırmak için istekte bulunulduğunda yardım edilecektir.

3-Karadeniz'de bulunan torpil yerleri hakkında gerekli bilgiler verilecektir.

4-Anlaşma Devletlerine mensup savaş tutsakları ile Ermeni tutsak ve tutukluları İstanbul'da toplanacak, şartsız ve sınırsız Anlaşma Devletleri'ne teslim olunacaktır.

5-Sınırların korunması ve iç güvenliğin sürdürülmesi için gerekli görülecek askeri kuvvetlerin dışındakilerin hemen terhis edilmesi (söz konusu askeri kuvvetlerin sayısı ve durumu Anlaşma Devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılacak görüşmeden sonra kararlaştırılacaktır).

6-Osmanlı karasularında güvenlik ve buna benzer işler için kullanılacak küçük gemiler dışında, Osmanlı sularında ya da Osmanlı Devleti'nce işgal edilen sularda bulunan bütün savaş gemileri teslim olup gösterilecek Osmanlı limanlarında tutuklu bulundurulacaktır.

7-Müttefikler, güvenliklerini tehdit edecek durum baş gösterdiğinde her hangi stratejik noktayı işgal etme hakkına sahip olacaklardır.

4 Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, Ankara, 1953, s.519.

8-Bu gün Osmanlı işgali altında bulunan bütün liman ve demir atma yerlerinden Anlaşma Devletlerince yararlanılması ve Anlaşma Devletleri ile savaş halinde bulunanlara karşı kapalı bulundurulması. Osmanlı gemileri de ticaret ve ordunun terhisi hususunda benzer şartlardan yararlanacaklardır.

9-Anlaşma Devletleri, Osmanlı tersane ve limanlarındaki bütün gemi onarımını kolaylaştırıcı araçları kullanacaklardır.

10-Toros tünellerinin Müttefikler tarafından işgali.

11-İran Kuzeybatı kısmındaki Osmanlı kuvvetlerinin hemen savaştan önceki sınır gerisine çekilmesi konusunda önceden verilen emir yerine getirilecektir. Kafkaslar ötesinin daha önce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emredildiğinden, geri kalan kısmı, Müttefiklerce yerel durum incelenerek istekte bulunurlarsa boşaltılacaktır.

12-Hükümet haberleşmeleri dışta kalmak üzere, telsiz telgraf ve kabloların Anlaşma Devletleri memurlarınca denetlenmesi.

13-Denizciliğe, askerliğe ve ticarete ait maddelerin ve malzemenin tahrip edilmesinin önlenmesi.

14-Memleketin ihtiyacı karşılandıktan sonra arta kalan kömür, akaryakıt ve denizcilik malzemesinin üretim kaynaklarından satın alınması için kolaylık gösterilmesi (söz konusu maddelerin hiçbiri ihraç olunmayacaktır).

15-Bütün demiryollarına Anlaşma Devletleri'nin denetim subayları memur edilecektir. Bunlar arasında, bugün Osmanlı Hükümetinin denetimi altında bulunan Kafkas ötesi demiryolunun kesimleri de bulunmaktadır; söz konusu Kafkas demiryolları serbest ve tam olarak Anlaşma Devletleri memurlarının yönetimi altına konulacaktır. Halkın ihtiyaçlarının karşılanması dikkate alınacaktır. Bu maddeye Batum'un işgali de dâhildir. Osmanlı Hükümeti Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecektir.

16-Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta bulunan muhafız kıtalar, en yakın Anlaşma Devleti komutanına teslim olunacaktır. Ve Kilikya'daki

kuvvetlerin düzeni korumak için gerekli miktarından fazlası, beşinci maddedeki şartlar uyarınca kararlaştırılacak biçimde geri çekilecektir.

17-Trablus'ta ve Bingazi'de bulunan Osmanlı subayları en yakın İtalyan koruma kıtalarına teslim olacaktır. Osmanlı Hükümeti, teslim emrine uymadıkla takdirde, haberleşmeyi ve yardımını kesmeyi taahhüt eder.

18-Mısırata'yı da içermek şartıyla Trablus ve Bingazi'de işgal edilen limanların en yakın Anlaşma Devleti kıtasına teslim edilmesi.

19-Alman ve Avusturya deniz, kara askerleri ve sivil memurları ile uyruklarının bir ay içinde ve uzak yerlerde bulunanların bir aydan sonra mümkün olan en kısa zamanda Osmanlı memleketlerinden ayrılmaları.

20-Beşinci madde gereğince terhis edilecek Osmanlı kuvvetlerine ait donatım eşyası, silahlar, cephane ve taşınma araçlarının ne şekilde kullanılacağı hakkında verilecek yönergeye uyulacaktır.

21-Müttefiklerin yararlarını korumak için gıda işleriyle görevli bakanlıkta Anlaşma Devletleri temsilcileri bulundurulacaktır, onlara bu konuda gerekli bütün bilgiler verilecektir.

22-Osmanlı savaş tutsakları Anlaşma Devletlerinin elinde korunacaktır. Sivil savaş tutsakları ile askerlik çağı dışında olanların serbest bırakılması dikkate alınacaktır.

23-Osmanlı hükümeti, merkezi hükümetlerle bütün ilişkilerini kesecektir.

24-Ermeni illerinde karışıklık baş gösterdiğinde bu illerin herhangi bir kısmının işgali hakkını Anlaşma Devletleri saklı tutacaktır.

25-Müttefiklerle Osmanlı hükümeti arasında düşmanlık, 1918 yılı Ekim ayının 31. günü yerel saatle öğlen vakti sona erecektir.

İngiltere Hükümet-i Kraliyesi sefain-i harbiyesinden Limni'de Mondros Limanında Lengerendaz Agamemnon zırhlısında 1918 senesi Teşrinievvelin otuzuncu günü nüshateyn olarak imza edilmiştir.

ARTHUR CALTHORPE HÜSEYİN RAUF REŞAT HİKMET SADULLAH⁵

⁵ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C.2, İstanbul, 1993, s.283-286.

Aslında daha Birinci Dünya Savaşı devam ederken Fransa Dışişleri Bakanı George Picot ve İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Mark Sykes arasında Mayıs 1916'da imzalanan ve gizli tutulan anlaşmaya göre Akka'dan Kerkük'e uzanan çizginin kuzeyi Fransa'nın, bu çizginin güneyinde kalan bölge ise İngiltere'nin nüfuz bölgesinde olacaktı. Sykes-Picot-Sazanov anlaşması diye de bilinen bu anlaşmaya göre Irak, İngiltere'nin nüfuz bölgesi içinde bulunacaktı.⁶ Anlaşmada Musul Fransa'ya bırakılan nüfuz bölgesi içinde yer almıştır. Mondros Mütarekesinin maddeleri okunduğunda, Sykes-Picot anlaşmasının büyük ölçüde belirleyici olduğu görülecektir. İngiliz temsilcisi Amiral Calthorpe, Mütareke maddeleri hazırlarken büyük ölçüde Sykes-Picot-Sazanov anlaşmasına bağlı kalmış olmalıdır.

Mütarekenin uygulanmaya başladığı ilk bölge ise Musul çevresi olmuştur. Çünkü Musul, petroleri sebebiyle İngiltere için çok önemli bir bölge idi. Musul ise Osmanlı idari bölmesine göre; Kerkük, Musul, Erbil, Süleymaniye'den oluşmaktaydı. Osmanlıların bu bölgeden çıkarılmasını İngiltere kendi siyasi hedefleri için gerekli görmektedir.

İngiltere için Musul'unda içinde olduğu Irak hem topraklarındaki doğal kaynakları bakımından hem de Hindistan yoluna yakınlığı bakımından önemli idi. Musul tarihi Mezopotamya bölgesinin üzerinde bulunmaktadır. Arap yarım adasını İran'a, Türkiye'yi, Kafkasya'yı ise Basra Körfezine bağlayan önemli bir kavşak noktası üzerinde bulunmaktadır. Mezopotamya zengin doğal kaynakları ve coğrafi konumu sebebiyle Birinci Dünya Savaşı öncesinde de İngiltere ve Almanya'nın en önemli rekabet sebeplerinden birisidir.

Osmanlılar daha savaşa girmeden İngiltere Mezopotamya'ya yönelik bir askeri hazırlık yapmıştır. Savaşın hemen başında kolayca Basra'yı ele geçiren İngilizler kuzeye doğru ilerlemeye devam etmişlerdir. Nihayet Mondros Mütarekesine rağmen Musul çevresi İngiltere'nin işgaline girmiştir. İngiltere, Türkçülüğü ve İslamcılığı kendisi için büyük bir tehlike saymıştır.⁷

6 Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)**, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Baskı, Ankara 1993, s.126; M. Kemal Öke, **a.g.e.**, s.44.
7 M. Kemal Öke, **a.g.e.**, s.46.

2.2.2. ALİ İHSAN PAŞA'NIN TUTUMU

“Bu yüzden Kafkasya’da oluşturacağı bir Ermeni Seddi ile Doğu ve Batı Türklüğü arasında insandan bir duvar çekmek istiyordu. Aynı şekilde Araplar ile Türkler arasında dostluğunu kazanacağı Kürtlerden bir tampon bölge oluşturmak bu iki Müslüman kavmin [İttihad-ı İslam] şemsiyesi altındaki irtibatını kesemez miydi?” Ali İhsan Sabis, İngilizlerin asıl amaçlarının, “Ermenilerin göz koyduğu alı şark vilayetini işgal etmekte ve yöreye kendi himayelerinde muhtariyet vermektir. İngilizler belki de kuzeye çıkış yolu arıyorlardı. Hedefleri Kafkasya’ya uzanarak Batum ve Bakü’yü işgal ederek buradaki petrol tesislerinden istifade etmekte.”⁸

Bu gelişmeler üzerine Ali İhsan Paşa, 1V. Ordunun menzil ambarlarında bulunan silah ve cephaneyi süratle Anadolu’nun içlerine naklettirmiş akabinde yöre valileri ile yazışarak Güneydoğu’da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleriyle mahalli milis teşkilatlarını kurdurmuştur. Elindeki ordu levazımatından da bu direnişçileri takviye etmiştir. Bilfiil kendisi de Güneydoğu’daki Kuvay-ı Milliye örgütlenmesine katılmıştır. Ama İngilizler Ali İhsan Paşa’nın bu çabalarından memnun kalmamışlar ve İstanbul’da hükümete baskı yaparak onun merkeze İstanbul’a alınmasını sağlamışlar ve İstanbul’a gelince de Haydar Paşa’da İngilizler tarafından 2 Mart 1919’da tutuklanarak Malta adasına sürgüne gönderilmiştir.⁹

Fransa Dış İşleri Bakanlığı Gizli Belgelerinde yer alan bir rapora göre:¹⁰ “Musul ile Van arasındaki Kürdistan bölgesinde çok canlı bir bağımsızlık hareketi vardır. İngilizlere göre Ali İhsan Paşa İstanbul’a dönmeden önce Kürtleri tahrik etmiştir. Ali İhsan Kürtleri, eğer ülke Avrupa güçlerinin eline geçecek olursa, Hıristiyanlara yapılanların intikamının alınacağını söyleyerek harekete geçirmeye çalıştı.”

“Musul’u vermemek için direnen, teslim ederken silahları kaçıran Ali İhsan’ın bir de Kürtleri Avrupalılara karşı hazırlamaya çalıştığı anlaşılmıştır.”¹¹

8 A. İhsan Sabis, **a.g.e.**, C.V, s.5.

9 Selahattin Tansel, **a.g.e.**, C.1, s.64-65

10 **Dosya 11**, 1919-1920, s.107.

11 Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, C.5, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1992, s.346.

İngiliz Albay Gertrude Bell'de hazırladığı bir raporda “Ali İhsan Paşa'nın İttihatçılarla Birlikte, Kürtleri Mütareke ile birlikte İtilaf Devletlerinin aleyhine kışkırttığını” ileri sürmüştür.¹²

İngiliz işgal idaresinin Musul'da başlaması ile birlikte, Musul'un hangi idarenin altında olacağı tartışması da başlamıştır. İngilizler bu dönemde, Musul merkezli bir Kürdistan kurmak düşüncesindeydiler. Ama Musul ve çevresindeki Türkler ve Araplar bu plana şiddetle muhalif iken, Musul'un Bağdat merkezli bir Arap idaresine verilmesine de Kürtler şiddetle muhalefet etmekteydiler. Bu karışıklık ortamında İngiliz işgal kuvvetlerine karşı saldırılar ortaya çıkmıştır. Yüzbaşı Salmon ve Albay Leachman adlı iki subay öldürülmüştür. Bu arada Ankara'da TBMM'nin toplanması ve ona bağlı bir hükümetin kurulması ile birlikte Mustafa Kemal Paşa Musul'daki Arap aşiret reisi Şeyh Ajimi El-Sadun ile temas halinde olmuştur. Musul Arapları bu dönemde Arap bağımsızlığından yana olanlar ve Türklerle birlikte ortak idareden yana olanlar şeklinde iki önemli akıma ayrılmış durumdaydılar.¹³

Bu arada Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal, İngilizler tarafından Irak Kralı ilan edildi. TBMM idaresinin Fransa ile Suriye sınırını tayin eden Ankara anlaşmasını yaptığı dönemde (21 Ekim 1921) İngilizlerde Fransa'nın Türkiye üzerindeki artan etkisini azaltmak için Musul sorunu hakkında TBMM hükümeti ile görüşme kararı aldılar. İtilaf Devletleri ile Musul ve benzeri sorunları görüşmek için toplanacak bir konferansta avantajlı olmak isteyen TBMM Hükümeti Musul'da askeri hareket yapma kararı alır. Bu karara bağlı olarak Özdemir Bey komutasında ki Türk askeri birliği Revanduz'u Aralık 1922'de ele geçirir. Ancak Yunanlıları destekleyen Lloyd George'nin Ankara Hükümeti barış yoluyla sorunları çözmeye taraftar olmayışı, İngiliz Generali Townshend'in Ankara, Ali Fethi Bey'in (Okyar) 1922'de Londra ziyaretinin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açtı.

12 M. Kemal Öke, a.g.e., s.152.

13 İsmet Demir vd, **Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri**, Ankara, 1993, s.38.

2.3.1. ÖZDEMİR BEY KUVVETLERİ

Özdemir Bey komutasındaki Türk askeri birlikleri de 31 Ağustos 1922'de Derbent savaşında İngilizlere karşı önemli başarılar elde ederek Şaklava kazasına kadar ilerlemiş ve Musul ile irtibat kurmuştur. Anadolu'daki askeri başarılarda Musul'daki aşiretlerin İngilizlere karşı olan cesaretini arttırmıştır. Süleymaniye, Musul, Kerkük bölgesi halkı vergilerini Ankara'ya göndermeye başlamıştır. Bölgedeki genel hava Türklerin lehine İngilizlerin aleyhine dönünce İngilizler Süleymaniye'yi terk etti. Süleymaniye'ye Kürt aşiretleri hakim oldu. İngilizler ise başarısızlıklarını gidermek için Şeyh Mahmut'u Süleymaniye'de devreye sokunca aşiretler bölündü. Kürt aşiretlerinin bir kısmı Türk idaresini tercih ederken bir kısmı da İngiliz himayesinde mahalli muhtar bir idareye taraftar oldular.

Bu arada Şeyh Mahmut'un Mustafa Kemal ile olan temasını haber alan İngilizler ise ona karşı Seyyid Taha'yı devreye sokmak istediler. Musul uleması ise, İngilizlerin bölgede yapacağı seçimin boykot edilmesini isteyen bir fetva çıkardıkları için ileri İngiliz Irak hükümeti ulema ileri gelenlerini Musul'dan sürgüne göndermiştir. Özdemir Bey komutasındaki Türk birliklerinin İmadiye ve Süleymaniye'deki başarılı ilerlemeleri devam ederken önce Mudanya Mütarekesinin imzalanması ve Lozan görüşmelerinin başlaması bu askeri hareketlerinde durmasına yol açmıştır. Ancak Lozan görüşmelerinin devam ettiği bir sırada 8 Nisan 1923'te İngiliz Irak birlikleri Şeytanboğazı ve Serderya istikametlerinde iki koldan harekete geçerek Özdemir Bey kuvvetlerinin Hakkari ile irtibatını kesmiştir. Zor durumda kalan Özdemir Bey kuvvetleri ile İran tarafına geçmiştir. Ancak İran makamları silahlarına el koyarak Özdemir Bey kuvvetlerinin silahsız olarak Türkiye topraklarına geçişlerine verilmiştir. Özdemir Bey müfrezesinin 1922'de başlattığı hareket amacına ulaşmadan sona ermiştir.¹⁴

14 İsmet Demir vd. a.g.e., s.40.

2.4.1. MİSAK-I MİLLİ KARARI

Osmanlı Devleti 1914'te katıldığı Birinci Dünya Savaşından yenilmiş olarak 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile ancak çıkabilmiştir. Savaş öncesindeki sınırlarının dörtte üçünü kaybetmiştir. Yemenden Batum'a, İstanbul'dan Adana'ya kadar pek çok Osmanlı toprağı işgal edilmiştir. İşgal bölgeleri de gittikçe genişlemektedir. Bu işgallere karşı yer yer direnişler de başlamıştır. Türkler vatan olarak hangi bölgeyi kabul etmektedir? Vatan kabul ettikleri hangi bölgeyi işgalden kurtarmaya çalışmaktadırlar? Türklerin vatan kabul ettikleri bölgenin sınırları neresidir? İşte Misak-ı Milli genel olarak bu soruların cevabı mahiyetindedir.

Misak-ı Milli 28 Ocak 1920'de İstanbul'da Osmanlı Mebusan Meclisinde milletvekilleri tarafından imzaya açılmış ve 17 Şubat 1920'de ise genel kurul kararı haline getirilerek, ilan edilmesi kararlaştırılmış, Türkiye sınırları hakkında alınmış olan kararın adıdır. O dönemde İstanbul Basınında meclisin bu kararları; "Ahd-i Milli Programı" (Vakit Gazetesi), "Ahd-i Milli'nin Sulh Esasları" (İleri Gazetesi), "Misak-ı Milli Programı Sureti" (İkdam Gazetesi), "Mebusan Meclisinde Milli Haysiyetin Şahlanışı" (Tevhid-i Efkâr Gazetesi), "Meclisi Mebusan'da Ruzname Harici İttihatçı Pervasızlığı" (Alemdar Gazetesi) gibi başlıklarla haber olmuştur.¹⁵

Misak-ı Milli'nin dayandığı temel metin Mondros Mütarekesi olmuştur. O Mütareke'nin yapıldığı gün Osmanlı Ordularının denetiminde olan bölgeler "Türk Vatanı" sayılmıştır. İlk olarak 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresinin kapanışında ilan edilen kararlarının altıncı maddesinde: "Düvel-i İtilafiyeye, Mütarekenin imza olunduğu 30 Teşrin-i Evvel 1334 (30 Ekim 1918) tarihindeki hududumuz dahilinde kalan ve her mıntıkasında olduğu gibi Şark-ı Anadolu Vilayetleri'nde de ekseriyet-i kaahireyi İslamlar teşkil eden; ve harsi, iktisadi tefavvuku Müslümanlara ait bulunan ve yekdiğerinden gayri kabili infikak özkardeş olan din ve ırkdaşlarımızla meskûn Memalikiimizin, mukaasemesi nazariyesinden bilküllüye sarfinazarla mevcudiyetimize, hukuki tarihiye, ırkıyye, diniyyemize riayet edilmesine; ve bunlara mugayir teşebbüslerin, terviç olunmamasına; ve bu suretle tamamı ile hakk ve adl'e müstenid bir karara, intizar olunur." açıklaması yer almıştır.

¹⁵ **Vakit Gazetesi**, No: 819, 17 Şubat 1920 / **İleri Gazetesi**, No: 819, 17 Şubat 1920 / **İkdam Gazetesi**, No: 8269, 18 Şubat 1920.

Erzurum Kongresinin bu kararı Sivas Kongresi kararları arasında 1. Maddesi olarak bulunmuştur.¹⁶ Aynı yıl 22 Ekim 1919'da Amasya Görüşmeleri olarak bilinen, Heyet-i Temsiliye ve İstanbul Hükümeti arasındaki görüşmelerde imzalanan protokollerin 2. maddesinde de Türkiye sınırları için Mütareke günündeki sınırların esas alınması öngörülmüştür.¹⁷ Aynı protokolde seçimlerin yapılması ve Mebusan Meclisinin yeniden toplanması da kararlaştırılmıştır. Seçimlerin yapılmasını takiben 140 Mebus'un 11 Ocak 1920'de İstanbul'a ulaşmasından sonra Meclis 12 Ocak 1920'de toplantı çoğunluğu için öngörülen 72 Mebus'un katılımı ile açılmıştır.¹⁸

Mustafa Kemal Paşa ise Meclis'in toplanmasından önce Ankara'da bazı milletvekilleri ile Misak-ı Milli taslağının hazırlığına Nutuk'ta yer vermiştir: "Efendiler, milletin amal ve maksadını da kısa bir programa esas olacak surette toplu bir tarzda ifadesi de görüşüldü. Misak-ı Milli unvanı verilen bu programın ilk müsveddeleri de bir fikir vermek maksadıyla kaleme alındı. İstanbul Meclisinde bu esaslar, hakikaten toplu bir surette tahlil ve tespit olunmuştur."¹⁹

Mebusan Meclisi'nde kurulan bir alt komisyonda üye olarak görev yapan Yusuf Kemal Tengirşek ise: "Misak-ı Milli'de bir Avrupa diliyle ve gayet mütevaziyane bu istekler alemin önüne kondu. Türkiye Büyük Millet Meclisi adına yapılan bütün antlaşmalarda murahhasların ısrarla istedikleri ve aldıkları milletin bu basit haklarından başka bir şey değildi."²⁰

Nihayet Osmanlı Mebusan Meclisi 28 Ocak 1920 Cuma günü Başkanvekili Celaleddin Arif Bey başkanlığında yaptığı gizli toplantı da Misak-ı Milli kararlarını almıştır.²¹ Meclis Başkanlık kararı ile Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nde sureti bulunan "Ahd-i Milli Esasları" metni Meclis matbaasında tek yapraklı nüshalar şeklinde çoğaltılarak gazetelerde yayınlanmış ve 24 Şubat'ta Avrupa parlamentolarına sunulmuştur.²²

16 Fahrettin Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara, 1993, s. 243.

17 Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C.1, Emre Yayınları, İstanbul Tarihsiz, s.243.

18 **İleri Gazetesi**, No: 724, 13 Ocak 1920.

19 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C.1, MEB, İstanbul 1973, s.360.

20 Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.162.

21 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, C.1/Devre 4/İctima Senesi 1/Onbirinci İnikad 17-2-1336.

22 **İleri Gazetesi**, "Meclis-i Mebusan'da", No:767, 25 Şubat 1920, s.4.

2.4.2. MİSAK-I MİLLİ KARAR METNİ

Mebusan Meclisinin 28 Ocak 1920’de yaptığı gizli toplantıda Türkiye’nin sınırları hakkında alınmış olan bu karar “Misak-ı Milli” diye adlandırılmıştır. Buna göre:

“1-Devlet-i Osmaniye’nin münhasıran Arap ekseriyetiyle meskûn olup 30 Teşrinievvel 1918 tarihli mütarekenin hin-i akdinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamının mukadderatı, ahalinin serbestçe beyan edecekleri araya tevfikân tayin edilmek lazım geleceğinden, mezkûr hattı mütareke dâhilinde dinen, ırkan ve aslen müttehîd, yekdiğerine karşı hürmeti müteakabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhun ve hukuk-i ırkiye ve içtimaiyeleriyle muhitiyelerine tamamıyla riayetkâr Osmanlı-İslam ekseriyetiyle meskûn bulunan aksamın heyeti mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür.

2-Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda arayı ammeleriyle anavatana iltihak etmiş olan evliye-i selase içinde ledelicap tekrar serbestçe arayı ammeye müracaat edilmesini kabul ederiz.

3-Türkiye sulhuna talik edilen Garbi Trakya vaziyet-i hukukiyesinin tespiti ile seknesinin kemali hürriyetle beyan edecekleri araya tebaan vaki olmalıdır.

4-Makarr-ı Hilafet-i İslamiyye ve pay-i tahtı salanat-ı seniyye ve merkezi hükümet-i Osmaniye olan İstanbul şehri ile Marmara denizinin emniyeti her türlü halelden masun olmalıdır. Bu esas mahfuz kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve münakalat-ı aleme küşadı hakkında bizimle sair bilumum alakadar devletlerin müttefikân verecekleri karar muteberdir.

5-Düvel-i İtilafiye il muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrür eden esasat-ı ahdiye dairesinde ekalliyetlerin hukuku, memalik-i mütecaviredeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifadeleri ümniyesiyle tarafımızdan teyit ve temin edilecektir.

6-Millî ve iktisadi inkişafımız daire-i imkana girmek ve daha asri bir idare-i muntazama şeklinde tedvir-i umura muvaffak olabilmek için her devlet gibi bizim de temini esbabı inkişafımızda istiklal ve serbesti-i tamma mazhar olmamız üssülesası hayat ve bekamızdır. Bu sebeple siyasi, adli, mali inkişafımıza mani kuyuda muhalifiz. Tahakkuk edecek düyunatımızın şeraiti tesviyesi de bu esasata mugayir olmayacaktır.” 28 Kânunusani 1336/1920.²³

Misak-ı Milli metninin 1. maddesinde: “Devlet-i Osmaniye’nin münhasıran Arap ekseriyetiyle meskûn olup 30 Teşrinievvel 1918 tarihli mütarekenin hin-i

23 Bkz. Ekler bölümünde 4 numaralı belge; **Atatürk Dönemi Dış Politikası**, C.1, Ankara, 1992, adlı kitapta yayınlanmış olan Misak-ı Millî kararlarının orijinal metni yer almıştır.

akinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamının mukadderatı, ahalinin serbestçe beyan edecekleri araya tevfikân tayin edilmek lazım geleceğinden, mezkûr hattı mütareke dahilinde dinen, ırken ve aslen müttehîh,” yer alan ırken kelimesinin, Mete Tunçay, örfen diye okumak icap ettiğini savunmuştur.²⁴

Gerçekten ekler bölümündeki orijinal metne bakıldığında kelime nokta görünmemektedir. Kelime bulunan harfin “f” olması haline tek noktalı o takdirde kelimenin de örfen diye, yine kelime de bulunan harfin iki noktalı olması halinde ise “ka” diye okunması halindeyse kelime örfen değil ırken diye okunacaktır. Madde de yer alan metinde hemen her bakıdan müttehîh (birleşik) olma manasında bir topluluk anlatıldığı için, kelimenin “ırken” diye yani “ka” harfiyle okunması daha çok muhtemeldir ve mümkündür. Misak-ı Milli kararlarının alındığı dönemde, bu kararların Ermenilerin beklentilerine yer vermediği için hatalı olduğunu iddia eden yazılara da rastlanmıştır. Bunlardan birisi de 17 Şubat 1920 tarihli Vakit Gazetesi’nde Ahmet Emin imzası ile yayınlanmış olan “Ahd-ı Milli Programı” başlıklı yazıdır. Yazının orijinal hali ekler bölümünde beş numaralı belgede yer almıştır.

2.4.3. MUSTAFA KEMAL PAŞA’YA GÖRE MİSAK-I MİLLİ

Misak-ı Milli sınırları nereleri kapsamıştır? Mustafa Kemal Paşa 27 Aralık 1919’da Ankara’ya geldikten bir gün sonra Ankaralılarla yaptığı tanışma toplantısında yaptığı konuşmada Misak-ı Milli sınırları için şu açıklamayı yapmıştır:²⁵ “Bunun neticesi olarak 30 Teşrinievvel 1920’de Mütareke yaptık. Malumunuz olan mütarekename budur (Mütarekenameyi göstererek). Tabii cümleliz bunun muhteviyatını bilirsiniz. Muhteviyatı ile tatbikatı arasında ne kadar azim farklar olduğunu bir daha umumun nazarı dikkatine vazetmek isterim. Osmanlı İmparatorluğunun muharebeden evvel hududu malumunuzdur. Harb-i Umuminin neticesi bir takım fedakarlık ihtiyarına devletimizi mecburi kılıyor, buna nazaran devlet için milli yeni bir hudut beyannamemizin birinci maddesinde musarrahtır. Teferruat itibarı ile bilmeyenler olabilir. Ve bittabi mazurdurlar.

24 Mete Tunçay, “Misak-ı Milli’nin 1. Maddesi Üstüne”, **Birikim Dergisi**, (Ağustos/Eylül 1976).

25 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e.**, C.III, Vesika: 220, s.1178-1186.

Bu hudut tahassül ederken işin içinde bulunduğumdan bunu da arz edeceğim: Mütareke akdolunduğu gün ordularımız fiilen bu hatta hakim bulunuyordu. Bu hudut İskenderun Körfezi cenubundan Antakya'dan Halep ile Katma istasyonu arasında Cerablus Köprüsü cenubunda Fırat nehrine mülaki olur. Oradan Deyrozor'a iner; badehu şarka temdit ederek Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtiva eder. Bu hudut ordumuz tarafından silahla müdafaa olunduğu gibi aynı zamanda Türk ve Kürt anasırı ile meskûn aksamı ile vatanımızı tahdit eder. Bu hudut dahilinde kalan aksam-ı memalikimiz Camia-i Osmaniye'den layenfek bir kül olarak kabul edilmiştir.”

Mustafa Kemal'in bu konuşmasında yer verdiği beyanname Erzurum ve Sivas Kongre kararları / kapanış beyannameleridir. Zaten konuşmanın ileriki bölümlerinde Erzurum ve Sivas Kongre beyannamelerinden açıkça söz edilmiştir. Görüldüğü gibi dönemin Türk makamları sınır için Mütareke gününü, o gün Osmanlı ordularının denetiminde bulunan hattı temel almışlardır. Türkiye'nin güney sınırında İskenderun Körfezi güneyinden Halep ve Musul'u da içine alarak uzanan hat olarak bilinmektedir. Ama mütareke günü Osmanlı orduları doğu cephesinde hangi hattı tutmuştur?

Doğu/Kafkas Cephesinde Mütareke günü (30 Ekim 1918) Osmanlı 9. Ordusu ile Azerbaycan ve Dağıstan'daki Kafkas İslam Ordusu, Sovyet Rusya ile yapılmış olan 3 Mart 1918 Brest-Litowsk anlaşmasının sağladığı üstünlüğü elde tutmuştur. Osmanlı birlikleri: Tebriz, Dilman, Hoy, Gulfa, Serdarabad, Rumiye, Kars, Kamarlı, Erivan, Gümrü, Ahılkelek, Ahıska, Batum, Çürüksu, Nahçıvan, Şuşa, Ağdam, Gence, Bakü, Dağıstan ve Petrovsk cephelerinde bulunmaktaydılar. Türk kuvvetleri; Kuzeybatı İran, Azerbaycan ve Dağıstan'a hakim durumdaydılar.²⁶

Bu yerlerin Osmanlı ordusu tarafından boşaltılmasını sağlamışlardır. Böylece Brest-Litowsk anlaşması ile elde edilen Evliye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) ve Kuzeybatı İran, Mondros Mütarekesi ile boşaltılmıştır.

Ancak İngilizler Mondros Mütarekesine yazdırdıkları 11. ve 15. maddeler sebebiyle adı geçen Türkiye adı ilk defa bir Meclis kararında yer almıştır.

26 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.ncü Ordu Harekatı**, C.II, Ankara, 1993, s.625.

Türkiye'deki halkın “dinen, ırken ve aslen müttehit” bir millet olduğu beyan edilmiştir. Türk Milleti veya Türk Halkı deyimine yer verilmemiştir. Ancak birinci maddedeki tarifte zımnen buna değinilmiştir. Bu bildiri ile “Osmanlılık, İslam Birliği, Turan politikalarının da reddedildiği açıklanmış oluyordu”²⁷ görüşü ise Misak-ı Milli kararlarının içeriğinden hayli uzak bir iddia olmalıdır.

Meclis'in Ankara'da toplanmasından bir gün sonra (24 Nisan 1920) Mustafa Kemal Paşa Meclis'te yaptığı konuşmada: “Efendiler... Millet bütün maksadında maddi ve hakiki düşünmek ve ancak kuvvet ve kudretiyle temin edeceği hususat üzerinde kendine yeni bir hudut çizmek üzere idi. İşte kongre bu hududu çizmiştir. Bu hudud-u milliyi suhuletle ibka için demiştir ki; 30 Teşrin-i Evvel 1334 (1918) tarihinde çizdiği hudut hududumuz olacaktır. Vatanımızın hududu olacak bu hududu ihtimal teferruatıyla bilmeyen arkadaşlarımız vardır. Yeniden fazla teferruata girmek istemediğim şu surette izahat vereceğim: Şark hududuna Evliye-i Selase'yi dahil ederek tasavvur buyurunuz. Garp hududu Edirne'den bildiğiniz gibi geçiyor. En büyük tebeddülât cenup hududunda olmuştur. Cenup hududu İskenderun cenubundan başlar. Halep ile Katma arasında Cerablus köprüsüne münthehi olur bir hat ve şak parçasında da Musul Vilayeti, Süleymaniye ve Kerkük havalisi ve bu iki mıntıkeyi yekdiğerine kalbeden hat. Efendiler, bu hudut sırf askeri mülahazat ile çizilmiş bir hudut değildir. Hudud-u milli'dir. Hudud-u milli olmak üzere tespit edilmiştir. Fakat bu hudut dahilinde tasavvur edilmesin ki anasır-ı İslamiye'den yalnız bir cins millet vardır. Bu hudut dahilinde Türk vardır, Çerkez vardır ve anasır-ı İslamiye vardır.”²⁸

Konuşma içinde bulunan özellikle Batı Trakya hakkındaki açıklamalar ise tez konusu dışında olduğu için yer verilmemiştir. 31.10.1338 (1922) de 50 kişiden oluşan bir milletvekili grubu; “Misak-ı Milli sınırları içinde olduğu halde yabancı idaresinde bulunan Türk topraklarının TBMM Hükümetine ait olmasının belirlenmesi taleplerini” İcra Vekilleri Heyeti Reisi aracılığı ile Hariciye Vekâletine göndermişlerdir.²⁹

27 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.ncü Ordu Harekatı**, C.II, Ankara 1993, s.625-627.

28 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2002, s.480.

29 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.I, Devre 1, İkinci Celse, 3. Baskı, Ankara, 1959, s.16.

Misak-ı Milli'ye yer veren resmi mahiyetteki bir diğer karar ise “İstiklal Madalyası” hakkındaki karardır. “İstiklal Madalyası'nın mücadele-i milliyenin istihsalı sulh gayesine matuf olduğuna delalet edecek rumuzatı ihtiva etmesi lazım geleceği” bunun için de hazırlanacak İstiklal Madalyası üzerinde hangi şekillerin yer alacağı hususunda Maliye Vekâleti'nin tezkiresi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 09.01.1339 (1923) tarihli kararında belirtilmiştir. Bakanlar kurulu kararında; “Bir tarafında Misak-ı Milli hududu dahilindeki vatanımızın haritasının, diğer tarafında Büyük Millet Meclisi'nin tarihi küşadı ve madalyanın tesis tarihinin bulunması muvafık görülmüştür” açıklaması yer almıştır.³⁰

2.4.4. MİSAK-I MİLLİ UYGULAMASI

Buraya kadar yer alan bilgilerde görüldüğü gibi “Evliye-i Selase” diye biline üç il (Kars-Ardahan ve Batum) Misak-ı Milli sınırları içinde sayılmasına rağmen, bu üç ilden birisi olan Batum; günümüzde sınırları dışında kalmıştır. Batum, Misak-ı Millinin ilk kaybı olmuştur.

Batum, 1877/1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonunda yapılmış olan Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmış olan üç ilden birisi idi. 3 Şubat 1879'da Osmanlılar ile Rusya arasında imzalanan “Muahede-i Kat'iyeye” Antlaşmasının yedinci maddesi ile de Rusya'ya bırakılan Evliye-i Selase halkına “üç yıl içinde Türkiye'ye göç etme” hakkını vermiştir. Böylece bu üç ilin Slavlaştırılmasının da yolu açılmıştır. Bu madde Rusların işini de büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Ruslar, göç edenlerin yerlerine “Malakan ve Dukhobos” gibi Slav unsurlarını iskân etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Rusya'da iktidar olan Komünistler, yeni rejimi yerleştirmek için zamana ve barışa ihtiyaç duyduklarından İttifak Devletleri ile Rusya arasında Lehistan'ın Brest-Litowsk şehrinde 3 Mart 1918'de yaptıkları “Brest-Litowsk Muahedesi” ile Türk-Rus sınırının tespiti için halk oyuna başvurulması ilkesi kabul edilmiştir.

30 İlker Alp, **Misak-ı Milli, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s.202; **Başvekalet Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Hariciye, Nr. 6/42, 9.1.1339, (1923); İlker Yalçın, **a.g.e.** s.202.

Bu esnada Ermeni-Gürcü ve Azerilerden oluşan “Cenubi Kafkas Cumhuriyeti” kurulmuştur. Osmanlı Devleti ile bu Cenubi Kafkas Cumhuriyeti arasında Trabzon’da yapılan müzakerelerin sonunda Evliye-i Selase Osmanlılara bırakılmıştır.

Ancak Ruslar ile yerel Gürcü ve Ermeni unsurları bu üç ilin Osmanlılara terkini engellemek için oluşturdukları silahlı gruplar ile Türklere karşı büyük katliamlara girişmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı ordusu 25 Nisan 1918’de başlattığı harekatı 15 Eylül 1918’de Bakü’ye kadar ilerletmiştir. İmzalanan “Batum Muahedesi” ile de Üç ilin kurtarılması resmileştirilmiştir.

2.5.1. MOSKOVA ANTLAŞMASI

Mayıs 1918’de bölgede tarafsız bir heyetin idaresinde halk oylaması yapılmıştır. Yapılan serbest halk oylamasının sonunda halkın ezici çoğunluğu Türkiye’ye katılma kararı vermiştir. Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından aylar öncesinde Batum’da fiili bir Osmanlı idaresi yeniden kurulmuştur.

Ancak Mondros Mütarekesine 15. maddesine bağlı olarak Osmanlıların doğu sınırlarını savaşın başlangıcındaki çizgiye çekmelerinden dolayı İngilizler bu maddeye dayanarak Aralık 1918’de Batum’u işgal etmiştir. Batum’un Gürcü Devletine, Kars ve Ardahan’ın ise Ermeni Devletine verilmesini temin etmişlerdir.

Ancak Batum’lular kendilerini Türkiye’ye bağlı saymışlar ve 23 Nisan 1920’de Ankara’da toplanan TBMM’ne Batum Milletvekillerini göndermişlerdir. Batum Milletvekilleri; Ahmet Akif Bey (Suner), Ahmet Fevzi Efendi (Erdem), Ahmet Nureddin Efendi, Ali Rıza Bey, Mehmet Edip Bey (Dinç).³¹

Bölgede baş gösteren karışıklıklar üzerine Kazım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusu 23 Şubat 1921’de Ardahan’ı 11 Mart 1921’de ise Batum’u yeniden denetim altına almıştır. Hükümet ondan, “Ankara Hükümeti namına icrayı hükümet için memurin-i hükümeti tayin...” yapmasını istemiştir.³²

31 Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi ; Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönemi (1919-1923)**, C.1-3, Ankara 1995, s. 39 -143/149.

32 Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi ; Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönemi (1919-1923)**, C.1-3, Ankara 1995, s. 39 -143/149.

Bu esnada Ruslar ile bir anlaşma yapmak isteyen, Yusuf Kemal (Tengirşek), Rıza Nur ve Ali Fuat (Cebesoy)'dan oluşan Türk Heyetinin görüşmeleri Moskova'da devam etmekteydi. Ali Fuat (Cebesoy) Türk Heyetinin "Batım şehri ve limanının bazı şartlar ve kayıtlar altında Kafkasyalıları terk edilmesine mukabil Kars'ın şarkındaki hududumuzu Arpaçay'ın Talveğine kadar götürerek hem yurdumuzun bu cihetinden emniyetine takviye ve hem de münbit olan bu büyük bir arazi parçasının anavatan ilhakını düşünmüştük."³³ diyerek daha işin başında Batım'un Türkiye sınırları dışında kalmasına razı olduklarını belirtmiştir. Nitekim TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya Hükümeti arasında "Moskova Antlaşması" 16 Mart 1921'de imzalanmıştır.³⁴ Bu antlaşma 12 maddeden oluşmaktadır.

"Madde-1: Misak-ı Milli Sovyet Hükümeti tarafından kabul edilmiştir.

Madde-2: Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı, Karadeniz kenarındaki Sarp Köyünden başlayarak aşağıda seyri bildirilen hat ile Ardahan Kars sancakları hudutları ve Arpaçay'ı, Aras nehri olması.

Madde-3. Bu hududun kuzeyinde kalan Batım arazisinin saltanat hakkının ahalisine muhtariyet verilmek, Müslümanların dini, harsi ve arazi tasarrufuna müteallik hukuku mahfuz kalmak şartı ile Gürcistan'a terk edilecek.

Madde-4: Arpaçay'ı cihetinden Şimendifere sekiz vers mesafede Türkiye hudut karakolları inşa etmeyecek.

Madde-5: Nahcivan arazisi muhtar bir idareye sahip olacak ve başka bir devlete terk etmemek şartı ile himaye hakkı Azerbaycan'a ait olacak.

Madde-6: Türkiye'nin Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri ile akdedeceği muahedelere Rusya itiraz etmeyeceğini taahhüt etmiştir."

Böylece Sovyet Rusya Hükümeti ile 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılmış olunan Batım, üç yıl sonra aynı Sovyet Rusya Hükümetinin baskıları sonunda hem de savaşız olarak yalnızca "Moskova Antlaşması" karşılığında Gürcistan'a gerçekte ile Rusya'ya terkedilmiştir.

33 Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s.147

34 İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, 1. Cilt (1920-1945), Ankara, 1989, s.87.

Antlaşma metnin de “Sovyet Rusya’nın Misak-ı Milli’yi kabul ettiği” yer almasına rağmen, aynı Misak-ı Milli’ye aykırı ilk Uluslar arası Antlaşma yapılmış böylece Batum Türkiye sınırları dışında kalmıştır. TBMM’de beş milletvekili ile temsil edilen Batum Türkiye sınırları dışında bırakılmıştır.

Moskova Antlaşmasını imza eden Türk Heyeti içinde yer alan Rıza Nur’a göre ise: “Mustafa Kemal Nutkunda Batum’u Moskova Muahedesi mucibince tahliye ettik diyor. İşgalimiz hata idi, bunu bana heyet-i Murahhasa yazdı, dinlemedim. Tahliyeye mecbur olup rezil olduk diyemiyor. O vakit bu muahede henüz imza bile edilmemişti. Tahliyenin sebebi Rus kuvvetlerinin bizimkiler ile müsademeye girmeye başlamış olmasıdır. Bu delilik az kaldı. Moskova Muahedelerini bozuyordu ki, bu muahede bu devlete, büyük faydalar, yardımlar temin etmiştir.”³⁵

Aynı yıl 13 Ekim 1921’de Kazım Karabekir başkanlığındaki Türk Heyeti ile Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Sovyet Rusya temsilcileri arasında Kars Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma ile Moskova Antlaşması geçerli sayıldığı gibi (Madde.1), İkinci Madde ile de: “Bu muahededeki Türkiye tabirinden 28 Kanun-i sani 1920 tarihinde İstanbul Meclisi Mebusanı tarafından yapılip ilan ve bütün hükümetlerle matbuata tebliğ edilen Misak-ı Milli’nin ihtiva ettiği arazi anlaşılır.” Hükmü yer almıştır.³⁶

Böylece Kars Antlaşması hem “Türkiye” adına hem de “Misak-ı Milli” adına yer verdiği gibi birde açıklık getirerek tarif etmiştir. Ancak bu tarifin içinde yer alan Misak-ı Milli içinde bulunan Batum yine aynı antlaşmanın 4. maddesi ile Gürcistan’a ait sayılmıştır.

2.6.1. ANKARA İTİLÂFNAMESİ

Misak-ı Milli’ye rağmen gerçekleşen ikinci antlaşma ise Ankara İtilafnamesi’dir. Bu itilafname ile Halep ve Hatay (Antakya) Türkiye sınırları dışında kalmıştır. Halep şehir merkezine bir İngiliz Süvari fırkası ancak 27 Ekim 1928’de ulaşabilmiştir. Yer yer şehir merkezinden başlayarak şehrin bütün kuzey kesimi Türk kuvvetlerinin denetiminde ve Halep’in kuzeyinde bulunan “Müslimiye” de iken 30

35 Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya**, İstanbul, 2002, s.147; Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C.3, İstanbul, 1992, s.165.

36 Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C.2, Emre Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, s.297.

Ekim 1928 günü Mondros Mütarekesi yapılmıştır. Müslimiye ise Halep şehir merkezine beş kilometre uzaklıktadır. İngiliz kuvvetleri mütarekeye rağmen işgallerini Antep ve Maraş illerini de içine alacak şekilde kuzeye doğru genişletmişler ve Fransızlarla yaptıkları anlaşmaya bağlı olarak ta bu bölgeyi Fransızlara devretmişlerdir.

Ancak Fransız makamları Türk tarafı ile anlaşma yolunu tercih etmiştir. Ankara'ya 9 Haziran 1921'de gelen eski Fransız bakanlarından Franklin Bullion ile görüşmeler yapılmıştır. Bullion, Londra Konferansı esnasında: "Misak-ı Milli'den söz edilmediğini kendisinin bunu kabul etmesi işgal bölgesini devralan Fransızlara karşı, Antep, Maraş ve Urfa'da baş gösteren Türk direnişleri sebebiyle Fransız kuvvetleri büyük ölçüde yıpranmıştır. Bunun üzerine Fransız kamuoyunun tepkisine yol açacağını" iddia etmiştir. Uzun görüşmelerden sonra 20 Ekim 1921'de "Ankara İtilafnamesi" Türkiye adına Yusuf Kemal (Tengirşek), Fransa adına ise Franklin Bullion tarafından imzalanmıştır. Fransızlar adına bu İtilafnameyi imzalayan kişi o esnada yalnızca milletvekili sıfatını taşımaktadır.

Ankara'da Türk-Fransız görüşmeleri devam ederken 15 Ekim 1921'de TBMM'de konuşan Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey:³⁷ "Misak-ı Milli esasları nokta-i nazarından, yani hududu millimiz dahilinde istiklal ve hürriyeti tamımız nokta-i nazarından mesele tetkik edilirse Misak-ı Milli'mize muhalif hareket etmiyoruz." diye kendi tutumunu savunmuştur.

Ertesi gün İtilafname görüşmeleri için TBMM'de Mustafa Kemal:³⁸ "Misak-ı Milli'mize göre hudut meselesinin hiçbir tezat teşkil edecek noktası yoktur. Bir hattı mütareke tasavvur ediyor. Hattı mütarekeyi hududu milliye gibi tasavvur ediyor. Hattı mütareke nedir, var mıdır böyle bir hat? Yoktur." "Bizim hududu millimiz bize mesut ve müstakil yaşayabilecek bir hududu milliye olur ve menfaatimize azami mutabık çizdirebileceğimiz hudut hangisi ise işte o hududu illimiz olacaktır." "Bu hudut misak-ı millimize münafi değildir. Misak-ı Millimizde muayyen ve müspet bir

37 TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, C.II, s.327.

38 *Atatürk'ün Milli Dış Politikası / Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge (1919-1923)*, C.1, 98 No'lu Belge, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

hat yoktur. Kuvvet ve kudretimizle tespit ettiğimiz hat hudut olacaktır.” diyerek savunmuştur.

17 Ekim 1921 günü ise TBMM’de Mersin Milletvekili İsmail Sefa Bey:³⁹ “Türklerin meskûn olduğu yerler Misak-ı Milli dahilindedir ve hududu millimiz dahilinde kalması elzemdir. Bütün dünya zulmüne karşı hakkımızı müdafaa için bir program çizmiştik. Bunun adına da Misak-ı Milli demiştik...” Görüldüğü gibi, Misak-ı Milli’nin sınırları ve içeriği hakkında Mustafa Kemal Paşa ile milletvekilleri arasında zamanla önemli görüş ayrılıkları olmuştur.

“Ankara İtilafnamesi” ya da “Türk-Fransız İtilafnamesi” olarak bilinen bu antlaşma toplam 13 maddeden oluşmuştur.⁴⁰ İlk maddesi ise mütareke olduğunu beyan etmektedir:

“Madde-1-Tarafeyni akideyn işbu itilafnamenin imzasından itibaren aralarında hali harbin nihayet bulacağını beyan ederler. Ordular, memurini mülkiye ve ahali keyfiyetten derhal haberdar edilecektir.

Madde-2- İşbu İtilafnamenin imzasını müteakip tarafeyn üserayi harbyesiyle mevkuf veya mahpus bulunan Türk ve Fransız bilumum eşhas serbest bırakılacak ve kendilerini tevkif eden taraf masrafiyla bu hususta irade edilecek en yakın şehre sevk olunacaklardır. İşbu maddi hükmü tevkif, hapis veya esaretin tarih ve mahalli her ne olursa olsun, tarafeynin bilumum mevkufin ve mahpusinine şamildir.

Madde-3- İşbu İtilafnamenin imzasından itibaren azami iki ay müddet zarfında Fransız kıtaatı sekizinci maddede mezkur hattın cenubuna ve Türk kıtaatı hattı mezkûrun şimaline çekileceklerdir.

Madde-4- Üçüncü maddede mezkûr müddet zarfında vukua gelecek tahliye ve işgal, tarafeynin askeri kumandanları tarafından tayin edilecek bir muhtelit komisyon marifetiyle tespit olunacak suver ve eşkâle tevfikan icra edilecektir.

Madde-5- Tarafeyni akideyn tahliye edilen arazide, arazi-i mezkurenin işgalini müteakip tam bir affi umumi ilan edeceklerdir.

39 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.II, s.354-355.

40 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.II, s.366.

Madde-6- Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti “Misak-ı Milli” de alenen tanınan ekalliyetler hukukunun, bu hususta Düvel-i Muhtelifle ile bunların hasımları ve bazı müttelikleri arasında münakit mukavelattaki aynı esasa müsteniden kendi tarafından teyit olunacağını beyan eyler.” İskenderun mıntıkasındaki Türkler için:

Madde-7-İskenderun mıntıkası için bir usulü idare-i mahsusa tesis edilecektir. Mıntika-i mezkurenin Türk ırkından olan seknesi harıslarının inkişafı için her türlü teshilattan müstefit olacaklardır. Türk lisanı orada mahiyeti resmıeyi haiz olacaktır.

Madde-8-Üçüncü maddede zikredilen hat berveçhiyat-ı tespit ve tasrih olunmuştur : Hatt-ı hudut İskenderun Körfezi üzerinde Payas mevkiinin hemen cenubunda olmak üzere intihap olunacak bir noktadan başlayacak ve karıben Meydanı Ekberle doğru gidecektir. Şimendifer istasyonu ve bu mevki Suriye’de kalacaktır.) Oradan hattı mezkûr Marsuva mevkiini Suriye’ye ve Karnaba mevkii ile Kilis şehrini Türkiye’ye bırakmak üzere Cenubi şarkiye doğru meyledecektir. Oradan Çobanbey İstasyonunda demiryoluna mülaki olacaktır. Badehu Bağdat demiryolunu takip edecek ve demir yolunun platformu Nusaybin’e kadar Türk arazisi üzerinde kalacaktır. Oradan Nusaybin ile Cezire-i İbni Ömer arasındaki eski yolu takip ederek Cezire-i İbni Ömer’de Cizre’ye Dicle’ye vasıl olacaktır. Nusaybin ve Cezire-i İbni Ömer mevkileriyle yol Türkiye’ye kalacaktır. Bu yoldan istifade hususunda her iki memleket aynı hukuka malik olacaktır. Çobanbey ile Nusaybin arasındaki demiryolunun istasyon ve mevkileri demiryolu platformunun aksamından addedilerek Türkiye’ye kalacaktır.

Madde-9- Sülale-i Osmaniye’nin müessisi Sultan Osman’ın büyük pederi Süleyman Şah’ın Caber kalesinde kâin ve Türk mezarı namıyla maruf merkadi müştemilatıyla beraber Türkiye’nin malı olarak kalacak ve Türkiye orada muhafızlar ikame ve Türk bayrağı keşide edebilecektir.

Madde-10- Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat demiryolu parçası imtiyazının ve Adana vilayetinde inşa edilmiş bulunan şubelerin imtiyazıyla beraber imtiyazlara merbut ve bilhassa işletmeye ve nakliyat ticaretine müteallik kâffe-i hukuk, müsaadat ve menafi ile birlikte Fransız Hükümetinin irade edeceği bir Fransız grubuna devredilmesi kabul eder. Türkiye

Meydanı Ekbez'den Çobanbey'e kadar Suriye arazisinde şimendiferlerle nakliyatı askeriyelerini icra etmek hakkını haiz olacaktır.

İşbu parça ve şubat üzerinde esas itibariyle hiçbir tarife-i mütefavite vazolunamaz. Ledelicap işbu kaide hilafında hareket edebilmesi hususunu iki Hükümet müttefikan tetkik etmek hakkını muhafaza ederler. İtilafın ademi imkânı halinde tarafeynden her biri tekrar serbesti hareket ihraz edecektir.

Madde-11- İşbu İtilafnamenin tasdikinden sonra Türkiye ile Suriye arasında bir gümrük mukavelenamesi akdi için muhtelit bir komisyon teşkil olunacaktır. Mezkûr mukavelenin şerait ve müddeti devamı işbu komisyon tarafından tayin olunacaktır. Salifüzzikir mukavelenin akdine kadar tarafeyn serbesti hareketlerini muhafaza edeceklerdir.”

“Madde-12- Kuvelik Suyu, Halep şehri ile şimalde Türk kalan mıntika arasında her iki tarafı hakkaniyetperverane bir surette tatmin edecek veçhiyle tevzi olunacaktır. Halep şehri mıntikanın ihtiyacına medar olmak üzere kendi masrafıyla Türk toprağında Fırat'tan dahi su alabilecektir.

Madde-13- Mukim veya nim göçebe ahaliden sekizinci madde de tespit edilen hattın öte veya beri tarafında kâin meralarda hakkı intifa veya emlak ve araziye malik bulunanlar kemafissabık haklarını istimalde devam edeceklerdir. Bunlar işletme ihtiyaçları için serbestçe ve hiçbir gümrük veya mera resmi ve ne de sair hiçbir resim vermeksizin hattı mezkûrun bir tarafından diğer tarafına yavruları ile beraber hayvanlarını alat ve edavatlarını, tohumlarını ve mahsulâtı ziraiyelerini nakledebileceklerdir. Bunlara müteallik teklif ve rüsumu ikamet ettikleri memlekette eda etmeğe mecbur odluları mukarrerdir.

20 Teşrinievvel 1337 (1921) tarihinde Ankara'da iki nüsha olmak üzere tanzim kılınmıştır.”

Yusuf Kemal - Henry Franklin Bouillion

Görüldüğü gibi “Misak-ı Millî” deyimini bu antlaşmanın yalnızca altıncı maddesinde yer almıştır. Ancak Misak-ı Milli'ye konu edinilen hattın içinde yer alan

Hatay, Halep gibi yerler Türkiye sınırları dışında kalmıştır. İskenderun sancağındaki Türk nüfus sebebiyle, Hatay için antlaşmanın yedince maddesi ile “özel bir idareye” tabi tutulmuş iken, İskenderun Sancağı’ndaki Türk nüfusundan birkaç katı daha fazla Türk nüfusuna sahip olan Halep bu “özel idarenin” kapsamına alınmamıştır. Üstelik sınır çizgisi de doğal olmayan ayırımlara, demir yolu gibi oldukça suni zeminlere dayandığı için gelecekle ilgili pek sorunu da potansiyel olarak içine almıştır.

Atatürk’e göre:⁴¹ “Bu İtilafname ile siyasi, askeri, iktisadi, ila... Hiçbir hususta istiklalimizden hiçbir şey feda etmeksizin eczayı vatanımızın kıymetli parçalarını işgalden tahlis etmiş olduk. Bu İtilâfname ile amali milliyemiz, ilk defa olarak düveli garbiyeden biri tarafından, tasdik ve ifade edilmiş oldu.”

Antlaşmanın birinci maddesinde: “Yüksek akit taraflar, bu anlaşmanın imzasından itibaren aralarında harp halinin nihayet bulacağını beyan ederler.” kaydı yer almıştır. Antlaşma ile Halep ve Hay (Antakya) Türkiye sınırları dışında kalmıştır.

Halep ve çevresi Abbasiler döneminden başlayarak Türklerin yerleştiği alanlardan birisidir. Yavuz Sultan Selim döneminden beri ise Türk nüfusu Araplara baskın gelmiştir. Yazıbağ, İğde, Kefergân Çobanbey, Dikmetaş ve İkidam gibi köy ve kasaba adları bile Türkçedir.⁴²

Fransızlar ile Ankara görüşmeleri devam ederken Tayfur Sökmenoğlu başkanlığında Ankara’ya gelen heyete Mustafa Kemal:⁴³ “Hatay esasen Misak-ı Millimiz hudutları içindedir. Bu itibarla Hatay’ın yapmakta olduğu müsella mücadeleyi adım adım takip etmekteyiz. Bu sefer tamamen kurtarmasak dahi ora için Fransızlardan mümtaz ve muhtar bir idare temin ederiz. Gider çalışırsınız.”⁴⁴ açıklamasını yapmıştır.

Antlaşma sonuçlanmadan Mustafa Kemal’in Hatay için “mümtaz ve muhtar” bir idareden söz etmiş olması, Hatay’ın Türkiye sınırları dışında kalmasına razı olduğunu göstermiştir. Hatay’daki Türk nüfus sebebiyle istenen ve gerçekleştirilen

41 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C.II, MEB, İstanbul, 1973, s.625.

42 Kadir Mısıroğlu, **Lozan Zafer mi Hezimet mi**, C.II, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1992, s.334.

43 Mustafa Budak, “Ankara İtilâfnamesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XIII, Sa. 38, (Temmuz 1997).

“mümtaz ve muhtar” idare niçin Halep için yapılmamıştır? Çünkü dönem itibarı ile Halep’teki Türk nüfusu da Hatay’dan daha az değildir.

2.6.2. ANKARA İTİLÂFNAMESİ’NE TEPKİLER

Fransa ile yapılan Ankara İtilafnamesi ile Misak-ı Milli’nin ikinci kere ihlal edildiği eleştirileri TBMM’de yapılmıştır. İzmit Milletvekili Sırrı Bey İtilafnameyi eleştiren konuşmasında:⁴⁵ “Hudut Misak-ı Milli’de muayyendir. Zaten bu Harb-i Umumi, milliyetler meselesi çıkarmıştır ki, Misak-ı Milli olmasa dahi yine Avrupalıların ortaya koymuş oldukları bu kanun mucibince bizim taleplerimize müracaat etmeleri lazım gelir. Halbuki şimdiye kadar Hükümet-i Milliyemizin akdettiği bir ahitname vardır. Suriye ile olan itilafnamede:

Misak-ı Milli’nin icabatını yerine getiremedik. Misak-ı Milli icabınca bizimle beraber bir toprak ve bir idare altında yaşamaları lazım gelen bir çok Türk ve Kürt vardır. Bunlar ise bizim Misak-ı Milli’miz icabatına muhalif olarak Avrupalıların kabul etmiş oldukları milliyetler prensibine mübayin olarak cenupta kalmışlardır...”

Aynı gizli oturumda konuşan Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey ise:⁴⁶ “Efendiler şimdiye kadar takip ettiğimiz siyaset üzerinde bir an tevakkuf edersek gayemizi muhil, zannedersen bir engel vardır. O ise Fransızlarla akdettiğimiz muahede değil, itilafnamedir. Malumunuz bu itilafname zaruretlerin neticesidir. Zaruretler zail olunca makulata ric’at etmek lazım gelir. Efendiler, Fransızlarla akdettiğimiz itilafname, iğvicacı, evet eğri büğrü yollarla istiklalimiz üzerinde tehditkâr bir vaziyet almıştır. İtilafnamenin tespit etmiş olduğu hudutları bir kere daha nazar-ı dikkatinize arz ediyorum: Mardin’in, Nusaybin’in, Suruç’un, Kilis’in teneffüs cihazı olan bu hudut bütün memleketimizi, bu yurtlarımızı bütün manası ile felç etmiştir. Aynı surette Urfa’da, Antep’te, Maraş’ta bunan mutazarrır ve müteessir olmuştur. Bu gayri tabii hududun tevlit ettiği gayri tabii coğrafi vaziyet, Nusaybin, Suruç, Kilis aşairini mefluç ve meşkül, tehditkâr bir akıbetle ilka ettiği malumdur. Salahiye tarafında yaşayan insanların da akıbeti elim bir vaziyete ilka etmiştir. Efendiler, Mardin’in, Suruç’un, Urfa’nın iktisadi hayatı sönmeye mahkûmdur!...

45 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, C.II, s.327.

46 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, C.II, s.331.

Efendiler, umdemizi, gayemizi, tayin ve tahdit eden Misak-ı Milli'dir. Suriye'ye terk edilen mahaller Misak-ı Milli hudutları dahilindedir.”

Ancak Lozan bölümünde değinildiği gibi, Türk makamları Ankara İtilafnamesi'nin düzeltilmesini değil, Lozan Antlaşması kapsamına alınmasını ve taraf olan devletler tarafından da kabulünü istemiştir.

1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılması ile sorunun, Hatay bölümü tamamlanmış Halep bölümü ise günümüze kadar bir sorun olarak varlığını sürdürmüştür.

Misak-ı Milli, Milli Mücadele boyunca TBMM'de en çok ele alınan konular arasında olmaya devam etmiştir.⁴⁷ 1 Mart 1922'de, TBMM'nin üçüncü toplantı yılının açılış konuşmasında Mustafa Kemal Paşa : “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin dahili idare ve siyasette düsturu Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuzun birinci maddesiyle, Misak-ı Milli'mizin birinci ve beşinci maddelerinde kati ve sarih olarak gösterilmiştir. Buna nazaran idare usulümüz bila kayd-ü şart hakimiyetine sahip olan halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.”

Mali konuların ele alındığı 13 Nisan 1922 tarihli toplantıda TBMM'de Lazistan (Rize) Milletvekili Necati Bey :⁴⁸ “Misak-ı Milli diyoruz; bizim daha evvel bir misakımız vardır. Oda Misak-ı Dini'dir. Bunlar Misak-ı Millide birleşmiştir.”

2.7.1. TBMM'DE MİSAK-I MİLLİ TARTIŞMALARI

23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılış törenlerini takiben bir gün sonra yapılan gizli ve açık oturumlarda Mustafa Kemal Paşa, genel siyasi durum hakkında uzun açıklamalar yapmış olmasına rağmen doğrudan “Misak-ı Milli” deyimini kullanmamıştır.⁴⁹

İlk TBMM Hükümet Programının TBMM'de görüşüldüğü 9 Mayıs 1920'de Dış ilişkiler için:⁵⁰ “Siyaseti Hariciyemizde istihdaf ettiğimiz maksat, bugün

47 TBMM, *Gizli Celse Zabıt Zabıtları*, C.II, Ankara 1985, s.270.

48 TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, C.II, Ankara 1985, s.303-305.

49 Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, C.III, İkinci Baskı, Ankara 1961, s.30.

50 TBMM *Zabıt Ceridesi*, C.1, 2. Basılış, Ankara 1940, s.8-16.

payitahtımızı esaret ve tahakküm altında bulunduran Devletleri evvelce İstanbul'da inikad etmiş olan son Meclis-i Mebusanın müttefikan tanzim ve tespit ettiği aht ve misak-ı milli dairesinde istiklalimize hürmetkâr kılmaktır.” denilmiştir.

10 Temmuz 1920'de Celaleddin Arif Başkanlığında toplanan TBMM'de milletvekilleri şu metni yemin olarak kabul ederek okumuşlardır:⁵¹ “Makamı hilafet ve saltanatın ve vatan ve milletin istihlas ve istiklalinden başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi.”

Görüldüğü gibi yemin metninde doğrudan doğruya “Misak-ı Milli” kavramı yer almamıştır. Ancak metindeki “vatan” kavramının dorudan, “Misak-ı Milli” ile tarif edilen vatan olduğu neredeyse bütün milletvekilleri tarafından kabul edildiği içindir ki, daha sonraki dönemlerde Milletvekilleri TBMM'de Misak-ı Milli hakkında yaptıkları konuşmalarda sürekli olarak bu yemin metnine atıfta bulunmuşlardır.

24 Ağustos 1920'de TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya Hükümeti arasında parafe edilen “dostluk antlaşması projesi” metninin birinci maddesinde:⁵² “Türkiye tabiri ile İstanbul Meclisi Mebusan'ı tarafından tanzim ve ilan ve 1920 Şubatında matbuata ve bütün devletlere tebliğ kılınmış olan Türk Misak-ı Millî'sinde gösterilen arazi kast edilmektedir.” cümlesi yer almıştır. Misak-ı Milli böylece ilk defa uluslar arası bir antlaşma metninde kayda geçmiştir.

Yine Moskova'da yapılan görüşmelerde Sovyet Dış İşleri Bakanı Çiçerin'in “Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği hudut dahilindeki memleket olacağına dair” cümlesine itiraz ederek “Misak-ı Milli ile hududu ırkiyenin “ değiştirilmesini istemesi üzerine Türk Heyeti tarafından :⁵³ “Bittabi Misak-ı Milli'nin tebdil ve tagayyürü heyetimizin selahiyet ve mezuniyeti haricinde olduğu ve başka bir türlü hududun kabulünün bizce mümkün olmadığını etrafıyla izah” edilmiştir.

Moskova'dan dönen heyetin başkanı olan Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey 16 Ekim 1920 tarihinde TBMM'de yapılan gizli toplantıda:⁵⁴ “Ankara Millet Meclisinin

51 TBMM Zabıt Ceridesi, C.1, s.241; Hakimiyet-i Milliye, 13 Mayıs 1920, s.2.

52 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.I, s.53.

53 TBMM Zabıt Ceridesi, C.2, 2. Basılış, Ankara, 1940, s.215.

54 Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, 2001, s.199.

temsil ettiği hükümetin kabul edeceği muahede demiyor musunuz? O Hükümeti Milliye'nin hududunu haritasını size verelim, dedik. Pekâlâ dediler. Misak-ı Milli'de, Ahd-ı Milli'de çizilmiş olan hududun bir haritasını ki o harita da Kars, Ardahan ve Batum'u arayı ammeye tabi gösterdik. Garbı Trakya'yı öyle gösterdik ve dedik ki bunu burada tespit edelim. Burada Türkiye denilince bir Osmanlı İmparatorluğu yoktur. Bu muahedenin kabul ettiği manaya göre, Türkiye tabiri ile İstanbul Meclisi Mebusanı tarafından tanzim ve ilan ve 1920 senesinde Türk Misak-ı Millî'sinde gösterilen arazi kastedilmektedir. Haritasını da oraya verdik. O harita bu muahedenin eczayı mütemmimesinden olacaktır.”

Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile kurulacak ilişki konusunun görüşüldüğü 17 Ekim 1920 tarihli gizli oturumda İzmit Milletvekili Hamdi Bey :⁵⁵ “Misak-ı Milli ile tayin ettiğimiz hududu milliden sonra Meclisin gayesi ve umdesi, Milli Misak'ın yalnız ve yalnız istihlası vatan olduğunu” belirtmiştir.

14 Aralık 1920'de TBMM Hükümeti Gürcistan temsilcisi Kazım Bey'e, TBMM Hükümetinin özel heyetinin Moskova'ya gidişini bildiren Kazım Karabekir gönderdiği bir yazıda:⁵⁶ “Karargâh matbaasında tabettirilmiş olan 28 Kanunisanı 13336 (Ocak 1920) tarihli Misak-ı Milli beyannamelerinden altı nüsha berayı malumat takdim kılınmıştır” kaydı yer almıştır. 2 Nisan 1921'de 2. İnönü Savaşı hakkında TBMM'de görüşmeler yapılırken Erzurum Milletvekili Celaledin Arif Bey:⁵⁷ “ Bu Misak-ı Milli artık bizim için bir iman halini almıştır.” demiştir.

10 Mayıs 1921'de kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk ana programı niteliğindeki “Madde-i Esasiye” de şöyle denilmiştir:⁵⁸ “TBMM'de müteşekkil Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun umdei esasiyesi mücadelei hazıranın bidayetinden beri Erzurum ve Sivas Kongrelerinde tespit ve son İstanbul Mebusan Meclisi ile Büyük Millet Meclisi tarafından kabul ve teyit olunup amalı milletin zübdesi bulunan Misak-ı Millî esasatı dairesinde memleketin tamamîyetini ve milletin istiklalini temi edecek sulh ve müsalemeti istihsal eylemektir.”

55 Yusuf Kemal Tengirşek, a.g.e., s199.

56 TBMM, Gizli Celse Zabıtları, C.1, s.163.

57 TBMM, Gizli Celse Zabıtları, C.III, s.252.

58 TBMM, Gizli Celse Zabıtları, C.1, s.185.

27 Haziran 1921’de TBMM’de yapılan gizli oturumda Fransa ile olan ilişkiler hakkında Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey:⁵⁹ “Efendim heyeti murahhasamız bir İtilafnameden bahsediyor ve bu itilafnamede görüyoruz ki, Paşa hazretleri ile Fraklen Buyyon arasında cereyan eden müzakerat Misak-ı Milli dahilinde olmayan bir itilafname akdetmiştir. Yalnız orta yer de bir nokta var ki, M. Franklen Buyyon’un söylediği veçhile, Misak-ı Milli’den heyeti murahhasamız bahsetmemiş değil bahsetmiştir. Bekir Sami Bey... hatta talimata da lüzum yoktu. Elinde gayet sarih... İstanbul Meclisi Millisinde kabul edilen bir Misak-ı Milli varken heyeti murahhasa erkânı kiramı acaba kendisini protesto etmişler mi?”

18 Ekim 1922’de Lozan’a gönderilecek heyet ve bu heyete verilecek talimat hakkında TBMM’de yapılan gizli oturumda Başbakan Hüseyin Rauf Bey :⁶⁰ “Şeraiti sulhiyemiz yalnız bizce değil zannediyorum bütün cihanca malumdur. Misak-ı Milli’imizde beyan ve tasrih edilmiştir. Milletimiz Erzurum Kongresi’nden başlayarak İstanbul’daki Meclisi Mebusan ve Büyük Millet Meclisimize kadar olan Misak-ı Milli’yi ortaya atmakla, adli, iktisadi istiklalini ve milletin hudutlarını tasrih etmiştir.”

Ağustos 1920’den başlayarak TBMM Hükümetleri Lozan Barış antlaşmasının yapıldığı 24 Temmuz 1923’e kadar yaptıkları bütün dış temaslarını “Misak-ı Milli sınırları” içinde kalarak yapmaya çalıştıkları açıklamalarına karşılık muhalif görüş sahiplerine göre ise yapılan her dış temasta, antlaşma müzakerelerinde ve antlaşmaların kendilerinde “Misak-ı Milli sınırları” içinde kalınmamıştır. Buraya yapılan alıntılar bunun örnekleridir. Bütün bu örnekler ise o dönemde Misak-ı Milli’nin etkisini göstermektedir. Türkiye’nin dış ilişkilerinde tayin edici bir role sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

2.8.1 YAZARLARA GÖRE MİSAK-I MİLLİ

59 Atatürk’ün Milli Dış Politikası, C.1, Ankara, 1992, s.212-214; Njat Kaymaz, “TBMM’de Misak-ı Milli’ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, İstanbul, 1985.

60 TBMM Zabıt Ceridesi, C.IX, s.320.

1-Arnold J. Toynbee'nin görüşü şöyledir:⁶¹ “Bu pakt (Misak-ı Milli) salt bir savaş amaçları bildirisi ya da parti programı değildi. Bu üç dört kuşaktan beri Batı eğitimi gören Türklerin içlerinde beslemiş oldukları duygunun açık bir anlatımıydı. 1908 Devriminde gerçekleştirilen yenilikleri yarı bilinçli olarak esinlemiş bulunan söz konusu duygu gelecekte de, kuşaklar boyu Türkiye’de egemen olabilir ve Ortadoğu’nun öteki bölümlerini etkileyebilir. Bu Batının fikrini kesin biçimde benimsemek demektir.”

2-Jean Sehliklin şu değerlendirmeyi yapmıştır:⁶² “National Pakt (Misak-ı Milli) denebilir ki, yeni Türkiye’nin doğuş belgesidir. Ayrıca bir yurttaşlık bildirgesi ve bir güçler birliği sözüdür. National Pakt’ın tarihçesini vermek gerçekte olayları Büyük Millet Meclisinin kuruluşuna dek, geriye doğru giderek anlatmak demektir.”

3-Alfred Rawlinson şu mütealada bulunmuştur:⁶³ “Kazım Paşa’dan ayrılırken Kongrenin (Erzurum Kongresi) sonunda Mustafa Kemal Paşa ile görüşme olanağı buldum. Gelecek hakkındaki tüm olasılıkların ve yeni Ulusal Partinin isteklerinin üzerinde durulduğu bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa, o gün benimsenen National Pakt’tan da söz etti. Bu paktı ilk kez bu sırada benimsenmiş, o zamandan beride tüm ulusalcıların başlıca ereğini oluşturmuş bütün çabalarında ve siyasalarında ulaştıkları ve ulaşacakları amaç olarak onlara yer vermiştir.”

4-Edward Mead Earle’nin görüşü şöyledir.⁶⁴ “28 Ocak 1920 tarihinde İstanbul’da Türk Parlamentosunun milliyetçileri – sık sık bir yeni Türkiye Bağımsızlık Bildirisi olarak sözü edilen- ünlü National Pakt (Misak-ı Milli) imzaladılar. Bu pakt savaş boyunca İtilaf Devletleri halkları arasında büyük bir ilgiyle karşılanmış olan, halkların kendilerini yönetme kararını, halk oylaması yoluyla kendi kendilerine vermesi; azınlık haklarının, ulusal egemenliğin kısıtlanmasına yol açmayacak bir ölçüde korunması gibi ilkelere dayanıyordu.”

5-Grace Ellison’nın değerlendirmesi şöyledir:⁶⁵ “Türkiye hala resmi olarak İslam Dinini izlerse de, ülkeye gelen birisin, halkın dininin Ulusalçılık, din kitabının Misak-ı Milli ve Ahd-i Cedidinin bağımsızlık savaşımının öyküsü olduğunu anlamak için fazla zaman ve çaba harcanması gerekmez. Her yerde yatağın başucunda söz konusu Misakın bir kopyasını bulabilirsiniz; çok kimse onu ceplerinde taşır. Birisi bana: [benim için özgürlüğümü veren kitaptan daha kutsal ne olabilir?] diye sordu. Ondan bir mesaj seç, sana metin üzerinde saatlerce vaaz vereyim. Biz her zaman olduğu gibi, Kuran’ı Hocaların önünde, sözleri anlamadan, duyumsamadan ve düşünmeden okuyoruz. Oysa

61 Arnold J. Toynbee, **The Western Question in Greece and Turkey**, London, 1922, s.190; Nejat Kaymaz, “TBMM’nde Misak-ı Milli’ye Bağlık Andı İçilmesi Konusu-II”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, (Eylül 1985).

62 Jean Sehliklin, **Anqora l’Aube de la Turquie Nouvelle (1919-1922)**, Paris, 1922, s.13; Nejat Kaymaz, **a.g.m.**

63 Alfred Rawlinson, **Adventures in the Near East**, London, 1923, s.222; Nejat Kaymaz, **a.g.m.**

64 Edward Mead Earle, **Türkey, The Great Powers and The Bagdad Railway**, New York, 1924, s.304-305; Nejat Kaymaz, **a.g.m.**

65 Grace Ellison, **Türkey, To-day**, London, 1928, s.44; Nejat Kaymaz, **a.g.m.**

Misak-ı Milli'deki her sözü tam anlamıyla biliyorum. Eşim de çocuklarım da biliyor. İslam'ın günü geçmiştir. Bizim halkı uyarmaya yardımcı olacak yeni bir dine gereksinmemiz var; bunu da milliyetçilik ve ikinci doğuşumuzun öyküsünde bulmuş durumdayız.”

6-Mustafa Kemal Atatürk'ün değerlendirmesi şu şekilde olmuştur:⁶⁶ “Türk milletinin kalbinden vicdanından sarıh ve mühlhem olan en esaslı, en bariz arzu ve iman malum olmuştu: Kurtuluş! Erzurum ve Sivas Kongrelerinde arzuyu milli tebellür ettirilmiş ve ifade olunmuştu milletin amal ve maksadını da kısa bir programa esas olacak surette toplu bir tarzda ifadesi de görüşüldü. Misak-ı Milli unvanı verilen bu programın ilk müsveddeleri de bir fikir vermek maksadıyla kaleme alındı. İstanbul Meclisinde bu esaslar hakikaten toplu bir surette tahrir ve tespit olunmuştur.”

7-Faik Reşit Unat'ın görüşü şu şekildedir:⁶⁷ “İstiklal Savaşı sırasında Türk milletinin emel ve maksatlarında ifade eden ve adı, Milli Mücadelemiz başından sonuna kadar değişmez parola olan bir programdır... Misak-ı Milli zafer kazanılıp vatan düşman istilasından kurtuluncaya ve Lozan Muahedesiyle Türkiye her bakımdan hür ve müstakil bir siyasi varlık halinde bütün alemce tanınmıncaya kadar, milli kurtuluş davasının esas programı olarak elde tutulmuştur.”

8-Ahmet Ağaoğlu değerlendirmesi şöyledir:⁶⁸ “Üç tarihi vesika vardır ki, beşeriyetin tekâmül seyrinde hususi kıymetleri haizdir. Bunlardan birisi İngiliz Milletinin bugün dahi fiili olarak övündüğü Charta Manga Libertatum yani hürriyetlerin büyük beratıdır. İkincisi Fransızların daha haklı olarak övündükleri meşhur hukuku beşer beyannamesidir. Üçüncüsü de Türk Milli Misakıdır. Şu üç vesikanın zuhurları esnasında mevcut olan mütakabil şartlar e vasıtalar nazarı dikkate alındığı takdirde Türk misakının daha yüksek bir kaynaktan ilham aldığı görülür...”

8-Rıza Nur'a göre ise şu görüşü savunmuştur:⁶⁹ “Halbuki bu Meclis Misak-ı Milli namıyla gayet mühim bir tarihi vesika yapıp aleme neşretmiştir. Bu meclis mühim bir iş yapmışsa oda Misak-ı Milli olmuştur. Bu Misak-ı Milli esen Erzurum Kongresi'nde başlamış, Sivas'ta nemalandırılmıştı. Bu Meclis onu itmam, tespit ve bütün aleme ilan etti. Meclis, bu Misak-ı Milli ile Türklerle meskûn olan topraklardan vazgeçemeyeceğini, siyasi, iktisadi, sıhhi her nevi kapitülasyonlar gibi devletin istiklali tammını haleldar edecek hiçbir şartı kabul etmeyeceğini ilan ediyor ve buna yemin ediyordu. Bu yeminin Milli hareketteki rolü hele dış münasebetler ve muahedenamele akti müzakerelerindeki faydaları o kadar çoktur ki, sayılmaz, tasvir edilemez.”

66 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C.1, İstanbul, 1973, s.360.

67 Faik Reşit Unat, “Misak-ı Milli Ahd-ı Milli Beyannamesi”, **Aylık Ansiklopedi** C.1, İstanbul, 1944, s.93-94.

68 Ahmet Ağaoğlu, “Misak-ı Millinin Tarihi Kıymeti”, **Ülkü**, C.1, İstanbul, (Şubat 1933), s.41.

69 Rıza Nur, **Türk Tarihi**, C.1, İstanbul, 1978, s.191-192.

9-Yunus Nadi ise şu değerlendirme de bulunmuştur:⁷⁰ “Misak-ı Milli esasatı Erzurum Kongresi mukarreratı meyanındadır. Ciddi bir tahlil Teşkilat-ı Esasiye ile TBMM idaresini bile Erzurum Kongresi müzakerat ve mukarreratına irca edebilir...Misak-ı Milli dediğimiz vesikayı milletin kahir ve galip iradesi ile İstanbul’da toplanan Meclis-i Mebusan kabul etmiş ise de hakikatte onun daha mükemmel bir müsveddesi bizzat Mustafa Kemal Paşa hazretleri tarafından gönderilmişti...Paşa’nın zaten kafasında olan bu esasat ise daha Erzurum Kongresi’nden itibaren hatt-ı hareket olarak kabul ve takrir edilmiş bulunuyordu.”

2.9.1. MİSAK-I MİLLİ DEĞERLENDİRMESİ

1-Misak-ı Milli’nin birinci maddesinde Arapların çoğunluğu oluşturduğu bölgede bir halk oylaması öngörülmesine rağmen Türk makamları hiçbir zaman böyle bir talepte bulunmadılar.

2-Yine Misak-ı Milli’nin birinci maddesinde “dinen, ırken ve amelen birbirlerine bağlı olan Osmanlı İslam çoğunluğunun oturduğu bölgelerin tümü fiilen ve hükmen hiçbir sebeple ayrılamaz” denilmesine rağmen, Kars, Ankara ve Lozan Antlaşmaları ile bu kural ihlal edilmiştir.

3-Misak-ı Milli’nin ikinci maddesinde Evliye-i Selase’de halkoylaması yapılması kuralı yer aldığı halde bu kuralın rağmına, TBMM’de temsil edilen ve Türk idaresinde bulunan Batum, Kars antlaşması ile Gürcistan’a bırakılmıştır.

4-Misak-ı Milli’nin üçüncü maddesinde Batı Trakya’da halk oylaması istenilmesine karşılık, Batı Trakya’da halk oylamasının yapılması Türk makamları tarafından talep edilmemiş ve o bölgenin Yunanistan’a aidiyeti Lozan’da kabul edilmiştir.

5-Misak-ı Milli’nin dördüncü maddesinde “Hilafet ve Saltanat makarr-ı ve payitaht” İstanbul ile boğazların her türlü saldırıdan korunması öngörülmüşken bu maddenin rağmına TBMM tarafından saltanat ve halifelik kaldırılmıştır. Yine boğazların idaresinin uluslar arası bir komisyona bırakılması Lozan Antlaşmasında yer aldığı için dördüncü madde de uygulanmamıştır.

⁷⁰ Yunus Nadi, “Yeni Gün’den Cumhuriyet’e Kadar”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Ekim 1924.

6-Lozan Antlaşması ile Türkiye'nin Mısır ve Sudan üzerindeki bütün hak ve müstenidatın feragat etmesinin başlangıcı olarak 5 Kasım 1914 tarihi kabul edildi. Türkiye'nin lehine olabilecek hiçbir konuda tarih başlangıcı olarak 1914 kabul edilmezken bu madde ile Türkiye'nin aleyhine olarak bu tarih kabul edilmiş oldu.(Mad.17)

7-Yine Kıbrıs'ın İngiltere'ye ait olduğu hükmü için 5 Kasım 1914 tarihi geçerli sayıldı. (Mad.20)

8-Kıbrıslı Türklerin, İngiltere vatandaşı olmak istemeleri halinde, Türk vatandaşlığını bırakmaları, Türk vatandaşlığını tercih etmeleri halinde ise Kıbrıs'tan ayrılmaları maddesi ile Türkler Kıbrıs adasından göçe zorlanmıştır. (Mad.21)

9-Lozan Antlaşmasının ek protokolleri arasında yer alan “İdare-i Adliyeye Dair Beyanname” nin birinci maddesini kabul ederek “Türk hükümeti beş yıldan az olmamak üzere birinci dünya savaşına katılmamış ülkelerin vatandaşlarından Uluslar arası Lahey Adalet Mahkeme-i Daimesi tarafından düzenlenecek listeden seçeceği Avrupalı hukuk müşavirlerini lüzum göreceği bir süre için Türk memuru sıfatıyla tehir etmeksizin hizmetine alacaktır.” (Mad.1) maddesiyle Avrupalıların denetiminde yönlendirmesinde Hukuk inkılâbı yapmayı da üstlenmiştir.

Lozan görüşmeleri devam ederken, TBMM'de İzmit Milletvekili Sırrı Bey'in; “Türkiye'nin haklarının yeterince savulamadığı ve Misak-ı Milli'nin çiğnendiği ve Misak-ı Milli'yi bizzat kendisinin kaleme aldığı” iddialarına karşılık Mustafa Kemal Paşa ise :⁷¹ “Keşke yazmasaydınız. Başımıza çok belalar koydunuz.” demiştir.

71 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.III, s.1319.

3. BÖLÜM

LOZAN GÖRÜŞMELERİ VE TBMM'DE LOZAN TARTIŞMALARI

3.1. LOZAN GÖRÜŞMELERİNDE MUSUL SORUNU

Mudanya Mütarekesinden sonra İtilaf Devletleri 27 Ekim 1922'de İstanbul Hükümeti ile TBMM Ankara Hükümetlerini barış görüşmeleri için İsviçre'nin Lozan şehrine davet ettiler. İstanbul'daki Hükümet adına Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, TBMM Başkanlığına müracaat ederek Lozan'da birlikte hareket edilmesini teklif etti.¹ Ancak 1 Kasım 1922'de TBMM aldığı bir karar ile Saltanatı (Padişahlığı) kaldırdığını ilan etmiştir. Böylece İstanbul hükümetinin dayanağı olan saltanat kaldırılmış olduğu, için onun hükümeti de fiilen ortadan kalkmıştır. Lozan'a yalnızca Ankara Hükümetini temsilen bir heyetin gitmesi kesinleşmiş olur. İşin ilginç yanı İtilaf Devletleri de, İstanbul ve Ankara hükümetlerini birlikte Lozan'a davet etmelerine rağmen, TBMM'nin aldığı karara bağlı olarak İstanbul hükümetinin ortadan kalkmasına itiraz etmediği gibi, Türkiye'nin yalnızca TBMM Hükümeti tarafından Lozan'da temsil edilmesine razı olmuştur.

Mudanya Mütarekesi esnasında TBMM Hükümeti Dış İşleri Bakanı Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) dir. Mudanya Mütarekesinde Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'yı başarılı bulan Mustafa Kemal Paşa Lozan görüşmelerinde de Türk heyetine İsmet Paşa'nın başkanlık etmesini sağlar ve onu baş delege (birinci delege) yapmıştır. Yusuf Kemal Bey Dış İşleri Bakanlığından istifa eder ve yerine İsmet Paşa Dış İşleri Bakanı yapıldı. Lozan'da Türk heyetinin üç delegeden oluşması kararlaştırılmıştır. Birinci delegeliğe İsmet Paşa, ikinci delegeliğe Sağlık Bakanı Rıza Nur, Üçüncü delegeliğe ise Maliye Bakanı Hasan Saka tayin edilmiştir. Bu delege heyetine yardımcı olmaları için bir danışman heyeti tayin edildi:²

3.1.1. Lozan'da Türk Delege Heyeti

“Milletvekilleri:

¹ İsmet İnönü, **Hatıralar**, C.2, Ankara, 1992, s.43-44.

² Ali Naci Karacan, **Lozan**, 2. Baskı, İstanbul, 1971, s.63-78; Kadir Mısıroğlu, **Lozan Zafer mi Hezimet mi**, C.1, İstanbul, 1992, s.230-232.

Veli Saltık (Burdur Milletvekili)

Zülfü Tigrel (Diyarbakır Milletvekili)

Zekai Apaydın (Adana Milletvekili)

Celal Bayar (İzmir Milletvekili)

Müşavirler :

Münir Erteğün (Hariciye Vekaleti Hukuk Müşaviri)

Muhtar Çilli (Nafia Vekaleti Eski Müsteşarı)

Şefik Başman (Maliye Teftiş Heyeti Başkanı)

Seniyüddin Başak (İstanbul Vakıflar Hukuk Müşaviri)

Şevket Doğruer (Milli Savunma Bakanlığı Deniz Dairesi Müdürü -
Yarbay)

Tevfik Bıyıkoğlu (Kurmaya Yarbay)

Tahir Taner (Adliye Müsteşarı)

Nusret Metya (Dış İşleri Bakanlığı İkinci Müşaviri)

Hikmet Bayur (Dış İşleri Bakanlığı Siyasi İşler Müdürü)

Zühtü İnhan (Üniversite Profesörü)

Fuat Ağralı (Maliye Bakanlığı Muhasebe Genel Müdürü)

Mustafa Şeref Özkan (Eski Bakanlardan)

Şükrü Kaya (Mülkiye Müfettişi)

Hamit Hasancan (Kızılay İkinci Başkanı)

Cavit Bey (Eski Maliye Bakanı)

Hayim Naum (Yüksek Mühendis / Fransız Mektebi Muallimi / Sonra Mısır
Hahambaşısı)

Baha Bey (Adalet Bakanlığı Mezhep İşleri Müdürü)

Basın Müşavirleri:

Ruşen Eşref Ünaydın (Yazar)

Yahya Kemal Beyatlı (Şair / Üniversite Profesörü)

Umumi Kâtip ve Müşavir:

Reşit Saffet Atabinen (Eski Şuray-ı Devlet Üyesi)

Tercüman :

Hüseyin Pektaş (Robert Kolej Eski Müdürü)

Kâtipler:

Ali Türkgeldi (Dış İşleri Bakanlığı Memuru)

Mehmet Ali Balin (Dış İşleri Bakanlığı Memuru)

Cevat Açıkalın (Dış İşleri Bakanlığı Memuru)

Süleyman S. Kıran (Dış İşleri Bakanlığı Memuru)

Celal Hazım Arar (Dış İşleri Bakanlığı Memuru)

Saffet Sav (Kızılay Genel Merkezi Memuru)

Rıfat Bey (Eski Dış İşleri Bakanlığı Memuru)

Dr. Nihat Reşat Belger (Paris Basın Temsilcisi)”

Bu heyet TBMM tarafından onaylandı. TBMM’deki konuşmalarda, tam bağımsızlık, Ermenistan sınırı, Ege Adaları, Rodos ve 12 Adanın Türkiye’ye aidiyeti, Kıbrıs’ın geri alınması, Batı Trakya’da halk oylamasın yapılması ve Misak-ı Milli sınırları içinde olan Musul’un ana vatana katılması üzerinde çokça konuşmalar yapıldı. Bu istekler İsmail Safa tarafından: “Borçsuz, azınlıksız, İstiklali tam, sınırlarında mazlum ve zincir sesi olmayan bir vatan” diye özetlenmiştir.³

Lozan Konferansında Türkiye’yi İsmet Paşa, İngiltere’yi Lord Cürzon, Fransa’yı M. Barrer, İtalya’yı Markı Garoni, Japonya’yı Baron Hayaşi, Yunanistan’ı M. Venizelos, Romanya’yı M. Duka, Sırp-Hırvat-Slovenya’yı M. Ninçiç, Bulgaristan’ı M. Stambulski, Rusya’yı M. Çiçerin, Belçika’yı M. Peletzar, Portekiz’i

3 Şerafettin . Turan, **Lozan Antlaşması**, TDV İslam Ansiklopedisi, C.27, Ankara, 2003, s.214-217; Kadir Mısıroğlu, **Lozan Zafer mi Hezimet mi**, C.1, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1992, s.229 / 232.

M. Pereyra başkanlığındaki delege heyetleri ve ABD'yi ise M. Çayid başkanlığındaki bir Müşahid Heyeti adıyla temsil etmişlerdir.⁴

İsmet Paşa ise Lozan Konferansı için Baş delege seçilmesi sebebiyle TBMM'de yaptığı teşekkür konuşmasında şu değerlendirme de bulunmuştur :⁵ “Yüce Meclisimizin hakkımda gösterdiği güven ve teveccühe teşekkür ederim. Bu güven ve teveccühe dayanarak barış konferansında milli isteklerimizin savunulmasına ve elde edilmesine çalışılacağı son derece tabiidir. Esasen milli istiklalimiz meşru ve dünyaca malumdur. Konferansta delegelerimizin hareket çizgisi, yüce meclisimizle şimdiye kadar kabul edilen muahedelerle Misak-ı Milli'den mülhem olacaktır.”

Yine İsmet Paşa, Lozan'a gitmek için Ankara'dan ayrılıp İstanbul'a doğru hareket ettiğinde Sapanca'da gazetecilere bir açıklama daha yapmıştır:⁶ “Bizim barış şartlarımız dünyaca malumdur. Bu şartları müteaddit defalar, müteaddit vesilelerle ilan etmekten geri kalmadığımız için onları herkes bilir. Bizim uğrunda yıllardan beri her türlü fedakârlığa katlandığımız gayelerimiz çok mütevazi ve çok haklıdır. Bu gayeler iki kelime içindedir: Misak-ı Milli...”

Lozan Barış Konferansına giderken Dış İşleri Bakanı ve Baş delege İsmet Paşa'ya, üç sayfalık ve 14 maddeden oluşan bir hükümet talimatı verildi. Her sayfasında o zamanki bütün bakanların ve Başbakanın imzası bulunan bu talimat Misak-ı Millinin genişletilmiş hali gibiydi. Türkiye'nin milli hedeflerinin yer aldığı bu talimatın ikinci maddesi ise Irak sınırı hakkında idi: “2-Irak hududu: Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecektir. Konferansta bundan farklı olmak üzere tahassül edecek şekil için Heyet-i Vekileden talimat alınacaktır.”⁷

Misak-ı Milli'ye göre, Musul vilayeti Türkiye sınırları içindeydi. Ama Misak-ı Milli kararlarını alan Osmanlı Mebusan Meclisi idi. Yani Türkiye'nin iç hukuku bakımından bu kararlar elbette önemli idi ve bağlayıcı idi. Tek taraflı alınmış bir karar idi. Şimdi Lozan Barış Konferansında diğer ülkelere de eğer bu kararlar kabul ettirilebilir ise böylece Misak-ı Milli kararları tek taraflı ve yalnızca iç hukuk bakımından bağlayıcı bir karar olmaktan çıkarak uluslar arası niteliği ve bağlayıcılığı

4 Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C.1, K.1, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s.15.

5 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.III, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, s.973-977.

6 Ali Naci Karacan, **Lozan**, 2.Baskı, İstanbul, 1971, s.53-78.

7 Bilal N. Şimşir, **Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s.52.

olan bir karar haline gelecekti. Lozan Barış Konferansı bu bakımdan belki bir şans idi.

Ancak bir İngiltere engeli vardı. Çünkü Irak'ın ve bu arada Musul'un doğal kaynaklarını İngiltere kendisi için çok gerekli görmekteydi ve Hindistan yolunun güvenliği içinde vaz geçilmez bir bölge kabul etmekteydi. Ne var ki Irak ve Musul tarihte bir tek gün İngiltere'nin idaresinde kalmamıştı. Musul'da yaşayanların, yerlilerin arasında bir tek İngiliz yoktu. Şimdi İngiltere tarihte bir tek gün idare etmediği ve yerlileri arasında bir tek İngiliz'in bulunmadığı Musul'da hak iddia etmekteydi.

Lozan Barış Konferansının birinci dönemi, 21 Kasım 1922'den 4 Şubat 1923'e kadar 77 gün sürdü. Bu dönemde Musul için diplomatik bir mücadele yapıldı. Bu dönem içinde İsmet Paşa, İngilizlerle özel görüşmeler yoluyla halletmeye çalıştı: "Musul meselesini de konferans'ta birkaç defa görüştük. İngilizlerle aramızda bir hal şekline varmak için özel müzakereler yaptık. Bir anlaşmaya varmak mümkün olmadı."⁸

5 Ocak 1923'te İngiltere Heyeti Başkanı Lord Curzon'un müsteşarı ile görüşen İsmet Paşa'ya göre:⁹ "Musul bizim için bir vatan meselesi sizin (İngiltere) için ise bir petrol meselesidir." Diye Türk tarafının Musul hakkındaki görüşünü açıklamıştır.

İsmet Paşa, Lozan'da ikili görüşmelerle Musul hakkında bir sonuç elde edemediği için Türk heyeti içinde bulunan Muhtar (Çilli) Bey ile Mustafa Şeref (Özkan) Beyi Londra'ya göndermiştir. Londra'ya giden bu ikili İngiltere Başbakanı Bonnar Law ile görüşmeden döndüler.¹⁰

İsmet Paşa, Musul'un Türkiye'ye bırakılmasına karşılık, Musul petrollerinden İngiltere'ye pay verileceği teklifi ile de sonuç alamamıştır. Bunun üzerine 3 Ocak

8 İsmet İnönü, **Hatıralar**, C.2, 2. Baskı, Ankara, 1992, ,s.91.

9 Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, C.1, s.338.

10 Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı v Dış Politika**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, C.II, s.308.

1923'te Ankara'ya gönderdiği telgraf ile “Musul için halk oylaması teklif edeceğini bunun için onay” istemiştir.¹¹

İsmet Paşa, 23 Ocak 1923'te yaptığı konuşmada Musul'un “etnografik, siyasi, tarihi, askeri ve stratejik “ nedenlerden Türkiye'ye bırakılmasını savunmuştur.¹² İsmet Paşa bu konuşmasını yaptığı toplantı gününü “bir medya savaşı” günü olarak nitelendirmiştir. Kendisinin başarılı olduğunu, “İngiltere'nin barışı tehdit eden duruma düştüğünü”¹³ bildirmiştir.

Oysa Musul meselesinin özel görüşmelere konu edinilmesi, “Türk tarafının zararına” işlemiştir. Çünkü konferansa katılan ülkelerin yalnızca İngiltere'nin Musul ısrarı sebebiyle barışın engellendiğinin anlaşılması onları İngiltere'nin aleyhine ortak bir tutuma sevk edecekti. Bu durumu ise İngiliz yöneticileri kendi ülkeleri için zararlı görmekteydiler.¹⁴

3.2.1. İSMET PAŞA'YA GÖRE MUSUL'UN TÜRKİYE'YE AİDİYETİ

Musul meselesi konferans'ta 23 Ocak 1923'te doğrudan ele alındı. Türk delege heyeti başkanı İsmet Paşa, etnografik, siyasi, tarihi, coğrafi, ekonomik ve askeri bakımdan Musul'un Türkiye sınırları içinde olması icap ettiğini savunmuştur. İsmet Paşa'ya göre, “Musul vilayetinin yerleşik nüfusunun beşte dördünden çoğunu Türklerle Kürtlerin oluşturduğunu dolayısı ile bu bölgenin Irak'a değil Türkiye'ye bağlanması gerektiğini” savundu. Kürtleri dışlamadı. Türklerle Kürtler Türkiye'de; Araplar ise Irak'ta kalmalıydı.

İsmet Paşa'ya göre Musul'un Türkiye sınırları içinde olmasını gerektiren sebepler sırası ile:¹⁵

1-Etnik Sebepler

11 Bilal N. Şimşir, **a.g.e.** , C.1, s.379-381.

12Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, C.1, K.1, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s.343-354.

13 Bilal N. Şimşir, **a.g.e.** , C.1, s.429.

14 Earl of Ronaldshay, **The Life of Lord Gürzon**, T.III, London 1928, p.332; Kadir Mısıroğlu, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, Sebil Yayınevi, İstanbul , 1972, s.87.

15 Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı**, Tutanaklar-Belgeler, Kitap 1, C.1, s.344 vd.

“Musul vilayetinde yerleşik nüfus 503.000 kişiye varmaktadır. Vilayet içinde bundan başka Kürt, Türk ve Arap göçebe aşiretler vardır. Bunlar aşağı yukarı 170.000 kişi kadardır. Bu göçebe aşiretler mevsimlere göre yer değiştirmekte, hatta yılın kimi dönemlerinde vilayetten bile ayrılmaktadırlar. Bu yüzden sayılarını kesin olarak hesaplamaya imkân yoktur. İhtiyaçlarına göre yılın çeşitli mevsimlerini Bağdat, Necef, Musul, Zor ve Diyarbekir’de geçirirler; bunun içindir ki, bunları gerçekten Musul nüfusundan saymak mümkün değildir. Vilayetin yerleşik nüfusunu meydana getiren 503.000 kişi resmi son Türk istatistiklerine göre aşağıda belirtilen unsurlardan oluşmaktadır.”

“Rakamlarını belirttiğim çizelge gösteriyor ki, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarında Arap unsuru çok azdır. Musul merkez sancağından 137.000 Türk ve Kürt’e karşılık yalnız 28.000 Arap vardır; son olarak bütün Musul vilayetinde 410.790 Türk ile Kürt’e karşılık 31.000 Müslüman olmayan vardır. Demek ki vilayet nüfusunun beşte dördünden çoğunu Türklerle Kürtler ve beşte birinden azını da Araplar ve Müslüman olmayanlar meydana getirmektedir.”

“İngiliz temsilci heyeti, sunduğumuz rakamların doğruluğunu kabul etmedikten başka, Türk hükümetinin Musul vilayetinin nüfusuna ilişkin olarak hiçbir zaman doğru istatistikler düzenleyemediğini, buna karşılık, 1918 mütarekesinden sonra, İngiliz subay ve memurlarının bu bölgeyi gezip dolaştıklarını ve orda oturan her soydan ve mezhepten nüfusun sayısını ve oranını bizden çok daha doğru tespit ettiklerini söylemektedir. Bu iddia kolayca cevap verilebilir. Türkiye yüz yıllardır Musul vilayetinin gerçek sahibi olmuştur. Askere alma zorunlulukları yüzünden, vilayetteki nüfus hareketini çok doğru olarak bilmek zorunda idi. Son olarak Türk istatistikleri, Dünya savaşından önce, esaslı bir inceleme sonucunda ve nüfusun çeşitli unsurları arasındaki oranı gösteren rakamları değiştirmekte hiçbir siyasi çıkarı olmadığı bir zamanda düzenlenmiştir. Oysa İngiliz Hükümeti, sözü edilen vilayetin hiç bir zaman gerçek sahibi olmamıştır. Üstelik İngiliz memur ve subayları bu güne kadar Süleymaniye sancağına da girememişlerdir. Hükümetlerinin otoritesini bile kuramadığı bir vilayetin yalnız bir parçasını dolaşan birkaç memurun, bu vilayetin tümüne ilişkin olarak doğru istatistik düzenleyebilmesini kabul etmenin imkânsızlığı açıkça bellidir. Kaldı ki İngiliz temsilci heyetinin verdiği rakamlara göre de Araplarla Müslüman olmayanların vilayet nüfusunun içinde azınlıkta, Kürtlerle Türklerin de çoğunlukta olduğunu, İngiliz Hükümeti’nin kendisi de kabul etmektedir.”

“Araplar hemen hemen tüm olarak, Gayyare-Sincar çizgisinin güneyinde ve Dicle’nin sağ kıyısında bulunmaktadır. Fethiye’den Kerkük’e uzanan dar bir toprak şeridi dışında, Dicle’nin sol kıyısındaki bölgede tüm olarak Kürtler ve Türkler oturmaktadır. Musul şehrinde Türkçe, Kürtçe ve Arapça olmak üzere üç dil birden konuşulmaktadır. Fakat bu şehirde oturanlardan Arapça konuşanlar ve Arap sayılanlar aslında Türk’türler. Bunlar uzun süre Araplarla ilişki kurmuş olmaları yüzünden, her iki dili de öğrenmiş bulunmaktadırlar. Bu memleketi tanıyanlar bilirler ki Musul’da oturanlar, hiçbir vakit ne Arap ne de Irak halkının bir parçası sayılmışlardır.”

“İngiliz Temsil Heyeti, Telafer şehrinin bir Türk şehri olduğunu ve Musul’un çevresinde pek çok Türk köyü bulunduğunu kabul etmektedir. Kaldı ki bu bölgenin ve Kerkük ile Erbil bölgelerinin

Türklüğü İngiliz Hükümeti'nce de kabul edilmektedir. Çünkü İngiliz memurlarınca bölge halkına çıkarılan bütün bildirimler Türk dilinde ve İstanbul Türkçesiyle yazılmıştır.”

“Musul vilayeti Türklerin değil fakat Türkmenlerin oldukları ve dillerinin İstanbul'da konuşulan dilden başka olduğu da iddia edilmiştir. Oysa gerçekte, Musul'da konuşulan Türkçe, Anadolu'da konuşulan Türkçenin aynısıdır. Anadolu'da İstanbul Türkçesine eş bir Türkçe konuşulan hiçbir yer de yoktur. Kaldı ki, kesin olan bir şey vardır, Anadolu Türkleri, Türkmen diye adlandırılan topluluk içinde bulunmaktadırlar. Musul Türkleriyle Küçük Asya Türkleri arasında yapılmak istenen ayırma, hiçbir sağlam temele dayanmamaktadır.”

“Kürt halkının İran kökenli olduğu öne sürülmüştür. Oysa bu iddiayı, Kürtlerin Turan kökenli olduğunu kabul eden Encyclopedia Britannica yalanlamaktadır. Zaten Anadolu'yu tanıyanlar bilirler ki, gerek töre, gerek gelenek ve görenek bakımından Kürtler, hiçbir yönden Türklerden farklı değildirler. Aynı diller konuşmakla birlikte, bu iki halk soy, inanç ve görenek bakımından tek bir bütün meydana getirmektedirler.”

“İngiliz Temsilcisi Heyeti, Musul vilayeti nüfusunun pek büyük çoğunluğunun Türklerden ve Kürlerden oluştuğunu kabul etmek zorunda kalarak, üç vilayeti (Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerini) çoğunluğu Arap olan, bölünmez bir bütün saymak istemiştir. Türk Temsilci Heyeti böyle bir görüşe katılamaz. Çünkü tarih, coğrafya, etnografya ve Musul bölgesinin ekonomik ihtiyaçları, İngiliz tezinin kabul edilmesine karşı çıkmaktadır. Gerçekten en eski çağlardan bu yana, Musul ve Bağdat bölgeleri ayrı ayrı devletler meydana getirmişlerdir. Kimi zaman her ikisi de bir arada büyük imparatorluklara (İran), Büyük İskender, Arap ve Osmanlı İmparatorlukları gibi katılmışlardır. Fakat bu imparatorlukların ortadan kalkışından sonra, hemen hemen her zaman bir birinden ayrılmışlardır.”

2-Siyasi Sebepler

“Musul vilayeti'nin Türkiye'ye geri verilmesine karşı çıkan İngiliz Temsilci Heyeti'nin dayandığı siyasi sebepler şunlardır:

Bu vilayetin içinde oturan pek çok Arap var.

Kürtler, Türklerle bir arada yaşamak istemiyorlar.

İngiliz Hükümeti savaş sırasında ve mütarekeden sonra, Araplara karşı bir takım yükümlülükler altına girmiş, Araplarda İngiltere'ye karşı büyük bağlılık göstermişlerdir.

İngilizler 1920 Nisanında San Roma'da Milletler Cemiyetinin koruyuculuğu altında ve antlaşmanın 22. maddesi uyarınca Irak üzerinde bir manda almakla, Müttefiklere karşı yükümlülük altına girmiş ve bu yükümlülüklerinden dönmeleri düşünülemez.

İngiliz orduları Dünya Savaşında Türk ordularını yenerek, bütün Irak'ı fethettiğinden, İngiltere fetih hakkı uyarınca da bu ülkeleri ele geçirdiği iddiasında bulunabilirmiş.

Bütün bunlara karşı Türk Temsilci Heyeti aşağıdaki görüşleri öne sürmekle şeref duymuştur ve şeref duymaktadır:

Araplar Müslüman olmayanlar ile birleşeler bile ispat ettiğimiz ve zaten İngiliz temsilci Heyeti'nin de kabul ettiği gibi Musul vilayetinde bir azınlıktırlar. Bu yüzden Musul vilayetinin Irak'a bağlanmasını, bu sebebe dayanarak istemek, hem haksız, hem de ulusların kendi kaderlerini kendilerinin tayin hakkına aykırı olacaktır. Şu da var ki, Musul'u Irak'a bağlamak için böyle bir iddiaya dayanılmak istenirse, Türkiye'de, Bağdat'ın kuzeyinde çok daha büyük Türk nüfusun bulunduğu dayanarak, bu bölgenin kendi sınırı içine alınmasını aynı hakla isteyecektir.

Kürtlerin Türklerle birlikte yaşamak istemedikleri iddiası hiç de doğru değildir. Gerçekten yüz yıllardır bu iki halk soy, inanç, özlem ve töre bakımından olduğu kadar, gelenek ve görenek bakımından da ortak bağlarla birleşmiş tam bir uyum içinde yaşamaktadırlar. Kürtlerin kendi istekleriyle Türk yönetimi altına geçtiklerini ve kaderlerini Türkiye'nin kaderine bağladıklarını tarih göstermektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Türklerin olduğu kadar Kürtlerinde gerçek ve meşru temsilcileri Millet Meclisi'ne girmiştir ve Türklerin temsilcileriyle aynı ülkenin Hükümetine ve yönetimine katılmaktadır.

Arapların Türk yönetiminden kurtarılmasına ilişkin olarak, savaş sırasında yapılmış bildirimler herkesçe bilinmektedir. Fakat 1918'den bu yana, bu bildirimlerin etkili olma gücünü yitirdiklerini de kabul etmek zorunludur. Kaldı ki Emir Faysal'ın 15 Şubat 1920'de Şam basınında yayımlanan kendi sözlerine göre, İngiliz Hükümeti, Mekke Şerifi Hüseyin'i Osmanlı İmparatorluğuna karşı ayaklandırmak için Hüseyin'le yapılan görüşmeler sırasında, yaratılması tasarlanan özgür ve tam bağımsız Arap Devletinin Musul vilayetini de içine almasını kabul etmiş değildi. Arapların İngiltere'ye karşı bağılıklarının gerçekte ne olduğunu göstermek için, 1920 ve 1921'de, Irak'ta patlak veren olayları, Arapların açığa vurdukları, bağımsızlık özlendilerini silahla bastırmak için İngiltere'nin giriştiği askeri çabanın büyüklüğünü ve son olarak, verilen ad ne olursa olsun, ancak bir sömürgeci başka bir şey olmayacak bir yönetim biçiminin sona erdiğini görmek konusunda her zaman açıkladıkları güçlü isteği hatırlatmak yeterli olacaktır. Kurtaracağına söz verdiği Irak halkının İngiliz Hükümeti bir an özgür ve türlü işgalden arınmış olarak bıraksa ve memleketlerinin kaderine ilişkin olarak tam bir bağımsızlık içinde oy vermelerine izin verse idi, her hangi bir işgali, korumayı ya da mandayı isteyecek tek bir kimse bulunamazdı. Çünkü bütün uluslar, kendi kaderlerini etkili olarak kendileri tayin etmek istemekte, hiçbir koruyucu ya da rehber aramamaktadırlar.

Türkiye Irak'a her hangi bir mandanın gerekli olduğunu hiçbir zaman kabul etmemiştir. Üstelik böyle bir mandanın İngiltere'ye verildiğinden de hiç haberli değildir. Bundan başka, şimdiki durumda hukuk açısından Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olan Irak'a ilişkin olarak yapılmış antlaşmaların hukuk yönünden hiçbir değeri olamaz. Bu konuda, İngiliz Temsilci Heyeti'nin öne

sürdüğü Milletler Cemiyetinin 22. maddesine uygun davranılmadığını belirtmeyi de gerekli görmekteyiz. Çünkü İngiltere'nin kendisine verdiğği manda konusunda, Irak halkı tam bir bağımsızlık içinde oy vermek için özgür bırakılmamıştır. Üstelik bu ülkede manda meselesine değil, fakat Emir Faysal, meselesine ilişkin olarak yapılan plebisit, silahlı bastırmadan sonra ve işgal kuvvetlerinin baskısı altında yapılmıştır. Bu yüzden, ülke halkının şimdi ki rejime bağlılığını böyle bir plebisit ispatlar sayılamaz.

İngiltere'nin Musul ve Irak'a el koymasını haklı göstermek için, öne sürülen fetih hakkının, bu yüzyılda hiçbir değeri yoktur. Türk Temsilci Heyeti bu konuda dünya kamuoyuna başvurmadan korkmamaktadır, şuna inanmaktadır ki, çağdaş düşünceye böylesine yabancı bir teze karşı, bir ülke halkının kendi iradesine aykırı olarak, bir devletin egemenliğinden başka bir devletin egemenliğine geçilmezliğini savunan bir görüş öne süren Türk Temsilci Heyeti'nin tezi, bütün gerçek demokratlarca desteleneyecektir. Üstelik fetih iddiasında bulunmamak, Musul vilayeti bakımından hiç de geçerli değildir. Çünkü bu vilayet, mütarekenin yapılmasından sonra ve mütareke hükümleri çiğnenerek işgal edilmiştir.

Musul'un kaderi, İzmir'in, Doğu Trakya'nın, İstanbul'un, Adana'nın, Urfa'nın, Antep'in vb. yerlerin kaderlerinden ayrı değildir. Bu yerlerin hepsi de, çarpışmalar durdurulduktan sonra ve yapılmış sözleşmelere aykırı olarak işgal edilmiştir. Böyle olunca, Musul vilayetinin anılan bu şehirler ve bölgeler gibi, Türkiye'ye geri verilmesi doğal ve mantığa uygun bir davranıştır.”

3.Tarihi Sebepler

“On bir yüzyıldan beri Osmanlı ve Selçuklu İmparatorluklarının kurulmasından çok önce, Musul ile Bağdat'ın kuzeyine kadar uzanan bölge, aralıksız Türklerin olmuştur. Abbasi Halifelerinin zamanında, bu ülkeler Türk valilerinin, Türk askerlerinin ve Türk halkının elinde bulunmuştur. Sonraları Atabey Türk Hanedanı, bunun ardından Artuklu Hanedanı bağımsız birçok devlet kurmuşlar ve Musul, Sincar, Ceziret İbni Ömer, Harput, Mardin gibi yerlerde hüküm sürmüşlerdir. Bu hanedanlar, özellikle Musul'da, pek çok anıtlar bırakmışlardır. Bu şehir, yukarıda anılan hanedanlardan sonra ve Osmanlı hanedanından önce bu ülkeyi ellerinde tutmuş olan Selçuklulara çok şey borçludur.”

4.Coğrafi ve Ekonomik Sebepler

“Coğrafya, toprağın yapısı ve iklim bakımından, Anadolu'yu Irak'tan ayıran çizgi, Cebel Hirmin-Cebel Fuhul-Vadi-i Tatar-Cebel Sincar çizgisidir. Bu çizginin kuzeyinde Musul vilayeti, iklim ve öteki şartlar bakımından Anadolu'ya eş bir görünüştedir. Musul şehri ve vilayeti Anadolu'yu, Suriye'yi ve İran'ı birbirine bağlayan yolların kavşağında bulunduğundan, güney Anadolu'nun İran ve Suriye ile ulaşımında çok hayati geçit noktalarıdır. Bu bölge Anadolu'nun çeşitli parçalar arasındaki

ulaşım ağı olarak daha da önemlidir. Çünkü Süleymaniye’yi, Kerkük’ü, Diyarbekir’i, Urfa’yı, Bitlis’i, Siirt’i ve bu gibi yerleri biri birine bağlayan yollarda burada birbirine kavuşmaktadır.”

“İngiliz Temsilci Heyeti’nin Musul’a ilişkin ileri sürdüğü ekonomik iddialara göre, Musul ticaretinin başlıca çıkış yeri Basra Körfezi imiş ve Bağdat, Musul’un ürünlerine ve özellikle buğdayına ihtiyaç duymaktaymış. Bu iddialar sağlam temellere dayanmamaktadır. Çünkü Musul, bu kenti Akdeniz limanlarına bağlayan demiryolunun yapımı ile Irak’tan çok daha sıkı sıkıya, Anadolu’ya bağlıdır. Başlıca çıkış yeri, ham maddelerini dışarıya göndermek ve mamul maddeleri almak için özellikle ihtiyaç duyduğu Avrupa’nın endüstri ülkeleriyle çok daha kolayca ve hızlı ilişki kurabileceği, Akdeniz limanları üzerindedir. Basra Körfezi yolu, demiryolunun yapılmasından sonra, söz konusu vilayet için tamamen ikinci derecede önemlidir. Bağdat’ta kullanılan yapı kerestesi, Musul vilayetinden değil, Diyarbekir vilayetinden gelmektedir. Musul’dan Bağdat’a gönderilen buğday da çoğunlukla Diyarbekir’den sağlanmakta ve kereste gibi, Musul’dan transit geçmektedir.”

“Zaten bir ülkenin ekonomik ihtiyaçlarını karşılayan bölgelerin o ülkeye katılması ilkesi kabul edilirse, bütün devletlerin bu günkü sınırlarını baştan aşağı değiştirmek ve çeşitli ülkelerin birbirleriyle ekonomik bakımdan bağımlılığını göz önünde tutarak, yeni sınırlar çizmek zorunda kalacaktır. Böyle bir ilkenin uygulanmasına imkân olmadığı açıkça belli olduğu ve yeni yapılan demiryolu, Musul’u Irak ve Basra Körfezinden daha çok, Anadolu’ya ve Akdeniz’e bağladığı için, İngiliz Temsilci Heyetinin öne sürdüğü ekonomik iddialar kendiliğinden düşmektedir.”

5-Askeri ve Stratejik Sebepler

“Daha öncede sözünü ettiğimiz gibi, Güney Anadolu’nun çeşitli parçaları arasındaki ulaşım ve bunun sonucu olarak da bu bölgenin güvenliği bakımından Musul’un büyük bir önemi vardır. Biz Cebel-Himrin-Cebel Fuhul-Vadi-i Tatar-Cebel Sincar çizgisini Anadolu ile Irak arasında sınır olmak üzere, ileri sürdük. Çünkü bu çizgi coğrafi etnik, siyasi vb. sebeplerden başka, bu iki bölge arasında kesin doğal bir sınır meydana getirmektedir.”

“Irak’ı meydana getiren Basra ve Bağdat vilayetlerinin toplam yüz ölçümü, Avrupa devletlerinin birçoğunun yüz ölçümünden büyüktür. İktisadi kaynaklar bakımından bütün dünyanın en geniş ve en bereketli ekilir toprakları buradadır. Irak’ta akan kısımların hemen hemen tümü üzerinde gemilerin gidip gelebileceği iki büyük nehir, bu devletin topraklarından geçmekte ve buralarını sulamaktadır. Bu şartların bir araya gelmiş olması, Irak Devletini yaşayabilir bir duruma getirmeğe ilişkin iddiayı desteklemek üzere stratejik sınır iddiasından başka bir dayanak bırakmamaktadır. Fakat Irak, Musul vilayetini elde edemezse, bir Türk saldırısı karşısında Irak’ın bağımsızlığını yitirmek durumunda kalacağı yolundaki stratejik iddia da gerçeğe uymamaktadır.”

“Türk Temsilci Heyeti, teklif ettiği sınırnın, Cebel-Himrin-Cebel Fuhul-Vadi-i Tatar-Cebel Sincar çizgisinin, Türkiye ile Irak arasında ki doğal ayırım çizgisini meydana getiren bir dizi dağlardan oluştuğunu ve bu çizginin aynı zamanda bir stratejik sınır da sayılabileceğini belirtmek ister. Öte yandan Türk Temsilci Heyeti, yeniden değerlendirilmesi hiç te gerekmeyen stratejik sınır

nazariyesini uzun uzadıya tartışmak da istememektedir. Yalnız şunu belirtmekle yetinecektir: Irak'a tamamı ile lüzumsuz olan ve gerçek değerden mahrum bulunan bir garanti vermek için Türkiye, Türk ve Kürt soyundan yarım milyon insanın olduğu bütün bir vilayetin, hiçbir sebep olmaksızın, anayurttan ayrılmasına katlanamaz. Türk Temsilci Heyeti, haklı gösterilebilecek hiçbir sebebe dayanmaksızın, Türkiye'ye yakıştırılan saldırı ya da fetih niyetlerini asla kabul edemez. Son iki yüz yılın tarihi ortaya koymaktadır ki, Türkiye hiçbir vakit komu ülkelere göz dikmemiş, her zaman fetih için değil, ancak tam tersine başkalarının göz diktiği varlığını savunmak için savaşmıştır. En sonunda bir imparatorluk olmakta vaz geçerek, milli bir devlet haline gelmiş olan Türkiye, halkı başka bir soydan olan bir ülkeye saldırmayı, bu ülkeyi fethetmeyi düşünemez. Türkiye'ye karşı bir Arap saldırısı konusuna gelince, böyle bir şeyin olabileceğine Türkiye'nin inanmadığını söylemeye bile lüzum yoktur. Çünkü kendi başlarına bırakılınca, yüzyıllardır bir arada kardeşçe yaşamış olan Türk ve Arap halklarının, hiçbir zaman birbirlerine saldırmayı akıllarından geçirmeyecekleri açıkça bellidir.”

“Irak'ın güvenliği bakımından en iyi garanti, Irak'ta iktidar kimin elinde olursa olsun, Türkiye'nin dostluğunu kazanmak ve sınırları içinde bir Türk Kürt irredentisme'ine yol açmamaktır. Öte yandan şu da açıkça bellidir ki, sınır meselesi, bir kere adalet ve milli topluluklar ilkeleri uyarınca çözümlenince, Irak Devleti için en iyi ve en güvenilir komşu Türkiye olacaktır. Şimdiye kadar öne sürülen iddiaları gözden geçirdikten sonra, Türk Temsilci Heyeti şunları da eklemekten şeref duymaktadır:

“Türkiye bu güne kadar Musul vilayetini bir başka devlete bırakabileceğini göz önünde tutmuş olduğunu düşündürebilecek hiçbir şey yapmamıştır. İngiltere ise aynı durumda bulunmamaktadır. Musul'un Irak'tan ayrılmazlığını ispatlamak için şimdi öne sürmekte olduğu iddialar, Mekke Şerifi Hüseyin ile görüşmelere girdiği 1915'te bu bölgenin Fransız Mandası altına konmasına razı olduğu 1916'da ve cesaretlendirdiği Şerif Paşa bağımsız bir Kürdistan kurmasını isterken aynı zamanda da Musul'un, Irak'tan ayrılmasını istediği 1919'da, İngiltere'ye bu önemde görünmemekteydi. Türkiye'nin Musul vilayetinin kendisinden ayrılmasına razı olmayacağını gösteren düşünceleri şöyle özetlemek istemekteyim:

Bu vilayet halkının büyük çoğunluğu Türk ve Kürt'tür.

“Bu vilayette oturanlar, yeniden Türkiye'ye bağlanmayı ısrarla istemektedirler. Çünkü sömürgeleşmiş bir halk olmaktan çıkarak, bağımsız bir devletin yurttaşları olacaklarını bilmektedirler.

“Coğrafi ve siyasi bakımlardan bu vilayet, Anadolu'nun tamamlayıcı parçalarındandır. Bu vilayet ancak Anadolu'ya bağlı kalmakla gerçek çıkış yeri olan Akdeniz limanlarıyla ilişki kurabilecektir.

“Hukuk bakımından da Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan bir memlekete ilişkin olarak İngiltere'nin yapmış olabileceği bütün antlaşmaların, anlaşmaların ve sözleşmelerin hele, iradelerini serbestçe ve her türlü yabancı baskısından ve işgalinden arınmış olarak belirtmek fırsatının bu bölge halkına verilmediği de göz önünde tutulursa hukuk açısından hiçbir değeri olamaz.

Anadolu'nun güney kesimlerini birleştiren yolların kavşak noktasında olan Musul'un ticaret ilişkilerimiz ve bu bölgenin güvenliği bakımından, bizim elimizde olması zorunludur.

Musul vilayeti ülkemizin birçok başka parçaları gibi, savaşın durmasından sonra ve yapılmış sözleşmelere aykırı olarak, bizden alınmıştır. Bu yüzden aynı durumda kamlı öteki bölgeler gibi, Musul'un bize geri verilmesi gerekir.”

3.3.1. MUSUL'UN NÜFUS YAPISI

İsmet Paşa'nın Konferansa sunduğu Türk Nüfus İstatistikleri:

SANCAK ADI	KÜRT NÜFUS U	TÜRK NÜFUS U	ARAP NÜFUS U	YEZİD İ NÜFUS U	GAYRİMÜSLİ M	TOPLAM
Süleymaniye	62.830	32.960	7.210	-----	-----	103.000
Kerkük	97.000	79.000	8.000	-----	-----	184.000
Musul	104.00	35.000	28.000	18.000	31.000	216.000
Erbil	-- -----	-- -----	- -----	- -----	-----	-- -----
TOPLAM	263.830	146.960	43.210	18.000	31.000	503.000

KAYNAK: Seha L. Meray, Lozan Tutanakları, C.I, K.I, İstanbul, 2009, s 343.

Lora Curzon'un Konferansa sunduğu İngiliz Nüfus İstatistikleri:

SANCAK ADI	KÜRT NÜFUS U	TÜRK NÜFUS U	ARAP NÜFUS U	YAHUD İ NÜFUS U	HIRİSTİYA N NÜFUSU	TOPLAM
Süleymaniye	152.900	1.000	----- -	1.000	100	155.468
Kerkük	45.000	35.000	10.000	1.400	600	92.000
Musul	179.820	14.895	170.663	9.665	57.425	432.468
Erbil	77.000	15.000	5.100	4.800	4.100	106.000
TOPLAM	452.720	65.895	185.763	16865	62.225	785.468

KAYNAK: Seha L. Meray, Lozan Tutanakları, C.I, K.I, İstanbul, 2009, s 343.

İsmet Paşa'nın savunduğu teze göre;¹⁶ “Toplam 503 bin kişinin yaşadığı Musul vilayetinde, 170 bin kişilik bir göçebe nüfusunda bulunduğunu ama bunların Arap, Kürt ve Türk nüfusun hiç birine katılamayacağını, İngilizlerin Türk ve Türkmen ayırımı yapmalarının yanlış olduğunu, Kürtlerin kökenlerinin İran'ı değil Turani olduklarını, gelenek ve görenekleri bakımından Türklerle Kürtler arasında bir farkın olmadığını, ayrı diller konuşmakla birlikte bu iki halkın soy, inanç ve gelenek bakımından da tek bir bütün meydana getirdiklerine...” yer vermiştir

İsmet Paşa'ya göre Kürtler, Türkiye halkının bölünmez bir parçasıdır. Musul bölgesi 11. yüzyıldan beri Türk idaresinde kalmıştır.

İngiltere Başdelegesi Lord Cürzon, İsmet Paşa'nın bütün tezlerini reddetti. Türk tarafının “Musul'da bir halk oylaması” yapılmasını, dolayısı ile Musul halkının Türkiye idaresini mi, Irak idaresini mi tercih ettiğinin bu oylama ile tespit edilmesi teklifini de reddetti.

İngiltere Baş delegesi Lord Cürzon'un Musul Vilayetinin nüfusu hakkında verdiği rakamlar gerçekten 1919/1921 döneminde İngiliz görevlileri tarafından yapılan bir sayıma bir tespite mi dayandırılmıştır? Bu dönemde İngilizlerin, Şeyh Mahmut'un isyanı sebebiyle Süleymaniye'ye giremedikleri bile dikkate alındığında verdikleri rakamın inandırıcılıktan uzak olduğu görülecektir. Üstelik İngiltere'nin Musul Konsololuğunda görevli Wikie Young'un 5 Nisan 1910'da verdiği rakamlar ile Lord Curzon'un verdiği rakamlar aynıdır.¹⁷ Açıktır ki, İngiliz Konsolosu Wikie Young'ın 12 yıl önce verdiği doğruluğu şüpheli rakamları Lozan görüşmeleri esnasında Lord Curzon “bizim nüfus sayımımız ve tespitimiz” diye ortaya atmıştır.

1930'lu yıllarda ise Lord Lloyd Dolberan Irak'ta yaşadığı gazetecilik anılarını anlatırken Türkmenlerin nüfusunu “60 bin” olarak göstermiştir.¹⁸ Arada ortalama 20 yıllık bir zaman farkı vardır ama acaba Wikie Young'ın verdiği rakamlar mı yoksa Lord Lloyd Dolberan'ın verdiği rakamlar mı doğrudur?

¹⁶ Seha L. Meray, **a.g.e.**, C.I, K.I, s.346.

¹⁷ Erşat Hürmüzlü, **Irak'ta Türkmen Gerçeği**, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul ,2006, s.58.

¹⁸ Lloyd Dolberan, **Mandadan Özgürlüğe Irak**, Arapça Tercüme Baskı, Beyrut, 2002, s.209; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.58.

İtilaf Devletleri, (İngiltere'nin isteği olan) Musul sorununun konferans kapsamı dışında tutulmasını, Türkiye ve İngiltere arasında ikili görüşmeler yoluyla sorunun çözülmesini, ikili görüşmelerle sorun çözülemez ise Musul sorununun Milletler Cemiyetine götürülmesini bir arabulucu bir teklif olarak Türk heyetine 31 Ocak 1923'te sundular. 4 Şubat 1923'te ise bir anlaşma sağlanamadığından konferansın birinci dönemine son verildi.

Lozan görüşmelerinin birinci döneminden itibaren dikkat çeken bir gelişme de Ankara ile Lozan'da bulunan Türk Delege Heyeti arasındaki şifreli haberleşmelerin İngilizler tarafından takip edilmesidir. Türk Delege Heyeti ile Ankara arasındaki haberleşme Romanya / Köstence üzerinden yapıldığından burası İngilizlerin denetiminde olduğu için İngilizler, Ankara'dan gönderilen bilgileri Türk heyetinden önce görüyorlardı. Churchill'de anılarında "Bu muhaberenin Londra'da her sabah kahvaltısında müzakere ve münakaşası yapıldıktan sonra serbest bırakıldığı" anlatmıştır.¹⁹ İngilizlerin Musul için ne ölçüde direneceğinden haber alamayan Türk tarafının, Musul için bir savaşı göze alamayacağını İngilizler bu haberleşmeleri takip ederek öğrenmişlerdir. Bu durum İngilizleri görüşmeler esnasında daha etkili ve daha avantajlı duruma getirmiştir. Halbuki İngilizlerinde iç durumu yeni bir savaş için elverişli değildir ama Türk tarafı İngilizlerin bu durumlarını takip edememiştir.

İngiliz temsilcisi Lord Curzon 25 Ocak 1923'te Milletler Cemiyetine yaptığı müracaatta: "Türkiye ile Irak arasındaki sınır anlaşmazlığının en kısa zamanda Milletler Cemiyeti Konseyine getirilmesini" istemiştir.²⁰ Böylece Musul pazarlığının, Lozan'dan başka bir alana taşınmasının da yolu açılmıştır. İngiltere'nin iddiasına göre: "Türkiye, Musul'u istemekle dünya barışını tehlikeye düşürmüştür." İngiltere'nin bu tutumundan endişelenen İsmet Paşa 26 Ocak 1923'te Ankara'ya gönderdiği telgrafta :²¹ "Musul'u Cemiyet-i Akvam'a havale etmek onun atisini muhakkak tehlikeye koymak demektir."

19 Public Record Office, **Foreign Office**, 371/9005 E 5628/1019/65,31. v. 1923; M. Kemal Öke, **Musul Kürdistan Sorunu**, İstanbul, 1995, s.193; Kadir Mısıroğlu, a.g.e. s.103.

20 Salahi R. Sonyel, a.g.e. , C.1, s.311.

21 Bilal N. Şimşir, a.g.e. , C.1, s.445.

3.4.1. TÜRK HEYETİ'NİN FİKİR DEĞİŞTİRMESİ

İngiltere'nin Milletler Cemiyetine müracaatı ile Türkiye'yi "dünya barışını tehdit etmekle suçlaması ve buna çözüm bulunmasını istemesi" İsmet Paşa üzerinde inanılmaz bir etki bırakmıştır. Görüşlerinde değişimler başlamıştır. 27 Ocak 1923'te Ankara'ya gönderdiği telgrafta şu görüşleri savunmuştur :²² "Ben Musul'dan feragat ederek sulh aramak fikrindeyim." Böylece İsmet Paşa Musul görüşmelerinin "bir meydan savaş halinde cereyan ettiği ve kendisinin de başarılı olduğunu" söylediği görüşmelerden dört gün sonra görüşlerini değiştirmiştir. Buna karşılık aynı telgrafta Türk delege heyetinin ikinci ismi Dr. Rıza Nur Bey ise:²³

"Taayyün eden muahede ahkâmı, Türkiye'ye siyaseten ve iktisaden istiklal ve kabiliyet-i hayat verecek bir şekilde değildir. Musul memleketin neşvü neması için pek elzem olan petroleri ile bize pek lazımdır. Keza elden çıkması ise başımıza bir Kürdistan belası çıkarmak demektir ki, bizi böğrümüzden vurur. Ermenistan'la birleşir. Hem de istikbalimiz olan Şark ile aramızı keser. Bu cihetlerden dolayı mesele pek mühimdir. Şimdiye kadar tuttuğumuz mukavemet ve sebat tabiyesini son haddine kadar denemek lazımdır. İngiliz efkâr-ı umumiyesi Musul'u değil Bağdat'ı bile tahliye etmek cihetindedir. Fransa ve İtalya'nın harbe iştirak etmeyeceği muhakkak gibidir. İngiliz efkâr-ı umumiyesi de harbe aleyhtardır. Tehdit ile bizi metalibimizden feragat ettirmek istiyorlar. Henüz Musul'u vermek gibi fedakârlıkların zamanı gelmediği, bir defa fedakârlık edersek diğer metaliblerinde de daha muassır olacaklar ve artık tutunamayacağımız fikrindeyim. Lozan muhiti, Ankara'nın İ'tlafiyun (Alli'es) metalibine boyun eğeceği fikrindedir. Bundan çok ümide düşüyorlar. Bu halde işi muallâkta bırakarak Ankara'ya gelmemiz en münasip bir tariktir."

Ankara'da dönemin hükümeti ise İsmet Paşa'nın bu görüşüne bir tepki göstermemiştir. Başbakan Hüseyin Rauf Bey, TBMM'de İsmet Paşa'yı savunmuştur. Üstelik Lozan'da İsmet Paşa'nın görüşünün tek muhalifi olan Rıza Nur'da 31 Ocak 1923'te gönderilen telgrafta ise:²² "Çözümlememiş sorunlara çözüm sağlayarak barışa ulaşabilmek için Musul meselesinde İngiltere ile bir zemini itilaf bulma esas ve zaruret halinde bulunuyor" görüşünü İsmet Paşa ile birlikte savunmuştur. Böylece İsmet Paşa'da başlayan görüş değişikliği giderek bütün Türk delege heyetinde görüldüğü gibi Ankara'da Hükümetten tepki bir yana destek gelmiştir.

²² Bilal N. Şimşir, a.g.e. , C.1, s. 448-451.

²³ Bilal N. Şimşir, a.g.e. , C.1, s..469-470.

İzmir’de bulunan Mustafa Kemal Paşa ise şu açıklamayı yapmıştır:²⁴ “İngiltere ve Fransa vaz’iyet-i haziranın muhafazasını ve zaman ile vaz’iyet-i hazıraya istinasımızı temin etmek olduğu anlaşılıyor. Mesele yalnız Musul hududunun tespitinde hususi bir prensip kabul etmekten ibaret bulunsaydı... derdim ki mütevazi olalım. Kabul etmekle maruz bulunacağımız zararlarla, faaliyet-i askeriyeyle geçecekle istihsal eyleyeceğimiz neticeyi çok dikkatle karşılaştırmak mecburiyetindeyiz. İsmet Paş’ın avdeti halinde verilecek tek bir karar vardır. Oda faaliyet-i askeriyeyle geçmektir.”

Böylece Lozan’da İsmet Paşa’nın görüşlerinde başlayan değişim Mustafa Kemal Paşa’nın telgrafında da ortaya çıkmıştır. Lozan’da bir anlaşmaya varılmadan konferansın dağılması halinde savaş çıkacağı endişesi Türk makamlarını önemli ölçüde etkilemiş olmalıdır.

İtilaf Devletleri temsilcileri 29 Ocak 1923te 160 maddeden oluşan tekliflerini İsmet Paşa’ya vermişlerdir. İsmet Paşa ise:²⁵ 31 Ocak 1923’te yaptığı açıklamada, “tekliflerde yer alan bazı hükümlerin henüz karar bağlanmadığını ve teklifin incelenerek kesin ir cevabın verilmesi için sekiz günlük bir sürenin verilmesini” istemiştir.

İsmet Paşa’ya verilen teklifte Musul adı bile yer almamıştır. Yalnızca 3. maddede 1921 Ankara İtilafnamesinin tayin ettiği Türkiye-Suriye sınırının Dicle üzerinde sona erdiği noktadan itibaren, Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından ele alınarak çizileceği görüşü yer almıştır.

İsmet Paşa cevabını İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerine yazdığı bir mektupla 4 Şubat 1923’te bildirmiştir. Mektupta Musul için :²⁶ “Musul meselesine gelince: Salt barışın yapılmasına engel olmamasını sağlamak amacıyla ve Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl için de ortak anlaşmayla çözmek üzere, bu meselenin konferans programından çıkartılmasının yerinde olacağını düşünmekteyim.”

4 Şubat 1923 akşamı Lord Curzon Lozan’dan ayrılmıştır. Hiçbir taraf konferansın sona ermesini istemiyordu. Türk tarafına göre konferans bir “inkıtaya” (kesintiye) uğramıştı.

²⁴ Bilal N. Şimşir, a.g.e. , C.1, s.457.

²⁵ Seha L. Meray, a.g.e. , C.1, K.2, s.51.

²⁶ Seha L. Meray, a.g.e. , C.2, K.3, s.19.

Konferansın kesintiye uğraması Türk tarafında bir endişeye yol açmıştı. İsmet Paşa 6 Şubat 1923'te gönderdiği telgrafla “telaşına” yer vermiştir:²⁷ “1-Ordu maddeten ve manen kavi ve hazır bulundurulmalı, 2-Memlekette barış olmadı diye bir endişe gösterilmesine meydan verilmemeli, 3-İngilizlerle hiçbir noktada çatışmaya sebep olunmamalıdır.” İsmet Paşa, hiçbir noktada İngilizlerle çatışılmamalı derken muhtemelen Musul’u kast etmiştir. Orada bir çatışma çıkacağı hakkında taşıdığı endişe artmıştır.

3.5.1. TBMM’DE LOZAN GÖRÜŞMELERİNE TEPKİ

Türk Delege Heyeti daha Ankara’ya dönmeden TBMM’de ciddi eleştiriler başlamıştır. Lozan’da İngiltere Delege Başkanı Lord Gürzon tarafından gündeme getirilen ve Türk tarafına da kabul ettirilmek istenilen, dini azınlıktan başka ırk ve mezhep azınlıklarının varlığının Türkiye tarafından kabul edilmesi teklifleri TBMM’de büyük tartışmalara yol açmıştır. 25 Aralık 1922’deki toplantıda Başbakan Hüseyin Rauf (Orbay) Bey:²⁸ “İngilizlerin Türkiye’de sakin Türk ve Kürtleri imha edebilmek için teşebbüslerinin hepsi bu iki necip milletin vahdeti karşısında iflas etmiştir. Her türlü mefsedetleri, din kardeşi, kan kardeşi, emel kardeşi olan insanların karşısında erimiştir. En ziyade yıkmak için istihdaf ettikleri mühim nokta budur... Ve bu nokta da bizi vurmak istiyorlar.”

Rauf Bey aynı konuşmasında; “Türkiye halkını mukadderatı, gayeleri ve dinlerinin bir olduğunu, bu gün Kürt için ekalliyet mevzu bahis etmek, Türk için ekalliyet bahsetmek demektir. Şu halde bu tamamen reddolunmuştur” demiştir.

Mustafa Kemal Paşa’da 2 Ocak 1923’te yaptığı konuşmada:²⁹ “Musul vilayetinin hududu millimize dahil araziden olduğunu biddefeat ilan ettik. Lozan’da elyevm karşımızda ahz-ı mevki etmiş olanlar bunu pekala bilirler. Vatanımızın hudutlarını tayin ettiğimiz zaman büyük fedakarlıklara katlandık. Menafimize mugayir olmakla beraber müsaremet perverane hareket ettik. Artık milli arazimizden en ufak bir parçasını bizden koparmaya çalışmak pek haksız bir hareket olur. Buna katiyen muvafakat etmeyiz.”

Yine 30 Ocak 1923’te Mustafa Kemal Paşa yaptığı açıklama da:³⁰ “Musul vilayeti, Türkiye Devleti’nin hududu millisi dahilindedir; buralarını anavatandan koparıp şuna buna

²⁷ Bilal N. Şimşir, **a.g.e.**, C.1, s..502.

²⁸ Bilal N. Şimşir, **a.g.e.**, s.469-270.

²⁹ Bilal N. Şimşir, **a.g.e.**, s.457.

³⁰ Seha L. Meray, **a.g.e.**, C.1, K.2, s.51.

hediyeye etmek hakkı kimseye ait olamaz. Cemiyet-i Akvam ile de bu meselenin bir münasebatı yoktur. Lozan görüşmelerinin birinci döneminde Türk Delege Heyeti daha Lozan'da iken, TBMM Başkanı sıfatı ile Mustafa Kemal Paşa, Başbakan sıfatı ile de Hüseyin Rauf bey yaptıkları değişik açıklamalar ile "Musul'un Türkiye sınırları içinde yani Misak-ı Milli sınırları içinde olduğunu bundan hiçbir şekilde vazgeçilemeyeceğini" vurgulamışlardır.

Lozan görüşmelerinin birinci döneminin kesilip Türk Delege Heyetinin Ankara'ya dönmesinden sonra, Delege Heyeti, TBMM'de ve basında şiddetli eleştirilere uğramıştır. TBMM 21 Şubat 1923'te Ali Fuat (Cebesoy) Paşanın Başkanlığında Lozan görüşmeleri için gizli bir toplantı yapmıştır. İnönü Lozan görüşmeleri hakkında uzun bir konuşma yaptıktan sonra:³¹ "Biz Musul üzerinde kendileri ile bir sureti hal bulalım dedik. Musul vilayetini derhal işgal edelim. Fakat onların iktisadi inkişafı ve petrollerden istifade etmek gibi menfaatleri varsa veyahut bir takım unsurları kendi aleyhlerine tahrik edeceklerinden endişeleri varsa, onu tatmin edelim, bir sureti hal bulalım dedim. Onlarda bir sureti hal aramışlardı. Diyorlardı ki, Musul şehrini muhafaza edelim. Eğer biz menafi-i iktisadisinden ve petrolünden dolayı Musul'u vermiyorsak, herkese verdikleri gibi bize de bir hisse ayıracaklardı. Umumi celse de mesele bu safhaya girmişti. En sonunda müttefikler müttehit bir cephe olarak inkıta tehdidi müttehit ettiler..."

27 Şubat 1923'te TBMM toplantısında söz alan Erzurum Milletvekili Durak Bey:³² Musul Meselesi'nin hallinin ileri bir tarihe bırakılması için: "Sona kalan dona kalır...Musul'u kayıp ettikten sonra senin Şark'ta bir yerin kalmamıştır."

İzmit Milletvekili Sırrı Bey Misak-ı Milli'nin Lozan'da çiğnenmiş, geçersiz ve işe yaramaz duruma getirilmiş olduğunu da öne sürerek:³³ "...Birkaç seneden beri Misak-ı Milli namı altında toplanan bir kül etrafında durmaktayız ve onun bir kelimesi için milletimiz binlerce kan dökmüştür. Bu misak-ı milli'nin layettegar olduğunu harfinden vazgeçemeyeceğimizi aleme ilan için mümkün olsa arş-ı azama yazacaktık. İşte bu Misak-ı Milli'nin ehemmiyeti bu kadar büyüktür."

"Necmeddin Bey (Siirt)-Rauf Beyefendi; geçen celse-i hafiyelerde Musul hakkındaki beyanatınızda Musul'un fevkalade ehemmiyetli olduğunu ve Musul'un terki Vilayat-ı Şarkiye'nin

³¹ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.IV, s.176; Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralarım**, İstanbul, 1957, s.235.

³² **TMM Gizli Zabıt Ceridesi**, C.III, Ankara 1985, s. 1153.

³³ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, 1906-1938, C.III, 3. Baskı, Ankara, 1981, s.56.

hepsini terk etmek olduğu kanaatinizde olduğunuzu ifade buyurdunuz. Tebdil-i kanaat mi ettiniz? Yoksa tebdil-i kanaat için bir mecburiyet mi gördünüz?

Hüseyin Rauf Bey (devamla)-Kanaatim o günkü gibidir. Ve sabitkademim. Necmeddin Bey (Siirt) – Çünkü Cemiyet-i Akvam’a vermek İngilizlere vermek demektir.

Hüseyin Rauf Bey (devamla) – Değildir öyle. (Gürültüler)

Necmeddin Bey (Siirt) – Cevap olmadı, Rauf Paşa Hazretleri.

Hüseyin Rauf Bey (devamla) – Kanaatimi tebdil etmedim, aynı kanaatteyim. Musul Meselesi Vilayat-i Şarkiyemiz meselesidir. Vilayat-i Şarkiyeye tehlikeye düşerse, Türkiye tehlikeye düşer. Sözlerimi bu kanaatte olarak söylüyorum.”

Bu zamana kadar hem Mustafa Kemal Paşa hem de Hüseyin Rauf Bey, Musul’un “Misak-ı Milli sınırları” içinde olduğu ve hiçbir şekilde Musul’dan vazgeçilmeyeceğini vurgulamış olmalarına rağmen ilk defa bu toplantıda Mustafa Kemal Paşa:³⁴ Misak-ı Millin sınırları hakkında farklı açıklamalarda bulunur:

“Musul’u vermemekte ısrar edersek muharebeye dahil oluruz. Misak-ı Milli şu hat, bu hat diye hiçbir vakitte hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve Heyet-i Celile’nin isabet-i hazarıdır. Yoksa haritası mevcut bir hudut yoktur...”

Musul Meselesi’nin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya talik etmek demek, ondan sarf-ı nazar etmek değildir. Belki, bunun istihsalı için daha kuvvetli olabileceğimiz bir zamana intizardır. Bu gün sulh yaparız, bir ay sonra, iki ay sonra Musul Meselesi’ni hal etmeye kıyam ederiz. Fakat bu gün Musul Meselesi’ni halletmek istediğimiz vakit bu meselede karşımıza yalnız İngiliz değil, Fransız, İtalyan, Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır. Yalnız karşı karşıya kaldığımız zaman İngilizlerle karşılaşacağız... (Ancak) Musul Meselesi’ni bu günden halledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bu gün alacağız, dersek; bu mümkündür. Musul’u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat, Musul’u aldığımız vakit muharebenin hemen hitam bulacağına kani olamayız. Şüphesiz orada bir harp cephesi açmış olacağız. Yani bunu ayrıca mevzubahis etmek isterseniz mahzurlar kendi kendine meydana çıkar.”

Böylece Mustafa Kemal Paşa ilk defa Misak-ı Milli’nin mutlaka Musul’u içine alması diye bir kararın olmadığını açıklamış olur. Üstelik Musul sebebiyle Lozan Antlaşması’nı sonuçlandırmamak, Lozan Görüşmelerinde taraf olan bütün

³⁴ a. g.e., C.III, s.59; Bilal N. Şimşir, a.g.e., C.1, s..502.

Ülkelerin Türkiye'ye karşı düşmanlığına yol açabileceğini oysa Lozan'da Musul'u dışta bırakan bir anlaşmanın imzalanması halinde, Musul Sorunu için Türkiye'nin karşısında yalnızca İngiltere'nin kalacağını ve bu durumun Türkiye'nin işini kolaylaştıracağını savunmuştur. Yine 2 Mart 1923'te TBMM'de Başbakan Hüseyin Rauf Bey,³⁵ "Bu gün Heyet-i Murahhasımızın aylardan beri mesaisi, münakaşası ve intibaatının kendilerine verdiği bir kanaat, ki katidir, Musul'u behemehal alacağız fikrinde ısrar edersek, mutlaka ordu ile almak imkânı vardır. Çünkü bunu siyaseten alma imkânı olmadığına heyet-i murahhasımız kani olmuştur ve bize izah edince bizde kani olmuşuzdur..." Aynı konuşmasında Hüseyin Rauf Bey bir soru zerine: "Bir yıl içinde İngiltere ile müzakere edileceğini, bu bir çözüm getirmezse durumu Milletler Cemiyetine götüreceklerini, Cemiyet-i Akvama gittikten sonra ise Cemiyet-i Akvam aleyhimize karar verirse ki her halde oyle karar verecektir, kabul etmeyeceğiz." demiştir. Rauf Bey, açıkça Milleler Cemiyetinin Türkiye aleyhine karar vereceğini ama bu kararı kabul etmeyeceklerini ilan etmiştir. Daha sonra gerçekten Milletler Cemiyeti Türkiye'nin aleyhine karar vermiştir. Ama Türkiye bu kararı tanımayan politika takip edememiştir.

4 Mart 1923'te TBMM toplantısında söz alan Erzurum milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey:³⁶ "Milletler Cemiyeti, İngiliz uşaklarından oluşmaktadır. İngilizlerin Musul Meselesi'ni Milletler Cemiyetine hale etmeleri bir şaki tuzağıdır. İngilizlerden Mısır'ı aldınız, Kıbrıs'ı aldınız mı efendiler? Musul'u bu gün sana vermeyen ne için yarın versin? Gayesi orada bir Kürt Hükümeti tekil edip, senin memleketini parçalayıp, neticede bir Ermenistan teşkil etmek demek değil midir? Bir sene sonra Milletler Cemiyeti vermem derse harp edeceğim diyen hükümet rica ederim milleti aldatmasın. (Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben) Paşa! Ordunun başına otur, başka işin yoktur. Mukaddes tanıdığın işi ben de tanyorum, ben de seninle beraber mez olarak çalışayım. Fakat Başkumandanlık vazifesini ifa et ve hudutlara bayrağını rakzet; bayrağını, sngn (İngiliz'in) girtlağına daya!..."

5 Mart 1923 tarihli TBMM oturumunda Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey ise:³⁷ "Bir Kürt olarak, bir insanı ikiye bölme ve yahut her hangi bir parçasını ayırmak mümkün değil ise, Musul'u Türkiye'den ayırmak mümkün değildir. Biz mukadderatımızı Ankara ile birleştirdik."

³⁵ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.IV, s.174; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, 1957, s.335.

³⁶ **TBMM Gizli Zabıt Ceridesi**, C.III, s.1309.

³⁷ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.III, s.1252.

Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in bu konuşması oldukça dikkat çekicidir. Kendisi 1920'de Bağımsız bir Kürdistan tesisi için Cibranlı Halid Bey ile birlikte "Azadi" adıyla bir örgüt kurmuştur. Bu örgütün ise Şeyh Said isyanını hazırladığı kabul edilmektedir. O halde bağımsız bir Kürdistan kurma çabası içinde olan Yusuf Ziya Bey niçin TBMM'de bu tür konuşmalar yapmıştır? 1924 Ekim ayında tutuklanan Yusuf Ziya Bey, Şeyh Said isyanı sırasında Bitlis'te idam edilmiştir.³⁸ Yusuf Ziya Bey'in bu konuşması muhtemelen Musul'un Türkiye sınırları dışında kalması halinde, onun "Kürdistan" olarak kabul ettiği bölge Türkiye ve İngiliz işgali altındaki Irak arasında bölünmüş olacaktır. Yusuf Ziya Bey ise "Kürdistan" ın bölünmek yerine bir tek ülkenin sınırları içinde olmasını daha çok tercih edilir bulmuştur.

Yine TBMM'nin 5 Mart 1923 tarihli oturumunda Erzurum Milletvekili Mustafa Durak Bey söz alarak:³⁹ "Arkadaşlar, Kürtlere Sevr paçavrası ile çok şey verdiler. Fakat Kürtler yanan kardeşlerini gördüğü için çekildi. Yanaşmadılar, arkadaşlar. Fakat bu gün Musul'da alladı pulladı, bu gün bir kukla vücuda getirdi. Kürt'ü kukla ile yıkmak istiyorlar, arkadaşlar. Oyalayıcı, o göz boyayıcı kuklayı vücuda getirmişler, aldatıyorlar. İngilizlerin altını, o kuklanın mevcudiyeti çok iş görecektir, arkadaşlar. Ben Musul'u istemiyorum, Musul'u atıyorum. Musul'u kime verirlerse versinler. Süleymaniye'yi, Kerkük'ü almakla Türk'ün, Kürt'ün birliği onunla temin edilir. Ben Musul'u terk ettim, petrolü terk ettim. Fakat Türkiye'nin en mühim bir uzvuna yapılan aşından Türkiye'yi kurtarmak istiyorum. Arkadaşlar tekrar ediyorum... rica ederim, bu siyasetin cereyanına meydan vermeyiniz." TBMM'de İkinci Grup diye bilinen daha çok muhalif milletvekillerinden oluşan grup üyeleri özellikle bu grubun önde gelenlerinden Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey ve Erzurum milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey defaten söz alarak İnönü'yü şiddetle eleştirmişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra muhalif milletvekillerinden Ali Şükrü beyin bir suikastla öldürülmesi, muhaliflerin gündeminden Lozan görüşmelerinin ve Musul meselesinin ikinci plana düşmesine yol açmıştır.

Musul Sorunu TBMM'de 4 Şubat / 6 Mart 1923'te sürekli tartışılmıştır. TBMM'de Rauf Bey Hükümetine ve Dış İşleri Bakanı İsmet İnönü Başkanlığındaki

38 a.g.e. C.III, s.1318; Robert Olson, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı**, Çeviri: Bülent Peker – Nevzat Kıracı, Özge Yayınevi, Ankara 1992, s.72-82.

39 a.g.e., C.IV, s.86.

Türk Delege Heyetine TBMM güvenoyu vermiştir. Bunun üzerine İsmet İnönü, 8 Mart 1923'te İtilaf Devletlerine Barış Antlaşması için Türkiye'nin tekliflerini 8 Mart 1923'te göndermiştir. Bu tekliflerde ise Musul Sorunu için : “Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu antlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak on iki aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyetine götürülecektir.”⁴⁰

Böylece Türk tarafı Musul Sorunu için, Milletler Cemiyetine gidilmesi hakkındaki İngiltere'nin teklifini kabul etmiştir.

TBMM'de Lozan Görüşmeleri için yapılan ağır eleştiriler devam etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa:⁴¹ “Tedirgin olmuştur. Halk fırkasını kurma hazırlıkları yaparken bir yandan da Lozan'ı tasdik etmeyeceğini sezdiği Meclis'i yenileyerek daha uyumlu bir kompozisyonu deneyecekti. Kendi açısından haklıydı. Kuvay-ı Milliye Meclis'i, Lozan'ı [üç sene dökülen kanların ve varılan muhteşem zaferin asla karşılığı olmayan tevazuun altındaki başarısız netice] olarak görüyordu.”

TBMM'de bazı milletvekillerinin Musul'u kapsamayan bir barış anlaşmasına şiddetle muhalefet etmelerine karşılık buna taraftar olan milletvekilleri de olmuştur. Esasen Mustafa Kemal Paşa'nın tercihi de bu doğrultuda olduğu için 23 Nisan 1923 Pazartesi günü başlayan Lozan Görüşmelerinin ikinci dönem toplantılarına Türk Delege Hey'eti de yine İsmet Paşa başkanlığında katılmıştır. İngiltere Delege Heyetine ise Sir Horace Rumbold başkanlık etmiştir.⁴²

TBMM içinde Lozan'a karşı şiddetle muhalefet edenler olduğu gibi, Lozan Görüşmelerinin ikinci döneminde Başbakan Hüseyin Rauf Bey ile Dış İşleri Bakanı ve Türk Delege Heyeti Başkanı İsmet Paşa arasında da derin görüş ayrılıkları ortaya çıkar. Bu anlaşmazlıkta Mustafa Kemal ise İsmet İnönü'ye yakın davranmıştır. Rauf Bey “Musul bizim olacaktır” görüşünde ısrarlı davrandığı için İsmet İnönü, Ankara ile olan her türlü haberleşmesini doğrudan Mustafa Kemal Paşa ile yapmıştır. İkinci Meclis'te de Lozan Görüşmelerine tepki gösteren milletvekilleri olmuştur. TBMM'ye dayanan Başbakan Rauf Bey, Dış İşleri Bakanı İsmet İnönü'ye Lozan

40 a.g.e., C.IV, s.9.

41 a.g.e., C.IV, s.163.

42 Seha L. Meray, .a. .g. .e., C.2, K.3, s.19.

Antlaşmasını imza yetkisi vermemiştir. Bunun üzerine TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Başbakanı devre dışı bırakarak İsmet Paşa'ya antlaşmayı imzalama yetkisi vermiştir. Rauf Bey bu gelişme üzerine Başbakanlık görevinden istifa etmiştir.

İsmet İnönü ise kendisine Mustafa Kemal'in imza yetkisi vermesi üzerine çektiği telgrafta:

“Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Her dar zamanda Hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana merbutiyetim bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim pek sevgili kardeşim. Aziz Şefim.

İsmet”⁴³

Lozan'da 24 Temmuz 1923'te imzalanan Barış Antlaşmasında ise Musul Sorunu ve Türkiye Irak sınırı hakkında şu karar yer almıştır: “Türkiye ile Irak arasındaki sınır, dokuz ay içinde Türkiye ile Büyük Britanya arasında dostça belirlenecektir. Öngörülen süre içinde iki hükümet arasında anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyetine götürülecektir.”⁴⁴

Sınır çizgisi konusunda alınacak karara değin, Türkiye ve Britanya Hükümetleri kesin geleceği bu karara bağlı toprakların bugünkü durumunda herhangi bir değişiklik ortaya koyacak nitelikte askeri veya başka türlü hiçbir eylemde bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler. Madde/2, Fıkra/2.” Ekler bölümü altı numaralı belgede (TBMM Hükümeti Hariciye Vekaleti tarafından yayınlanmış olan) Lozan Sulh Muahedenamesi'nin kapağı, girişi ve Musul hakkındaki maddenin bulunduğu sayfanın orijinal metni yer almıştır.

Böylece Musul Sorunu için ikili görüşmeler yolu ile Türkiye İngiltere arasında bir mutabakata varılamaz ise, sorunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi yönündeki İngiltere'nin teklifi Lozan Barış Antlaşmasında yer almıştır.

43 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C.II, MEB, İstanbul 1973, s.788.

44 **Lozan Sulh Muahedenamesi**, Büyük Millet Melcisi Hükümeti, 1923.

3.5.2. TBMM'DE LOZAN ANTLAŞMASI'NIN ONAYLANMASI

Muhalef milletvekilleri seçimlerde tasfiye edilmelerine rağmen yine de ikinci TBMM'de Lozan Barış Anlaşmasını eleştiren milletvekilleri olmuştur. Anlaşmanın 23 Ağustos 1923'te TBMM'de görüşülmesi esnasında Mersin Milletvekili Niyazi Bey, Musul'daki Türkmenleri kast ederek:

“Sizlerin bu muahedeyi tasdikiniz halinde, öz kardeşlerimizin... kanlı gözyaşları dinmeyecektir. Sizler, dağları, taşları, dereleri, adıyla, sanıyla, kanyla, örf ve adetiyle Türk olan, Türkmen olan bu katıksız sizin topraklarınızı milli hudutlarınız dışında bırakıyorsunuz.”

Yahya Kemal (Beyatlı): “Hudutlarımız dışında kalmış Türklere, Türkmenlere, Kürtlere sesleniyorum: Gam çekmeyin... Mefkuremiz muahdeden alidir.”

Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) ise:⁴⁵ “Kerhen imzaladığımız bu muahede vicdanlarımızı sızlatmaktadır.”

19 Ağustos 1924'te yürürlüğe girmiştir. Muahedenamenin aslı tek nüsha olarak ve Fransızca hazırlanmıştır. Asıl Fransızca nüsha Fransa Hükümeti korumasına bırakılmıştır. Fransa Hükümeti ilgili devletlere birer tasdikli örneğini vermiştir. 1923'te (1339) Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekâleti tarafından Türkçe metni bastırılmıştır.⁴⁶

Lozan Antlaşması, TBMM'de 23 Ağustos 1923'te (1339), 340-341-342 numaralı kanunlarla 14 ret oyuna karşılık 213 kabul oyu ile “Lozan Sulh Muahedenamesi” adıyla TBMM'de kabul edilmiştir.⁴⁷

“Red oyu veren milletvekilleri ise:

Zamir Bey (Arıkoğlu) Adana,

Faik Bey (Kaltakkıran) Edirne,

Ali Cenani Bey Gaziantep,

⁴⁵ TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, C.IV, s.163.

⁴⁶ Seha M Leray (Çeviren), **Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar Belgeler**, C.3, s.29.

⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, C.1, s.205-217.

Kılıç Ali Bey Gaziantep,
 Mustafa Necati (Uğral) İzmir,
 Necip Bey (Güven) Mardin,
 Hoca Esat Bey (İleri) Mentеше,
 Şükrü Bey (Kaya) Mentеше,
 Besim Bey (Özek) Mersin,
 Niyazi Bey Mersin,
 Vasıf Bey (Çınar) Saruhan,
 Faik Bey (Öztrak) Tekirdağ,
 Şeyh Saffet Bey (Yetkin) Urfa,
 14-Yahya Kemal Bey (Beyatlı) Urfa.”

TBMM 1 Nisan 1923'te seçim kararı almıştır. İkinci grup adıyla bilinen muhalefet grup sebebiyle Lozan Antlaşmasının TBMM'de onaylanmayacağı ihtimali bu seçim kararında etkili olmuştur. TBMM son toplantısını 16 Nisan 1923'te yapmıştır. Seçimlerde muhalefet grubunun adaylıkları ve seçimlere katılmaları engellenmiştir. Seçimden sonra ikinci TBMM ilk toplantısını 11 Ağustos'ta yapmıştır. 21, 22 ve 23 Ağustos 1923'te ki TBMM toplantılarının da, Meclisin açılmasından 12 gün sonra Lozan Antlaşması görüşülmüştür. Dört ayrı kanun şeklinde yapılan görüşmelerde birinci kanun 14'e karşı 213, ikinci kanun 14'e karşı 206, üçüncü kanun 13'e karşı 208, dördüncü kanun ise 13'e karşı 212 oyla kabul edilmiştir.⁴⁶ Böylece üyeleri büyük bir siyasal titizlikle seçilmiş olan Milletvekilleri içinde daha TBMM'nin açılışı üzerinden 12 gün geçmiş iken Lozan Antlaşmasına karşı 14 kişilik bir muhalefet oyu ortaya çıkmıştır.⁴⁸

3.5.3. TÜRK BASININDA LOZAN ANTLAŞMASI'NA TEPKİ

⁴⁸ TBMM, Zabıt Ceridesi, Devre II, C.1, s.284.

Ek Belgelerde yer alan ve Ayın Tarihinde yayılanmış olan 1926 tarihli Irak ve Musul başlıklı makalede de yer aldığı gibi, “Türk tarafı Musul’u bir vatan parçası, vatan meselesi olarak görürken, İngilizler için Musul’un bir petrol meselesi olduğu görüşündedir.” Yine aynı makalede de genişçe yer alan açıklamalara göre ise “İngiltere için Musul petrolden öteye, sömürgesi Hindistan yolunun güvenliğini sağlayacak bölgelerden birisi idi.” Türk tarafı belli ki uzun süre konuyu yalnızca “İngiltere için bir petrol meselesi” olarak takdir etmiştir. Petrol konusunda İngiltere’ye verilebilecek bazı tavizlerle konunun Türkiye’nin lehine halledileceği umulmuştur. Ancak sonuç Türkiye’nin ve Irak Türkmenlerinin zararına olmuştur.

Lozan Antlaşmasının imzalanmasından başlayarak Ankara Antlaşmasının imzalanmasına kadar geçen süre içinde (24 Temmuz 1923-5 Haziran 1926) Türk basınında Musul ve Lozan hakkında çeşitli yazılar yayınlanmıştır.

28 Nisan 1924 (1340) tarihli Tevhid-i Efkâr Gazetesinde M. Şemseddin⁴⁹ imzası ile yayınlanan “Musul Vilayeti Tarihen de Türk Yurdudur” başlıklı yazıda: “Musul Abbasi Halifesi Mutasım döneminden beri Türk valiler tarafından idare edilmiştir. Türk valiler nüfuz ve saltanatlarını idame için milletdaşlarından kuvvetli ordular teşkil siyasetini takip ettiklerinden Fergana ve Kaşgar havalisinden celp ettikleri Türkleri Elcezire’de iken etmeğe başlamışlardır. Hatta bu Türklerin başka ırklarla karışarak cengâverlik vesaire milli seciyelerini kaybetmemeleri için başka ırklardan olan kadınlarla evlenmelerine müsaade etmemişlerdir.”

Türk Basınında İngilizlerin daha çok “petrol için” Musul’la ilgilendikleri görüşü daha çok savunulmuştur. Bunlardan birisi de yine Tevhid-i Efkâr Gazetesinde 22 Aralık 1922’de çıkan bir yazı da:⁵⁰ “Lozan’da İngilizlerin Musul’un Irak’a ait olması hakkında ileri sürdükleri ekonomik ve askeri görüşler Türk murahhası tarafından delillerle çürütülmüştür. Ancak Musul’un petrol menbaı olması sebebiyledir ki alelade bir hudut tespiti basitliğinden çıkarak çok geniş bir mesele haline gelmiştir. Bunun için Musul meselesi bütün dünyayı alakadar etmeğe başlamıştır.” görüşüne yer verilmiştir.

Lozan görüşmelerinde İngiliz temsilcisi, Musul’un Irak’a ait olması görüşünü savunurken Musul’da konuşulan dilin Arapça olmasını da bunun delili olarak göstermiştir. Aynı görüşün Haliç Konferansı esnasında da İngiliz temsilcisi Sir Percy

⁴⁹ M. Şemseddin, **Tevhid-i Efkâr**, 28 Nisan 1340 (1924).

⁵⁰ **Tevhid-i Efkâr**, 22 Kanun-i Evvel 1338 (1922).

Cox tarafından savunulması üzerine 22 Mayıs 1924 tarihli İkdam Gazetesinde⁵¹ yayınlanan bir yorumda: “Bir kavmin kullandığı lisan ile değil, kavmin seçkinleriyle, üstünlükleriyle nazarı itibara alındığı, aynı dili konuşan milletlerin bile dağıldığı buna misal olarak Türkçe konuşan Ermenilerin ve Rumların Türklere karışmadıkları yine aynı şekilde aynı dinden olmalarına rağmen Arnavutların, Arapların, Çerkezlerin Türklere kaynaşmadıkları bundan dolayı Musul bölgesinde Arapça konuşulması burasının Araplara aidiyetini gösteren bir delil mahiyetinde değildir.

Musul medeniyetimizin bir başka mukaddese sidir. Binlerce senelerden beri üzerinde gezdiği topraklarla alakasını bilmeyen Türk, Türk olamaz. Musul’un Irak’tan sayılması iddiasının ruhlarında ne tesirler hasıl edeceğini Türkler takdir edebilirler. Musul’un Anavatan’a avdetine çalışmak İstanbul’un fethi kadar bir faaliyet-i Peygamberi pesendane sayılmalıdır.”

30 Mayıs 1924 (1340) tarihli İkdam Gazetesinde yer alan bir habere göre:⁵² “1920 San Remo anlaşmasına göre Fransa Musul’u İngiltere’ye terk etmişti. Buna karşılık İngiltere ise Fransa’ya Musul petrollerinin % 25’ini verecekti. Amerika’nın bunu protesto etmesiyle İngiltere anlaşmanın hükümsüz kaldığını iddia etti. İngiltere Musul meselesini kendi lehine halletmek için Fransa’ya karşı Türkiye’yi Düyun’u Umumiye ve Suriye hududunun düzeltilmesinde Fransa aleyhine Türkiye’ye destek vermeği vaat etmiştir. Daha da ileri giden İngiltere, Fransa ile Türkiye’yi vuruşturmayı düşünmektedir.”

1924 yılı Ramazan Bayramında İngiliz askeri kıyafetleriyle Nesturilerin Türklere saldırıları da Musul Sorunu bağlamında 31 Mayıs 1924’te İkdam gazetesinde haber olmuştur.⁵³ “İngiliz Basını ve siyaset ricali Musul’un Türkiye’ye verilmemesi hususunda müttefiktir. Gazeteler aslında İngiliz siyasetini açıklamaktadır. İngiliz siyasetinin bir diğer yüzü ise Musul Türklerine karşı baskı, katliam ve sindirme usulüdür. Bu siyasetin bir sonucu olarak bayram günü Musul ve Kerkük’te; Türkler, Nesturiler ile Ermeniler ve

İngiliz hava kuvvetleri tarafından çoluk çocuk, kadın kız demeden katledilmişlerdir. Memleketin önde gelen münevverleri toplanarak çöllere, hatta Hindistan’ın uzak yerlerine uçaklarla sürgün edilmişlerdir.”

Irak Genelkurmay Başkanı ve Musul Valisi Taha Bey’in “Ya Irak, tamamen Türkiye’ye bırakılmalı ya da Musul Irak’ta kalmalıdır, Musul’un Türkiye’ye bırakılması halinde onun gelecekte önemli sorunlara yol açabileceği” açıklamasından

⁵¹ İkdam Gazetesi , 22 Mayıs 1340 (1924),

⁵² İkdam Gazetesi, 30 Mayıs 1340 (1924).

⁵³ İkdam Gazetesi, 31 Mayıs 1340 (1924).

sonra 10 Haziran 1924'te İkdam Gazetesinde yer alan bir yorumda:⁵⁴ “Araplar, bir kısım Kürtleri de ikna ederek Musul'da bir Keldanistan teşkilinde vaz geçmelidir. Türk muhabbetine yönelmelidirler. Bir gerçek var ise Türkler Arabistan'ı mamur, Araplar zengin, cahil iken alim, esir iken hür ettiler. Bu uğurda da aziz Anadolu'yu harap, necip ve asil Türk kavmini fakir ettiler. Musul'u Türklerden koparmakla kendinizi kurtaracağınıza hangi mantıkla hükmedebilirsiniz? Düşününki Fransa'nın tebai Müslimesi Latinlerin iki üç misline ulaşmış. Anglo-Sakson kavminin on mislini geçmektedir. Demek ki mesele kemiyette değil keyfiyettir. Nerede kaldı o yekpare bir heyet-i müttehede-i Arabiyye nazariyeniz?

İptida kendimize, kendimiz vurduk nize.

Çekerek işte Irak'ı da düşürdük denize.

Korkuyordum o musibet, o fena yellerden ,

Korkuyordum içinizden çıkacak seyyidlerin

Korkarım Mescid-i Aksa'ya da çan taktırasız

Şahm-ı İslam ile havralara mum yaktırasız.”

Haliç Konferansının devam ettiği dönemde Kerkük Türkmenlerinden Zeki Bey'in Türk makamlarına gönderdiği bir mektup 6 Haziran 1924 (1340) tarihli Vatan Gazetesinde yayınlanmıştır. Buna göre:⁵⁵

“1-Musul Vilayeti'nin çoğunluğu Türk ve Türkleşmiş Kürtlerden oluşmaktadır. Mevcutları az olan Hıristiyanlar dahi Türkçe konuşular.

Musul Vilayeti Mondros Mütarekesine göre, geçici olarak işgal edilmiştir. İngiliz kumandan Musul'u işgal ederken buradaki memurlarımıza ve mülki işlerimize karışmayacaklarını, Musul'un geçici olarak işgal edildiğini resmen beyanname ile neşrederek doğrulamışlardır. Percy Cox'un u beyannameden haberdar olması gerekir.

İşgalden bu güne kadar geçen süre içinde vilayetin her tarafında resmi muameleler Türkçe ve Türk kanunlarına göre yapılmıştır.

Son zamanlarda Lozan Antlaşması ve protokol hükümlerine aykırı olarak iştirak ettirilen şahıslar hakiki seçilmiş mebus değil, İngilizlerin ısrarı ile gönderilmiş kimselerdir. Seçim resmen ve hukuken geçersizdir.

Musul Vilayeti İngiliz işgali altında olmasına rağmen her zorluğu göze alarak B. M. Meclisine mebuslarını göndermiştir. Meclis'e iştirak etmeyerek beklemeleri Lozan Antlaşması hükümlerine riayet içindir.

⁵⁴ İkdam Gazetesi, 10 Haziran 1340 (1924).

⁵⁵ Vatan Gazetesi, 6 Haziran 1340 (1924).

İngilizler mütareke mucibince geçici olarak işgal eyledikleri Musul Vilayeti'ni İstanbul ile beraber tahliye ve terk etmeleri icap ederken, iktisadi ve petrol ihtirasları dolayısıyla sonra bırakmıştır.

İngilizler Irak için emin bir hudut istiyorlarsa o hudut Musul Vilayeti'nin eski hudududur. Bu da Hamrin dağıdır. Bu dağ dururken başka emin sınır aramak doğru değildir. Ancak İngiltere'nin aradığı hudut değil hudut ve milliyet momedyası perdesi altında petrol ihtirası ve iştiyakıdır.

İngiliz murahhası Musul Vilayeti'nin yedi yüz bin nüfus arasında ekserisi Türk ırkına mensup Türkçe konuşan yalnız elli altmış bin kadar Hıristiyan, Türkiye idaresine bırakılmamağa söz verdiklerini söylüyor. Eğer bu sözler doğru ise o Hıristiyanlar Irak idaresine, İngiliz himayesine talip ve ragıp iseler Bağdat'tan Arfe ve etrafında yüz binlerce Türk ve Kürtlerle mübadele mümkündür ve her iki hükümet için de uygundur.”

28 Eylül 1924 (1340) tarihli Vatan Gazetesi'nin “Musul Halkı Anavatan'a Kavuşmak Aşkıyla Çırpınıyor” başlıklı habere göre:⁵⁶ “Diyarbakir Mebusu Fevzi Bey: Musul için yapılan müzakerelerde yine İngiliz entrikaları meczumdur. Çünkü bu tarz müzakere işi uzatarak aleyhimize propagandalar yapmak için vakit kazanmak maksadına matuftur. Halbuki pek yakın bir mazide bu propagandaların ne kadar akim kaldığını gördük. Daima da akim kalmaya mahkumdur. Murahhasımız Fethi Beyefendinin beyanatı mucibince Musul, tarihen, ırken, iktisaden, tamamı ile Anadolu'nun bir cüzü layenfekidir. Buna Cemiyet-i Akvam azası da kanaat hasıl edeceklerdir. Ekser senelerde olduğu gibi bu sene de Musul zahire ihtiyacını Diyarbakir'den temin etmektedir. Kereste ihtiyacını halen ve istikbalen de Diyarbakir'den tedarike mecburdur. Mahrukatinin kısmi azamını nehir boyunda Midyat'tan temin etmektedir. Halk arasında vatandaşlık gibi rabıttan başka pek sık sıhriyet ve dostluk rabıta-ı mevcuttur.”

3 Kanun-ı Sani 1924 (1341) tarihli Vatan Gazetesi'nin “Musul işinde Hak Nerede Cebir Nerede” başlıklı haberine göre:⁵⁷ “Musul Komisyonu'nun Halledeceği Davanın Esasları: Musul Komisyonu yarın şehrimizden Ankara tarihiyle Atina, Şam, Bağda ve Musul'a gidiyor. Komisyon azasının tabii vazifesi cebir ve şiddete müstenit vaziyetin yerine hukuki vaziyeti ikame etmektir. Muhterem komisyon heyeti davamızın esaslarını elbette resmi ağılardan duyacaklardır. Fakat gazete lisanından davamızı kısaca kendilerine hülasa etmek isteriz. Dava şu maddelerde hülasa olunabilir:

Cemiyet-i Akvam mukavelesine göre, Türkiye ve Almanya'nın Akvam tabisi kaidelerine göre ise Türkiye'nin işgali usulündendir. Aralarındaki münasebet İngilizlerle İskoçyalılar gibidir. Manda'da arazi mefhumu olmadığından görünerek ekseriyeti bu maddeye göre mandaya tabi olamaz.

⁵⁶ Vatan Gazetesi, 28 Eylül 1340 (1924).

⁵⁷ Vatan Gazetesi, Kanun-i Sani 1341 (1924).

İngilizler Musul'u muhasemanın tadilinden sonra mütareke mukavelesindeki emniyeti askeriye temin maksadına istinaden sırf mütareke zamanına mahsus olarak girmişlerdir. Mütareke hetasım bulunduğu cihetle orada hukuka men mazrurları kalmıştır.

Bağdat ile Musul arasındaki iktisadi münasebet işgale sebep teşkil etmesine mukabil ile Diyarbekir arasında aynı tarzda iktisadi münasebetler mevcuttur. İki mücavir arazi arasında iktisadi münasebetler tarafeynden birinin işgaline özür teşkil etmez.

İngilizlerin asıl maksadı petroldür. Petrol tarafeyn arasında işin esası yanında hal edilebilir pek kolay meseledir...”

25 Ağustos 1925 (1341) tarihli İkdâm Gazetesinin “Musul Hakkında Müdafaa Edeceğimiz Esaslar” başlıklı haberine göre:⁵⁸ “Tevfik Rüştü Bey’in riyasetinde Ankara’da teşkil etmiş olan komisyon tarafından ihzar edilen bu muhtıra oldukça mufassal olup tahkik heyetinin raporundan bahsetmekte ve rapor muhteviyatı ile vasıl olduğu netice arasındaki farka işaret etmektedir.

Muhtırada komisyonun ikinci ir şekil olmak üzere tavsiye ettiği Irak’ın yirmi beş sene müddetle İngiliz Mandasına terki hakkındaki nokta-i nazarda şiddetle reddedilmekte ve hülasa itibarı ile her nokta-i nazarda bizim olan Musul’un iadesi adli ve hakkaniyet prensiplerine muvafık olacağı delail ile ispat edilmektedir.” görüşleri savunulmuştur.

3 Eylül 1925 (1341) tarihli İkdâm Gazetesinde Ahmet Cevdet Bey’in yazdığı “Musul Entrikaları / Cemiyet-i Akvam” başlıklı yoruma bakılırsa:⁵⁹ “Cemiyet-i Akvam Musul Meselesi’ni müzakereye çalışıyor. Fakat Cemiyet bu meseleyi sözle ve kalemle halle başlamadan evvel eski zamanlardan kalma bir garip zihniyeti kimileri tayyarelerle mezidari karyeye çıkmalar perveri görünürler, fuzuli sualler gibi oyuncak oyunları ile meselenin safahatını karmakarışık etmek hevesinde bulunuyorlar. Bize kalırsa bu gidişle Cemiyet-i Akvam’ın ehemmiyet ve ciddiyetine nakısa irat etmekten başka bir netice ikzan edemez. Hiç olmazsa o garip zihniyeti zahiren, vaktiyle pek ziyade hukuk ve insani sebepler dermeyan ederek teşkil ettirdiği bu cemiyetin şerefini olsun vekaya ederek biraz rahat olunmalı idi. Medeni milletlere yakışan haller işte budur.”

6 Eylül 1925 (1341) tarihli İkdâm gazetesinin Cenevre’de devam eden görüşmeleri konu alan ve başlığı “Musul Türkiye Cumhuriyeti’nin gayri kabili terk eczayı mütememmi sindendir” olan haberine göre:⁶⁰ “Emeli kendi hududu dahilinde muslihane bir surette inkişaf etmek ve temeddün milletler arasında bir asri intizam olmaktır. Musul,

⁵⁸ İkdâm Gazetesi, 25 Ağustos 1341 (1925).

⁵⁹ Ahmet Cevdet Bey, “Musul Entrikaları”, İkdâm Gazetesi, 3 Eylül 1341 (1925).

⁶⁰ İkdâm Gazetesi, 6 Eylül 1341 (1925).

Türkiye kendi inkişafı için değil fakat memalikinin eczayı mütememmisinden olduğu için talep ediyor.

Cemiyet-i Akvam'ın öğleden sonraki celsesinde Tevfik Rüştü Bey söz alarak, Türk nokta-i nazarını serde başlamış ve demiştir ki “Musul Meselesi’ni mahallinde tetabike memur Cemiyet-i Akvam Heyeti’nin raporunu kemali dikkatle okudum. Bu husustaki fikrimi heyeti umumiyesi itibarı ile beyan etmek isterim. Lozan Konferansından beri tarafeynce ileri sürülmüş olup kırmızı kitapta neşredilen muhtelif mahiyetlerdeki delailin yeniden arzına lüzum görmüyorum. Tahkik heyetinin tevdi ettiği raporu tetkik etmek suretiyle derhal esas mübahese’ye temas lazım geldiği mütealasındayım.

Keyfiyeti tetkiki usul etmek üzere rapor üç kısma taksim olunabilir:

- 1-Tahkik heyetinin icra ettiği müşahadat,
- 2-Münaziünfih arazinin vaziyeti hakikiyesi,
- 3-Bu iki kısımdaki mülahazattan istihraç edilen istenilen netayiç...”

27 Eylül 1925 (1341) tarihli İkdam Gazetesinin “Türk Musul’u Muahafaza Edeceğiz” başlıklı haberine göre;⁶¹ “Musul hakkında üç aydan evvel bir karar ittihaz edilemeyecekmiş. Tevfik Rüştü Bey bu gün geliyor. Türk heyeti murahhasası reisi Tevfik Rüştü Bey Cenevre’den müfarekat ederken Cemiyet-i Akvam Meclisi Reisine, Türkiye’nin Musul’u muhafaza etmek hususundaki azmini mübeyyen ve müeyyet bir notayı tevdi etmiştir. Tevfik Rüştü Bey’in beyanatı: Rumeli sahillerinde olduğu gibi İngiltere, Türkiye, İran, Irak münaziünfih arazi hakkında itilaf edipte bu mıntıkayı gayri askeri bir hale ifrağ edecek olurlar ise sırlarca devam edecek bir sulha nail oluruz. Sulha mani olmamak üzere Diyale mıntikasından vaz geçtik. Bizim Bağdat ve Basra üzerinde hiçbir iddiamız yoktur. Notamızın hudut boyunda bulunması fikri iktisadikaranneden ileri gelmektedir. Zira oralarda hayat şehirlerden daha ucuzdur.”

Cemiyet- Akvam’ın Türkiye aleyhine karar vermesinden sonra 18 Kanun-i Evvel 1925 (1341) tarihli İkdam Gazetesinde “Bir Alet Olan Cenevre’nin Mürettep Kararından Sonra Şimdi Söz Sırası Ankara’ya İntikal Etti” haberine göre ise;⁶² “Türkiye’ye avdet eden Hariciye Vekilimiz Cemiyet-i Akvam Katibi Umumisine bir mektup yazarak Türkiye’nin Musul Vilayeti’nin Heyeti Umumi müddiyat ve metalibini tamamıyeti itibarı ile idame ettirdiğini bildirmiştir. Bu ay gazetesi Cemiyet-i Akvam’ın kararı

⁶¹ İkdam Gazetesi, 27 Eylül 1341 (1925).

⁶² İkdam Gazetesi, 18 Kanun-i Evvel 1341 (Aralık 1925).

münasebetiyle diyor ki [bu karar sükûn getirmek şöyle dursun yeni bir teşevvüş ihtimalini cem ve izhar etmesinden korkmak icap eder.] Verilen karar: Cemiyeti Akvam meclisinin kararı bir vechi atiden, Cemiyet-i Akvam Meclisi Lozan Muahedesi'nde üçüncü ve dördüncü maddeleri hükümlerine komitenin raporunda mündemiç esbap ve Türkiye'nin kabul ettiği mutabık komisyonun raporundaki netayice binaen kararı ittihaz eylemiştir.”

Türk basınında belli ki Cemiyet-i Akvam aracılığı ile yapılacak görüşmelerin, Musul Sorunu'nun Türkiye'nin talepleri doğrultusunda sonuçlanacağı görüşü yaygındır. Bundan dolayı Cemiyet ve onun görevlendirdiği komisyona yönelik bir eleştiri görülmez. Ama sonuç bir hayal kırıklığı gibi Türkiye'nin aleyhine biter. Bunun sonra cemiyet ve onun çalışmaları şiddetle eleştirilmiştir. Musul'un “Türk olduğu ve Türk kalacağı” vurguları basında tekrarlanmıştır. Ankara Antlaşmasından önce yapılan görüşmeler hakkında basında eleştirici bir haber olmadığı gibi antlaşmadan sonra “Musul'un Türklüğü” hakkında bir daha yazı ve haber görülmemiştir.

4. BÖLÜM

HALİÇ KONFERANSI VE CEMİYET-İ AKVAM GÖRÜŞMELERİ

4.1. HALİÇ KONFERANSI

Haliç Konferansı öncesinde, İngilizler Türk makamlarının konu hakkındaki görüş ve eğilimlerini anlamaya çalışırlar. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Linsday Londra'ya çektiği bir telgrafta İsmet Paşa'nın: "Musul çevresindeki Kürtler otonomi vermek ve İngiltere'ye ise Musul petrollerinde tavizler verme taktiğini tercih ettiğini" bildirmiştir.¹

Lozan Antlaşması'nda Türkiye Irak sınır anlaşmazlığı çözülemediğinden anlaşmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Ancak anlaşmanın 2.maddesi / 2. fıkrasına göre; Türkiye/Irak sınırı konusu, Türkiye ile İngiltere arasında ikili görüşmeler yoluyla çözülecekti. İkili görüşmeler yoluyla da sorun çözülemez ise, konu Milletler Cemiyeti'ne götürülecektir. Bundan dolayı İngiltere ile Türkiye arasında İstanbul'da bir konferans toplanması kararlaştırılmıştır. Haliç Konferansı adı ile bilinen bu toplantı, günümüzdeki İstanbul / Kasımpaşa'daki Kuzey Deniz Saha Komutanlığı olan eski adıyla Bahriye Nezareti binasında 19 Mayıs 1924 Pazartesi günü toplanmıştır.²

Haliç Konferansı'nda Türkiye'yi TBMM Başkanı Fethi (Okyar) Bey, İngiltere'yi ise Sir Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri Percy Cox temsil etmiştir.

Türk Hükümeti, 26 Nisan 1924'te Fethi Bey'e verdiği talimatta: "Süleymaniye, Kerkük ve Musul sancaklarının Türkiye'ye bırakacak şekilde bir sınır düzenlemesi yapılmasını, Türkiye'nin bu talebinin yeri getirilmesi halinde ise bölge petrollerinden işletilmesinde İngiltere'ye ortaklık tanınması" öngörülmüştür.³

Fethi Bey ilk toplantıda yaptığı açış konuşmada: "Suret-i muslihanede tespiti, Lozan Ahidnamesi ile tehir ve ta'lik edilen Türkiye-Irak hududunun tahdidi meselesini müzakereye memur, hey'et-i Murahhasa azasıyla müşavirlerini Hükümet-i metbuam namına kemal-i hürmetle selamlamakla kesb-i şeref eylerim. Evvelce Lozan'da İngiliz ve Türk Hey'et-i Murahhasası uzun müzakerata zemin teşkil etmiş olan ve müzakeresi daha sakin bir devreye tehir edilmek mecburiyeti tahassül eden bu meselenin memnuniyetbahş bir tarzda tasfiyesine

1 Kadir Mısıroğlu, **Lozan Zafer mi Hezimet mi**, İstanbul ,Tarihsiz, s.366/367.

2 Kadir Mısıroğlu, **Musul Meselsi ve Irak Türkleri**, İstanbul, 1972, s.112.

3 Ömer Kürkçüoğlu, **Mondros'tan Musul'a Türk İngiliz İlişk**, İstanbul, 2006, s.290.

muvaffak olmaklığımız ziyadesiyle şayan-ı temennidir. Türkiye Cumhuriyeti ile Britanya İmparatorluğu arasında teessüs edecek münasebat müstakbele bu meselenin raptedileceği dostane suret-i tesviyeye tabi bulunuyor.⁴

Bu Konferansta mevzubahis edilecek olan meseleni müzakeresi ve halli esnasında hak ve adalet hislerinin hakim olacağı ümid-i kavisiyle haşmetlü İngiltere Kral Hazretleri tarafından izam buyrulan hey'et-i murahhasaya beyan-ı hoşamed-i eder ve Konferansın küşad edilmiş olduğunu kemal-i memnuiyetle beyan ederim.” demiştir.⁵

Fethi Bey; “Türkiye ile Irak arasındaki sınırın keyfi olması halinde sürekli bir anlaşmazlık unsuru olarak kalmaya devam edeceğini, Musul’un Türkiye için hayati bir önem taşıdığını, coğrafi ve ırki açıdan Musul’un Türkiye’den koparılamayacağını, Türkler ve Kürtlerin siyasal geleceklerini birleştirmiş iki kardeş unsur olduğunu ve tam bir eşitlik içinde bir cumhuriyet kurduklarını, bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti’nin ırki sınırının Musul vilayetinin güney sınırına kadar uzaması gerektiğini” belirtmiştir.⁶

İngiltere temsilcisi Sir Percy Cox ise: Fethi Bey’in görüşlerini reddetmiş, Musul’un Irak’ta kalmasını savunduğu gibi, Hakkari’de yaşayan Nesturilerin hayat şartlarının iyileştirilmesi için bu vilayetinde İngiltere mandası altındaki Irak’a bağlanmasını ileri sürmüştür. İngiliz temsilci bu tutumu ile bir anlaşmadan yana olmadığını esasen sorunun Milletler Cemiyeti’ne taşınmasından yana olduğunu göstermiştir.

Çünkü Encyclopedia Britannica’nın 1910 baskısında, Irak’ın kuzey sınırı Bağdat’ın 60/70 km kuzeyinden geçerken, Mütarekeden sonra İngilizler bu sınırı Bağdat’ın 300 km kuzeyine çıkardılar. Lozan Konferansında Lord Cürzon bunu biraz daha arttırarak Irak’ın kuzey sınırını Bağdat’ın 400 km kuzeyine kadar çıkarmışken Haliç Konferansı’nda Sir Percy Cox’da keyfi bir tutumla sınıra 100 km daha ekleyerek 500 km’ye kadar uzatmak istemiştir.⁷

İngilizler böylece ikili görüşmelerle bir anlaşmaya varmak yerine sorunu Milletler Cemiyeti’ne taşıyarak, ABD ve Rusya’nın içinde olmadığı, Türkiye’nin ise üyesi bile bulunmadığı Cemiyetten İngiltere istediği kararı çıkarabilecek durumdaydı.⁸

1924’te İngiltere’de Muhafazakâr Parti yerine İşçi Partisi iktidara gelir. İşçi Partisi muhalefette iken Türkiye’yi ziyaret eden Parti Başkanı Mc Donald : “İktidara gelirse Musul

4 **Aydın Tarihi**, C.III, Ankara, 1340 (1924), s.171.

5 **Aydın Tarihi**, C.III, Ankara, 1340 (1924), s.171-172.

6 Ömer Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.291.

7 Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.165/166.

8 Bilal N. Şimşir, **Türk Irak İlişkilerinde Türkmenler**, Ankara, 2004, s.67.

Sorunu'nu Türkiye'nin görüşü doğrultusunda halledeceğiz" diye açıklamalar yapmıştır. Haliç Konferansı esnasında ise Mc Donald İngiltere'de hem Başbakan hem de Dış İşleri Bakanı olmuştur. Kendisini Londra'da ziyaret eden Yusuf Kemal Tengirşek'in anılarına göre: "O sırada İşçi Partisi iktidara gelmişti. Mc. Donald Başvekil ve Hariciye Nazırı idi. Bu zat iki sene evvel İstanbul'a gelmiş ve Tanin Gazetesi yazarına 'Biz iktidara gelirse Musul Meselesi'ni sizin lehimize halledeceğiz' demişti. O gazete yanımda olduğu halde kendisine gittim. 'Türk Milleti bu vaadinizin tahakkuku beklemektedir' dedim. 'Evet, vaktiyle böyle bir şey söylemiştim. Fakat kendimi Hariciye Makinesine kaptırdım. Onun bir takım ananeleri var. Ben o sözü yapamıyorum' cevabını verdi."⁹

Mc. Donald bu açıklaması ile bir kere daha İngiliz Politikacılarının muhalefette farklı görüş açıklamış olsalar bile iktidar olmaları halinde ayı politik uygulamaları tercih ettiklerini göstermiştir.

"İngilizler Musul için Türk tarafı ile anlaşmadıkları gibi bu dönemde birde Nesturi Meselesi'ni ortaya atmışlardır. Nesturiler, Süryani olarak ta bilinirler. Çoğunlukla Hakkâri ile Urumiye arasındaki bölgede aşiret ve reaya adıyla bilinen bir sosyal düzen içinde yaşamışlardır. Osmanlılara karşı Ermenilerle ittifak etmedikleri için Ermenilerin saldırısına uğramışlar, bazı kiliseleri yakılmış ve bazı Nesturilerde öldürülmüşlerdir.¹⁰ Birinci Dünya Savaşının son döneminde Osmanlı kuvvetlerine karşı isyan eden Nesturiler, sivil halka karşı büyük mezalimler yaptıktan sonra Osmanlı kuvvetlerinin dönüşü üzerine Urumiye istikametine göç etmişlerdir. Musul'u işgal eden İngilizler, İran topraklarındaki Nesturileri Irak'a naklederek Bakuba kampına yerleştirirler. İngilizler bir yandan Nesturilere siyasal vaatlerde bulunarak Musul'un İmadiye bölgesini vaat ettikleri gibi Nesturilerde oluşturulan taburlara da bu dönemde askeri eğitim vermişlerdir. Musul bölgesinde İngilizlere karşı baş gösteren isyanlara karşı bu Nesturileri İngilizler sürekli kullandıkları gibi 1920'den itibaren Hakkâri'ye yönelen Nesturi saldırıları ile de Türkiye'ye karşı da kullanmıştır. Lozan görüşmeleri esnasında 'Ermen Sorunun' gibi olmayan bir 'Nesturi Sorunu' da Türkiye'ye karşı kullanılmaya çalışılmıştır. İngilizler Musul'u Türkiye'ye vermemek için , Nesturileri de bir taraf olarak öne sürmüşlerdir. Bu arada İngiliz destekli Nesturi bağımsızlığı görüşünü savunan Nesturilerde: 'Musul, Urfa, Diyarbakır ve Urumiye'yi içine alan bir bağımsız Nesturi Devletini' savunmuştur."¹¹

9 Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, 2. Baskı, Ankara, 2001, s.343.

10 **Başbakanlık Arşivi (BBA)**, **Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)**, Umumi Vilayetler No: 1/12; M.Kemal Öke, a.g.e., s.244.

11 Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Ankara, 1975, s.91.

7 Ağustos 1924'te Hangediği'nde Hakkâri Valisi Nesturiler tarafından esir alınıp yanındaki jandarmalar ise öldürülmüştür. Böylece yeni bir Nesturi isyanı başlamıştır. Cafer Tayyar Paşa Komutasındaki VIII. Kolordu'ya bağlı Türk kuvvetleri Nesturi isyanını bastırır. Yenilen Nesturilerin büyük çoğunluğu İran tarafına kaçmıştır.

Nesturiler yalnızca Türkiye sınırları içinde isyan çıkarmakla yetinmemişlerdir. 5 Ağustos 1923'te Musul'da yol açtıkları olaylar ve 4 Mayıs 1924'te Kerkük'te elli Türkmen'in ölümüne yol açan isyan mahiyetinde başka bir olaya da sebep olmuşlardır. Nesturilerin, Türkiye içindeki isyanlarına destek olan İngiltere, Iraktaki Manda idaresi ve Kraliyet idaresi döneminde ise isyanlarının şiddetle bastırılmasını temin etmiştir. Nesturilerin Irak'ta yol açtığı olaylar sebebiyle Irak sınırları içinde otonom bir Nesturi bölgesinin tesis edilmesine İngiliz desteği giderek azalmıştır.¹²

Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin üçüncü fıkrası, Musul'da tarafların fiili durumu bozacak girişimlerde bulunmamasını öngördüğü halde, İngiltere, Türkiye içinde Nesturi isyanı çıkarmış ve Musul ile ilgisini engellemeye çalışmışken, Şeyh Mahmut Berzenci öncülüğündeki muhalif Kürt grubunu etkisiz hale getirmek isteyen İngiltere Süleymaniye'yi havadan bombaladığı gibi karadan başlattığı hareket ise 1924 yılı boyunca devam etmiştir. İngiltere'nin Süleymaniye'deki bu askeri hareketini Türkiye, Lozan Antlaşmasının ihlali olarak görüp değerlendirmemiştir.

Musul anlaşmazlığı için "Milletler Cemiyetine gitmek istemeyen Türkiye'nin Nesturi isyanı ile buna mecbur olduğu"¹³ görüşüne karşılık zaten Lozan Antlaşmasının 3. maddesi, İngiltere ve Türkiye'yi Musul hakkında ikili görüşmeler yolu ile bir anlaşmaya varamamaları halinde, Milletler Cemiyetine gitme şartını getirmiştir. Musul anlaşmazlığı için Nesturi isyanının, Türkiye'yi zora soktuğu iddialarına karşılık, Süleymaniye çevresinde İngiliz işgaline karşı Şeyh Mahmut Berzenci'nin daha büyük ölçekli isyanı, İngiltere'yi Musul ile ilgili tutumundan vazgeçirmemiştir.

Süleymaniye çevresinde İngiltere'ye karşı baş gösteren bu silahlı muhalefetin yanında Musul ileri gelenlerinin Türkiye'ye katılma isteği ise her zaman devam etmiştir. İşte bu çerçevede Musul ileri gelenlerinden Seyyid Muhammed'in Mustafa Kemal'e yazdığı mektuptan bir paragraf: "Memleketin bir cüzi layenfekki olan Musul'un ahalisin kariben halas bulacağına itikat ve itimat olunarak öteden beri deva eden mücahedatınızda ber-karar olmanızı selamet ve saadet-i atiyeniz namına hamiyet-i malumenize terk eylerim. Türkiye Hükümeti'nin şefkati ve Musul'un Hükümetimize aidiyeti

¹² M. Kemal Öke, a.g.e., s.249.

¹³ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s.58.

hasebiyle ati-i karibden asla kat-ı ümit etmeyerek zulümlere karşı yüksek bir cidal ile münevver bir istikbal temin olunması din kardeşlerimizin huzur ve saadeti için kıymettardır. Halas günleri karibdir. Şems-i istihlasın tuluuna saburane müterakkip bulunulmasını hatırlatır, Cenab-ı Vacib'ül-vücüd'dan cümleye muvaffakiyetler temenni ederim.”¹⁴

Ancak Musul içinde bile görülmüş olan Türkiye'ye katılma istekleri ve çabaları Haliç Konferansında ve Ankara Antlaşmasında karşılık bulamamıştır.

4.1.1. MUSUL SORUNU'NUN MİLLETLER CEMİYETİNDE ELE ALINMASI

6 Ağustos 1924'te İngiltere hükümeti adına Sir Lancelot Oliphant Milletler Cemiyeti Konseyine müracaat ederek, ilk birleşimin gündemine Lozan Antlaşmasının 3/3 maddesine göre İngiltere ile Türkiye arasındaki Musul Sorunu'nun ele alınmasını istemiştir. İngiltere; “Musul'daki Arapların Türkiye'ye değil Irak'a bağlanmak istediklerini, yörede yaşayan Yezidi, Yahudi ve Nesturilerinde Türk hakimiyetini istemediklerini, Kürt aşiretlerinin bağımsızlık istemelerine karşılık Irak yönetiminin vereceği azınlık hakları ile bölgenin istikrara kavuşacağı ve Kürt aşiretlerinin Irak'a katılması ile ekonomik bir konfora da sahip olacaklarını, Musul ile Türkiye ticaretinin son derece az olmasına karşılık Musul ile Irak'ın ticaretinin çok fazla olduğunu, Bağdat'ın Musul'un tahılına muhtaç olduğunu, coğrafi ve stratejik açıdan İngiltere'nin önerdiği sınırların doğal manialar –dağlar- ile iki ülkeyi biri birinden ayırdığını”¹⁵ savunmuştur.

Bu arada Mekke Hükümeti adına Dış İşleri Bakanı Fuat ise, “tarihi ve coğrafi açıdan Musul'un bir Arap ülkesi olduğunu, eğer Milletler Cemiyeti aleyhte bir karar verirse, Bağdat'ın haklarını savunmak için Arapların her türlü tedbire başvuracağını”¹⁶ açıklayarak hem İngiltere'ye destek olmuş hem de Milletler Cemiyeti'ni tehdit etmiştir.

İngiltere'nin isteğini kabul eden Milletler Cemiyeti Konseyi, Musul Sorunu'nu Konseyin gündemine alır. Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'nün, görüşmelerin Türk Delegatesinin Cenevre'ye ulaşmasından sonra başlaması ve bunun için Türkiye'ye yirmi günlük süre verilmesi isteğini kabul eder. 5 Eylül 1924 tarihli bir mektupla Türk Hükümeti'nin Musul Sorunu hakkındaki görüşü Milletler Cemiyeti Konseyine sunulur. Buna göre:¹⁷ “Etnik, siyasi,

14 Fethi Tevetoğlu, “Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları”, *Belleten*, C.L/197, 1986, s.540.

15 *PRO*. 30/52/68, C.396, 1924 VII, 14. viii, 1924; M. Kemal Öke, *a.g.e.*, s.251.

16 M. Kemal Öke, *a.g.e.*, s.251.

17 *Aynı Tarihi*, C.IV, s.134.

iktisadi, coğrafi, tarihi ve askeri sebepler çerçevesinde Musul'un Türkiye'den kopartılmasının doğru olmayacağı" vurgulandıktan sonra: "Lozan Muahedesinin 32. maddesinde münderiç hakkın istimali suretiyle İngiltere Hükümeti tarafından icra olunan müracaat, İngiltere Hükümeti'nin doğrudan doğruya müzakerat tarikinden istifade etmek istemediğini ve Musul Vilayeti üzerindeki hukukunun Cemiyet-i Akvam tarafından tayin edilen adilane vasıta ile mevki-i meriyete vaz edilemeyeceğine kani bulunduğunu göstermektedir. Türkiye, ihtilafın icabı takdirinde balada mezkûr meclise havalesini Lozan Muahedenamesi ile kabul etmekte tereddüt etmemiştir. Bu şerait dahilinde ve anifüzzikir takayyüdat dairesinde Türkiye Hükümeti, Irak ve Türkiye arasındaki hudut meselesinin Meclisin gelecek içtimalarından birinin ruznamesine ithal edilmesine esas itibarı ile muvafakat etmektedir. Bununla beraber zabıtnamenin suret-i musaddakasının resmen tevdiine ve sulh muahedesinin yüz otuz üçüncü maddesinde münderiç tasdik keyfiyetinin üç devlet tarafından icrasına intizar edilmesi zaruretine binaen, Türkiye Hükümeti'nin Meclisin müzakeratına anifüzzikir suretin ahzını takip eden yirmi gün zarfında iştirak edileceğini size ihbar ile kesb-i şeref eylerim."

Bakanlar Kurulunun 3 Eylül 1924 tarihli kararı ile Milletler Cemiyetindeki görüşmelerde Türkiye'yi ş heyetin temsil edeceği ilan edilmiştir:¹⁸

- “Başdelege : Fethi Bey (Okyar/ TBMM Başkanı)
 Askeri Delege : İshak Avni Bey (Kurmaya Yarbay)
 Müşavir : Münir Bey (Dış İşleri Bakanlığı Hukuk Mşaviri)
 Müşavir : Salih Bey (Umur-ı Siyasiye Genel Müdürü)
 Katip : Hüseyin Ani Bey
 Kâtip : Suat Tevfik Bey”

Yukarıdaki isimlerden oluşan Türk Heyeti 10 Eylül 1924'te Cenevre'ye hareket etmiştir. 24 Eylül 1924'te Türk Heyeti Milletler Cemiyeti Meclisi Genel Kuruluna katılmıştır. İngiliz Temsilcisi Lord Parmor (İngiliz Adalet Bakanı) : “Halledilecek anlaşmazlığın Musul'un mukadderatı değil, Türkiye – Irak sınırını tespit meselesi olduğunu” açıklayarak: “Musul çoktan beri Irak'ın parçasıdır. Bu mukadderat burada mevzubahis olamaz. Bu halledilmiştir. Şimdi bunun hududunu çizmek lazımdır. İşte anlaşılıyor ki, Türkiye ile aramızda bir ihtilaf vardır. Hem de hüsnüniyet üzerine müstenit bir ihtilaf. Ben Türk arkadaşlarıma suiniyet isnat etmiyorum. Evvela bu ihtilaf halledilmelidir. Türk muhtırası Lozan'da Lord Curzon'un beyanatını mevzubahis ediyor. .bu da bizim nokta-i nazarımızı teyit ediyor. Şimdi evvela bunu halletmeli. Ondan sonra da hudut meselesinin nasıl halledileceği hakkında, yani usul hakkında bir karar ittihaz edilmeli. Rey-i ama gelince, Türk Heyet-i Murahhası bu hudut meselesini rey-i ama ile halledebileceğinden bahsediyorlar. Hudut meselesi hiçbir zaman rey-i ama ile halledilmez. Bu askeri bir meseledir. Fakat evvelce söylediğim gibi evvela ihtilafın mahiyeti hakkında bir karar ittihaz etmelidir. Bunun

18 Feridun Kandemir, **Hatıraları ve Söylemedikleriyle Rauf Orbay**, İstanbul, 1965, s.121-122.

çinde şunu teklif ederim. Bitaraflardan müteşekkil bir komisyon teşkil edilsin ve meseleyi müzakere ederek bu hususta bir karar ittihaz etsin.”¹⁹

Türkiye Başdelegesi Fethi Bey ise yaptığı cevabi konuşmasında: “Eğer ortada Musul Vilayeti’nin mukadderatı mevzubahis değilse bizi Cemiyet-i Akvam Meclisi’ne sevk eden Lozan Konferansından beri devam eden ihtilaf nedir? Mesele öteden beri Musul Vilayeti’nin mukadderatını tayin suretinde ele alınmıştır. Bu itilafı hal için Musul’a gönderilecek bir komisyon ahalinin hissiyatını hakkiyle tespit imkânı bulamayacağından en iyi çare plebisit yapılmasıdır. Musul meselesi hudut meselesidir, hudut meselesi de Musul meselesidir. Mesele şudur: Hudut Musul’un şimalinden mi, cenubundan mı çekilecektir?”²⁰

Milletler Cemiyet-i Meclisi 27 Eylül 1924’te yeniden toplandı. İlk olarak Genel Sekreter’in hazırladığı rapor ele alındı. Lozan görüşmelerinde, İngiltere’nin Milletler Cemiyeti Meclisi kararını kabul edeceğini açıkladığı halde Türkiye’nin nihai kararını bildirilmediği bunun için de Türkiye Baş delegesi Fethi Beyden, Meclisin nihai kararını Türkiye’nin kabul edip etmeyeceği soruldu.

Fethi Bey ise : “Türkiye için Milletler Cemiyeti hakemliğine müracaatın Musul üzerindeki hâkimiyeti hakkından feragat manasına telakki edilemeyeceğini ancak başvurulacak plebisitin neticelerini kabule hazır olduklarını” açıklamıştır.

29/30 Eylül 1924’te toplanan Milletler Cemiyet-i Meclisi Genel Sekreterliğinin hazırladığı rapor çerçevesinde, Musul Meselesini tetkik edecek bir komisyonun kurulması kararlaştırıldı. Karara göre komisyon üyeleri tarafsız devletlerin vatandaşlarından üç kişi olarak Milletler Cemiyet-i Meclisi tarafından seçilecekti. İngiltere ve Türkiye, komisyona yardımcı olarak müşavir tayin edebilecekti. Komisyonun masrafları Türkiye ve İngiltere tarafından karşılanacaktı.

4.1.2. MUSUL TAHKİKAT KOMİSYONU

Meclisi bu kararı, mecburi hakem usulünün kabulü mahiyetinde atılmış bir adımdı ve esasen İngiltere’nin teklifi doğrultusunda alınmış bir karardı.

Komisyon’un teşkil edilmesinden sonra Türk Heyeti Cenevre’den ayrılarak 10 Ekim 1924’te İstanbul’a gelmiştir. Milletler Cemiyet-i Meclisi tarafından Musul Sorunu için seçilen üç kişilik komisyon ise şu isimlerden oluşmuştur:²¹

“1-Kont Teleki (Macaristan Eski Başbakanı)

¹⁹ **Aynı Tarihi**, C.IV, s.138/139.

²⁰ **Aynı Tarihi**, C.IV, s.140.

²¹ **Aynı Tarihi**, C.5, No 17, 1341 (1924), s.317.

2-Af Wirsen (Belçikalı, Büyükelçi)

3-A. Poulis (İsveçli, Albay)”

İngiltere, kurulan bu komisyonun “ne yapıp yapıp yörede plebisit yapmasını engellemesini” istemiştir.²² Çünkü yapılacak bir plebisit ile yöredeki halkın çoğunluğunun “Türkiye’ye bağlanma isteğini ortaya koyacağı” kuvvetle muhtemeldir. Komisyon ilk toplantısını 13 Kasım 1924’te Cenevre’de yaptıktan sonra Londra’ya geçer ve Sömürgeler ile Dış İşleri Bakanlık yetkilileri ile görüşmeler yapmıştır. İngiltere Hükümeti’nin görüşü olarak burada da Komisyona verilen bir muhtıra ile “Musul’da plebisit yapılmasının zorlukları ve gereksizliği” anlatılır. Aynı komisyon 4 Ocak 1925’te Ankara’ya gelmiştir. Türk Hükümeti de Komisyona verdiği muhtıra ile Musul Sorunu hakkında görüşlerini açıklamıştır:

“Komisyonun Musul vilayeti ahali tarafından serbest bir surette izah olunan arzu dahilinde meselenin halli için Türk hükümet ve ahalsinin arzu-yu esasını nazar-ı dikkate alacağını ümit eder.

Bir Şark ahalsinin talihinin tayini zımında büyük bir Garp Devleti ile bir Şark-ı Karip hükümeti arasında tahaddüs eden az çok ehemmiyeti haiz bir ihtilaf Cemiyet-i Akvam Meclisi’ne bidayet-i teessüsünden beri ilk defa tevdi edilmiştir.

Şark ile Garb’ın münasebat-ı müstakbelelerindeki samimiyet ve emniyet ve Cemiyet-i Akvam tarafından temsil olunan yeni bir devreye Şark ahalsinin itimat etmesi, Komisyonunuzun meseleyi layık-i veçhiyle tetkik etikten sonra terviç edeceği suret-i hale vasi miyasta tabi olacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Komisyonunuzun dünyanın bu iki kısmı arasında mütekebil bir havayı itimat tesisi gibi mesut vakaya iştirakten kalben memnuniyet hissedeğine ve Musul vilayeti ahalsinin serbestçe kendi mukadderatını tayin etmeleri hususunu Meclis’e tavsiye ederek halkın galebesini temin etmek isteyeğine kanidir.”²³

Türkiye hükümeti belli ki bütün siyasetini plebisite göre ayarlamıştır. Bir plebisit olması halinde Musul vilayeti çoğunluğunun Türkiye’den yana tercih yapacağı görüşü baskındır. Yine bu sırada Türkiye hükümeti, eski Ordu Müfettişi Cevat Paşa’yı Milletler Cemiyet-i Komisyonu’na “muraahhas aza” sıfatıyla görevlendirmiştir. Komisyon Konya’da bulunan Mustafa Kemal ile de görüşükten sonra Türkiye’den ayrılır ve 16 Ocak 1925’te Bağdat’a ulaşır.

Komisyon Bağdat’ta önce İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry Dobbs ile sonra Irak Kralı Faysal ile görüşür. Faysal Komisyona verdiği muhtırada: “Krallığım adalet ve vatandaşlara dini ve idari hürriyet esasına göre kurulmuştur. Eğer hudutların istikrarı sağlanırsa, Irak barışın getirdiği nimetlerden yararlanmasını bilecek ve kendisini ülkenin zengin ekonomik potansiyelini işlemeye verecektir.

22 M. Kemal Öke, a.g.e., s.254.

23 Cemiyet-i Akvam, Türkiye ve Irak Hududu Meselesi, TBMM Matbaası, Ankara, 1925/1341; M. Kemal Öke, a.g.e., s.261.

Türkiye ile sınır meselesi, Irak için bir ölüm kalım meselesidir. Irak ne stratejik ne de ekonomik yönden Musulsuz yaşayamaz. Olayı bir insan vücudu gibi düşünürsek, Musul Irak'ın başıdır, onsuz yaşayamaz.”²⁴

İngilizler, Milletler Cemiyet-i Komisyonu'nun Irak'taki çalışmalarını engellemek için her türlü zorluğu çıkarmıştır. Komisyonda memur ve yardımcı olmak gibi görevleri olan ve Türkiye tarafından görevlendirilmiş olan Nazım ve Fettah Bey'leri “aslen Musullu oldukları, Irak hükümeti tarafından arandıkları ve ihtilafli araziye girdiklerinde yöredeki barış e düzeni bozacakları” iddiasıyla tutuklamıştır. İngiliz istihbarat raporlarına göre: “Fettah Bey, 1921'de Süleymaniye'deki ayaklanmanın öncüsü olan Şeyh Mahmut'un kayın biraderidir.”²⁵ Nazım ve Fettah Beyler ancak Komisyon üyelerinin müdahalesi ile serbest bırakılmıştır.

Cemiyet-i Akvam'ın Musul'a gönderdiği komisyon üyelerinin ziyaretlerinden önce Kerkük'teki İngiliz Kuvvetleri gizli servisinin 8 Şubat 1925 tarihli ve 5 numaralı raporuna göre:²⁶

“Türk yanlısı mazbataların piyasada oluşu kahvelerde konuşulmaktadır. Birçoğu mantıksızdır ve pek ciddiye alınmamalıdır. Bu mazbataların var olduğu hatta elden ele dolaştığı inkâr edilemez. Ancak bir etki yaratacağı sanılmıyor. Bunlar ancak Türk yanlısı olup da kendi heveslerini ve emellerini tatmin etmeye kalkışanların bir çabasıdır.”

“26 Ocak 1925 tarihinde Mutasarrıfın emriyle Türk yanlısı olan grubun daha az ön planda olanlarından 6 kişi tutuklanarak Kerkük hapisanesine gönderildi. Bu işlem ve arabazucuların elebaşlarından Hasan Bey Neftçizade ve Hasan Efendi Avcızade'nin Kerkük'ten uzaklaştırılıp sürgüne gönderilmesi ayrıca Eğitim müdürlüğünde suçlu bulunan 4 kişinin daha başka görevlere uzaklaştırılmaları açık olarak Türklere karşı duyulan sempatinin açığa vurulmasını bir nebze durdurdu. Kerküklüler az daha cesaret bulsalar Cemiyet komisyonu Kerkük'ü ziyaret edince gösteriler yapabilirler. Ancak şu anda ahalinin Türk tezi lehine fazla bir faaliyet gösterecekleri izlenimi edinilmiyor.

Kerküklülerin geçen sene Asurilerle olan çarpışmalarda gösterdikleri korku ve isteksizlik açıkça göstermektedir ki cesareten yoksun bu kişilere tutuklama korkusu bir uyuşturucu etkisi yapmakta ve onları hareketsiz bırakmaktadır.

Neftçizade Hüseyin Ağa'nın bu tutuklamalardan hemen sonra Musul'a gidip Nazım Bey'e hadiseleri anlattığı ettiği rapor edilmiştir. Ayın yedisinde çarşıda yayılan bir söylenti, komisyonun Erbil'e vardığını ifade etmektedir.

24 M. Kemal Öke, a.g.e., s.262.

25 PRO, FO, E.887/32/65, 22. i. 1925; M. Kemal Öke, a.g.e., s.262.

26 The National Archives, Dosya Air 23/190; Erşat Hürmüzlü, Irak'ta Türkmen Gerçeği, İstanbul, 2006, s.75.

Kifri'de İsmail Bey, Sait Ömer Ağa ve Sait Muhsin Ağa Türk tezini savunmakta ve bunun için heyecan yaratmakta büyük rol oynuyorlar. Türk propagandasının yayılmasından, başlıca bunlar sorumludur. Bunların eylemleri divanhanelerinde birçok toplantının yapılacağı habercisidir.

Yine aynı İngiliz Kuvvetleri gizli servisinin 14 Şubat 1925'te hazırladığı 6 numaralı gizli bir raporu da bölge halkının tercihlerini göstermesi ve işgalci İngilizlerin baskıcı tutumlarını ortaya koyması bakımından dikkate değer bilgiler sunmaktadır.²⁷

“İki Türk müşavirle gelen Konseyin özel komisyonu çok fazla heyecan yaratmadı. Ancak esas komisyonun gelecek ziyareti büyük bir beklenti yaratmaktadır. Nazım Bey ve Cevat Paşa'nın isimleri her yerde duyulmaktadır. Kon Teleki zaten tanınmış bir kişidir ve Türk dostu olarak tanındığı için Kerkük'te memnuniyetle karşılanacaktır.

Komisyonun hemen üstlendiği görevi yapmaya başlaması azıcık düş kırıklığı yaratıyor. Aslında tutukluluk hali gibi bir durumları olduğu ve serbest olmadıkları düşüncesi galiptir.

Irak Hükümeti Kerkük'te çok sevilen bir durumda değildir. Destek beklediğimiz Hıristiyanlar ve Yahudiler bile İngilizler olmadan bir Irak Hükümetini değil, Türkleri tercih edeceklerini söylüyorlar.

Bugün Kerkük ve civarında görülen hoşnutsuzluk ve Türk yanlısı tutumun başlıca sebebi Neftçizade ailesinin Türk tezine verdiği destektir. Neftçiler Kerkük'ün zengin tanınmış bir ailesidir ve onları tutumu Kerkük'teki komisyonu oldukça etkilemektedir.

Kerkük'teki Türkmenler ve Türk yanlısı güçler sonsuz bir iyimserlikle Vilayetin Türkiye'ye iade edileceğini savunmaktadırlar. Bu tutum Türk propagandasını körüklemekte ve Kerküklülerin bu güveni Kerkük civarındaki aşiret ve köyleri de etkilemektedir.

Kerkük tümüyle Türk tezine yakındır. Irak yanlısı hissiyatın yok derecede olduğunu söyleyebiliriz. Bunun istisnası birkaç hükümet görevlisi ve aileleri olabilir. İleride ülkenin bir Irak hükümetine devredileceği belki Türk yanlılarını susturur ve sempati uyandırabilir. Türkiye'ye dönüş için şimdiye kadar kapalı olan talepler, artık ciddi miktarda mazbatalara dökülmeye başladı. Bu mazbatalara şimdiye kadar 1500 kadar imza toplandığı ve elden ele dolaştığı, komisyon gelince önüne konacağı söylenmektedir. Bu mazbataları tanzim ve savunan insanların başında şunlar vardır:

“Hayrullah Efendi

Sami Bey Neftçizade

Yüzbaşı Muhammed Efendi

İsmail Ağa Neftçizade

Muhammed Ağa Neftçizade

27 The National Archives , Dosya Air 23/190; Erşat Hürmüzlü, **Irak'ta Türkmen Gerçeği**, İstanbul, 2006, s.75.

Hacı Halil Bey”

Cemiyet Komisyonunun görevi anlaşmazlık konusu olan arazideki ahalinin yönelişlerini tespit etmek olduğuna ve bu görüşleri bu mazbatalar yansıtabileceğine göre, hükümetin bu gibi görüşleri dizginlemesi ve insanların kendi fikirlerini açıklamalarına engel olması kızgınlık şuurunu daha da arttıracak ve komisyon nezdinde de güvensizliğe sebep olacaktır. Komisyon bu görüşleri anlamak için başka yollara da başvurabilir ve bu Türklük ruhunun komisyona yansımaması ancak bir mucize eseri olabilir.”²⁸

İngiliz istihbarat raporlarında ilk bakışta dikkat çeken nokta, Kerkük çevresinde, halkın büyük çoğunluğunun Türk yanlısı tutumundan Türkmenler ve onların ileri gelenleri sorumlu tutulmaktadır. Kürtlerin ileri gelenlerinden söz edilmemektedir. Bu durum o tarihteki Kerkük nüfus yapısının mutlak çoğunluğunun Türklere oluşmasının yanında, Kürt ileri gelenlerinin çoğunluğunun, İngiliz işgaline ve Kerkük bölgesinin Türkiye’den ayrılması çabalarına karşı bir muhalefetlerinin olmayışı ile açıklanabilir.²⁹ Kürt asıllı Cebbari ailesi ise belki bunun bilinen ilk istisnasıdır. Nitekim ailenin ileri gelenlerinden Seyyid Muhammed Cebbarinin İngiliz muhalifi tutumu sebebiyle, Mustafa Kemal Paşa’nın zaman zaman ona mektup yazdığı gelişmelerden haber verdiği ve mücadelesini takdir ettiği bilinmektedir. Muhtemelen bu raporların asıl amacı, Kerkük halkının tutumu hakkında bilgi vermenin yanında, Cemiyet-i Akvam komisyonu Kerkük’e ulaşmadan, İngiliz muhalifi olanların nasıl etkisiz hale getirilebileceği hakkında da görüş sunmaktır. Nitekim raporda da yer aldığı gibi daha komisyon Kerkük’e varmadan İngiliz muhalifi ve Türkiye taraftarı olan altı Türkmen ileri gelenlerinin tutuklandığı bilgisi yer almaktadır. Aynı zamanda Kerkük ve çevresindeki Türkmenlerinde, İngiliz işgaline, Irak sınırları içinde kalmaya ittifakla muhalefet ettikleri ve yine Türkiye taraftarı oldukları bilgisi görülmektedir.

Kerkük’ün nüfus yapısının değiştirilme çalışmaları da İngiliz işgali ile başlamıştır. Kerkük’ün yalnızca bir Türk / Türkmen şehri olarak bilinmesine İngilizler hep muhalefet etmiştir.³⁰ Kerkük’te önceleri eğitim dili 1931’e kadar yalnızca Türkçe iken sonra bunun yanına Arapça ve daha sonra da Kürtçe eklendiği gibi 1937’de ise Türkçe burada tamamen yasaklanmıştır. 1932’de Irak’ta Manda idaresinin sona ermesi ile yürürlüğe giren kanunun 9. maddesinde:³¹ “Irak, Musul, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye livalarındaki nüfusun büyük çoğunluğunu Kürt ırkının teşkil ettiği kazalarda resmi dilin Arapça ile birlikte Kürtçe olmasını garanti eder. Bununla birlikte

28 **The National Archives**, Dosya Air 23/190; Erşat Hürmüzlü, **Irak’ta Türkmen Gerçeği**, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s.73-75.

29 Mahir Nakip, **Kerkük’ün Kimliği**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s.65.

30 Ömer Turan, “Irak’ın Milletler Cemiyeti’ne Girenken Yayınladığı Deklarasyonda Türk ve Diğer Azınlıkların Hakları”, **Avrasya Dosyası**, 3/1, İlkbahar, 1996, s.31-36.

31 **Aynı Tarihi**, C.V, No.17, Ankara, 1341 (1925), s.322.

nüfusun çoğunluğunun Türkmen ırkıdan olduğu Kerkük livasına bağlı Kifri ve Kerkük kazalarında resmi dil Arapça ile birlikte Kürtçe veya Türkçe olacaktır.”

Görüldüğü gibi nüfusun çoğunluğunun kanun metninde Türk olduğunun yer aldığı Kerkük ve Kifri de, remi dil Arapçanın yanında Kürtçenin de olduğu ilan edilmektedir. Bunun çelişkili bir tutum olduğu açıktır ama İngiliz işgal döneminin de bir uzantısı olduğu da açıktır.

Nihayet Milletler Cemiyet-i Komisyon üyeleri incelemelerde bulunmak için 27 Ocak 1925'te Musul vilayet merkezine ulaşmıştır. İngiliz işgal ve Irak yerel yönetiminin bütün engelleyici çabalarına rağmen Musul'da halk, Komisyon içinde bunan Türk üyelerinin lehine tezahüratta bulunur. Komisyon üyesi Kont Teleki, Komisyon raporunda bu olaya şöyle yer vermiştir:

“Komisyonun Musul'a vardığı gün olan Mösyö Roddolo ve Mösyö Şarar eşliğinde şehirde gezmek istedim. Evimizden çıkarken üniformasını giymiş olan Cevat Paşa bana eşlik etmeyi teklif etti. Bu üniformanın halk üzerinde yapacağı tesiri görmek istediğimden Paşa'nın bu teklifini kabul ettim. Sokağa çıkmış ve polis memuru bizi takip etmeye başlamıştı ki, otuz kadar kişi Paşa'nın etrafını aldılar ellerini öptüler ve bir yandan [Yaşasın Türkiye] sesleri yükselmeye başladı. Arkamızdan kalabalık arttı, iki yüz kadar olmuşlardı ve bağrıışmalar da çoğalıyordu. Kışla önünden geçerken birkaç polis memuru müdahale ederek, halkı dağıtmaya çalıştı. Çarşının önüne geldiğimizde biri İngiliz olan üç polis çarşı önünde bulunanlarında katılması ile daha da çoğaldı. Paşa yeniden alkışlara ve sevgi gösterilerine hedef oldu. Kalabalık çeşitli unsurlardan oluşmuş gibiydi. Bir bölümü temiz giyinmişti. Bir bölümü de içlerinde çocuklarında karıştığı dilencilere benziyordu. Polis memurları halkı dağıtmak için yeniden gayret göstermeye başladılar. Halk da bunların emrine uyar gibi oldu. Tam o sırada arkamızda iki polis memurun bastonla işe müdahale ettiklerini ve bunlardan birinin çarşıdaki dükkanlardan birine sığınan orta yaşlı bir adama saldırarak dövdüğünü gözümüzle gördük. Şiddetle müdahale etmek istiyordum. Bir subay çağırttım ve kendisine dedim ki: Milletler Cemiyeti üyelerinden birinin önünde adam dövmekten sizi men ederim.”³²

Komisyon üyeleri gezileri esnasında bunun gibi pek çok olaya şahit olmuştur. Komisyon üyeleri Musul, Erbil ve Kerkük'te toplu halde, Sincar, Telafer, Altunköprü, Kifri gibi merkezlerde ise ayrılarak tali bir inceleme yapmıştır. Komisyon üyeleri araştırma için tarafların verdiği isimleri davet ederek dinlemiştir. Davet edilen isimler bazen teker teker bazen grup halinde çağrılarak, kimlik tespiti yapılmıştır. Davet edilenler: “Biz ne İngiliz ne de Türk, hiç kimseden korkmadan, gönlünüzün arzusunu kulaklarımıza söyleyeceksiniz, Türkiye'yi mi istersiniz Irak'ı mı?” diye sorarak cevaplarını almaya çalışmıştır. Cevap verenlerin çoğu Türk demiştir. Bazıları ise Komisyon üyelerine eğilip: “Türkiye'yi isterim, fakat kapıdan çıkarken yaşasın Irak diye bağırırım, siz bana bakmayın” diyerek okurlarını açığa vurmuştur. Komisyon üyelerini vardığı Selahiye (Eski Kifri) halkı sorulara açık cevap

32 **Aydın Tarihi**, C.V, No.17. Ankara, 1341, s.320/321.

vermiştir. Komisyonu minarelerden okunan sala ile karşılamıştır. Kifri’de isimleri İngilizler tarafından verilenler bile açıkça Türkiye’yi istediklerini beyan etmiştir.³³

4.1.3. MUSUL TAHKİKAT KOMİSYONU’NUN RAPORU

Komisyon üyeleri mümkün olduğu kadar pek çok kimseyi dinledikten, köy, kasaba ve şehir sakinleri hatta göçebe aşiretleri dahi ziyaret ederek halkın gerçek arzusunu ve duygularını tespitte çalışmıştır. 5 Şubat 1925’te çalışmalarına başlayan ve tali komisyonlara ayrılarak 25 Şubat 1925’te Kerkük’te buluşma ararı alan Komisyon çalışmalarını 18 Mart 1925’te Musul’da tamamlayarak 20 Nisan 1925’te Cenevre’ye dönmüştür. Komisyon 16 Temmuz 1925’te 91 sayfa halinde raporunu Milletler Cemiyet-i Meclisine (Konseyine) sunmuştur. Raporunda Türkiye ve İngiltere’nin iddiaları özetlendikten sonra beş başlık halinde bu iddialar incelenmiştir. Rapor, a)Coğrafi ve etnik, b)Tarihi, c)İktisadi, d)Stratejik, e)Siyasi iddiaları ele almıştır.³⁴

“1-Coğrafi ve Etnik Sonuç:

a) Hudutların topografyası:

İngiltere Hükümeti tarafından talep edilen sınır pekiyi bir sınırdır. Güneye doğru bir birini takip eden dağ silsilesinin her biri bir hatt-ı hudut vücuda getirmeğe elverişlidir. Brüksel’deki itibari sınır, İngiltere Hükümeti tarafından telif edilen sınır kadar tahdit hatt-ı için müsaittir. Zaho, İmadiye güneyindeki silsile aynı menafi arz eder. Bu dağ silsilesi bir birini takiben icabında sınır teşkil etmeğe elverişlidir. Kabil-i istifade edilecek olacak en son dağ silsilesi batıdan doğuya doğru uzanan Dehük’i kuzeyde Elfuş’i ve Akru’yi, güneyde bırakan ön tepelerdir. Maahaza bu hat birçok ulaşım yolunu kat etmek ve tepecikli araziye ovoidan ayırmak mahzurunu arz eder.

Türk Hükümetinin talep ettiği sınır, sahradan geçen batı kısmı itibarı ile iyidir. Lakin doğu kısmı itibarı ile o kadar iyi değildir. Bahra sınırı siteplerden geçen her hangi bir hattı takiben ve Musul’un 50 km güneyinden itibaren başlayan ve şehri ihata eden mezru sahaya kadar çizilebilir. Dahili memlekette Dicle, Büyük Zap ve Küçük Zap üç büyük nehir coğrafi bir sınır vazifesi görebilir.

b) Mahalli Coğrafya:

İhtilafli olan arazi iki itibarla bir vüsul mntıkasıdır. Bir tarafta Kürt Dağları ile Arap Ovaları arasındaki geçitler, diğer tarafta batı mntıkası (Suriye ve Ermenistan) ve Güneydoğu mntıkası (Irak ve Bilad-ı Muşşaa) merkezi Musul şehri olan kısmi şimalisi Nusaybin, Mardin, Diyarbekir, Urfa mntıkaları ile münasebettardır. Halbuki güney kısmı daha ziyade Irak ile ve İran’ın Luristan’ı merbuttur. İşte bu iki mntıka arasındaki hattı tefrik Kerkük ile Erbil arasındadır. Küçük Zap hattı zahiren bu hususta e münasip hattır.

³³ Vakıf Gazetesi, 3 Nisan 1925.

³⁴ Ayn Tarihi, C.V, No.17, Ankara, 1341, s. 315/406.

c)Irkı Sonuçlar:

Memleket önemli sayı sırasına göre, Kürt, Arap, Hıristiyan, Türk, Yezidi ve Museviler tarafından meskûndur. Taraf olan yüksek makamlar tarafından ortaya konulan istatistik ve haritalar hakikate pek az mukarindir. Irak memurları tarafından düzenlenen son istatistik, Őuþhesiz bunların en iyisidir. Bununla beraber buna dahi bir dereceye kadar ihtiyat ile müracaat edilmelidir.

Ahalinin ekseriyetini teşkil eden Kürtlerdir. Bunlar ne Türk ne de Arap'tır. Ayrı bir lisan konuşurlar, memleketteki Türkler, Türkiye Cumhuriyetindeki Türklerle aynı ırktandırlar. Yezidiler de Müslüman değillerdir. Kürtlerle ırk münasebetleri vardır. Lakin dinleri ve münferit yaşamaları itibarı ile pek ayrı bir kavim teşkil ederler. Hıristiyanlar büyük çoğunluk itibarı ile Nesturi ve Keldanilerden ibarettir. Yalnız mtekasif bir kitle halinde arazi işgal eden Kürtlerle Araplardır. Irklar arasında ayırıcı bir çizgi bulmak veya tespit etmek ancak ahalinin bu iki unsuru arasında mümkündür. Bu hat Dicle'nin Kk Zap ile kavuŐmasına kadar cereyanı takip edebilir. Musul'u münbit ve ahalisi kesif olan hinterlanddan ayırarak, Karaçuk-ığrı anayolunu takiben Kk Zap güneyine kadar uzayabilir. Böyle bir hattı hududun içtimai ve iktisadi mahiyette olan mehazir dolayısı ile tavsiyeye değer olmadığını müşahede ettik

Ne İnan ve Suriye tarafında ihtilaflı olan arazinin siyasi sınırı, ne halihazırda mevcut olan sınır, ne Türkiye ve ne de Irak tarafından talep edilen sınırlar çeşitli ırklar arasında ayırıcı bir hat teşkil edebilir.

Türkler tarafından meskûn olan Şehirler münaziünfih olan arazinin kısmi güneyinde, yani Irak tarafına doğru kindir. Halbuki bir Arap Şehri olan Musul, kısmi kuzeyinin merkezinde bulunmaktadır.

Musul Şehri Arap ahali mukimesine ancak ekseriyeti Kürt ahali tarafından meskûn bulunan bir arazi ile bitiŐiktir. Hıristiyanlar dağınık bir haldedirler. Fakat ekseriyet-i azime itibarı ile Musul'un kuzeyinde bulunurlar.

Üç milyon tahmin edilen bir miktar-ı mecmudan Kürtlerin bir buçuk milyonu Türkiye'de, yedi yüz bini İnan'da ve beş yüz bini de münaziünfih arazide ikamet ettikleri kabul olunabilir. Bunlardan bir kısmı Suriye'de mtemekkindirler. Nefsi Irak'ta miktarları Şayan-ı ihmaldir.

Münaziünfih olan hatada Büyük Zap'ın kuzeyinde mütemekkin bulunan Kürtlerin lehçeleri, kurbiyet-i irkiye ve münasebat-ı Őahsiye ve iktisadiyeleri itibarı ile Türkiye'de Mardin ve Hakkâri Kürtlerine yaklaŐırlar. Kk Zap'ın güneyinde mütemekkin bulunan Kürtler, daha ziyade İnan Kürtlerine yakındır.

Münaziünfih arazide ihtilat-ı uruk o kadar barizdir ki, sınırın tespiti sırf etnografya-i mahiyeti haiz anasır-ı, dahili hesap etmekle mümkün olmayacaktır."

2-Tarih-i Sonuçlar:

Münaziünfih olan memleketin asırlarca Türk hâkimiyeti altında bulunduğu, Şayan-ı itiraz olmadığı halde bu hâkimiyet tul-i müddet Bağdat PaŐaları vasıtası ile icra edilmiştir. Eğer elyevm Türk sınırları içinde bulunan Mardin'in, Cizre'nin ve Diyarbekir'in aynı zamanda Bağdat'la müşterek bir tarihi bulunduğu der hatır edilecek olursa, münaziünfih arazinin asırlarca Bağdat'la aynı akıbet'e maruz kalması ve ekseriya müşterek bir tarih yaŐaması itibarı ile, tarihi delil memleketin birliği tarihyesini inkısama uğratmayacak bir tarzı halle meylettiği görülür.

Her nereden çizilirse çizilsin, ister İngiltere Hükümeti tarafından ister Türk Hükümeti tarafından teklif edilen ve hatta ikisi arasında mutavassıt bir komisyon bulunsun, bir sınır çizgisi netice itibarı ile daima tarihi bağlantıyı kesecektir.”

3-İktisad-i Sonuçlar:

İktisadi sahada olan mütealeat münaziünfih arazinin Irak’a bağlanması lehinedir. Çünkü Brüksel hattı ibaresinin kuzeyindeki dağlık aksam, en küçük bir mahzur bile olmadan Irak’tan ayrılabilir. Eğer iktisadi sebeplerden maada diğer sebepler münaziünfih arazinin taksimini istilzam ediyorsa, vakta vahdeti arazi derecesinde iktisat nokta-i nazarından şayanı tercih olmayan birçok tarzı haller kabul edilebilir.

a)Zaho, İmadiye, hatta belki Dahuk evvelce keza Musul’un hinterlandından ma’dud olmuş olan Cezire’nin vaziyetine müşabih vaziyete girebilir.

b)Küçük Zap kuzeyinde dahi, Koy, Taktak, Raniye nahiyelerini Irak’a bırakarak batıya doğru Musul’un 50 km güneyinden geçerek imtidat eden ve Sancar’ın mezru köylerinden ve arazisinden geçen bir hudut nazarı itibara alınabilir. Kuzey mıntıkası mahsullerinin genel bir antreposu ve büyük bir şehir olan Musul, filhal umumi antreposu nefsi-i Bağdat şehrinde olan güney arazisi kısımlarından Bağdat’a karşı daha ziyade müstakildir.

c)Münaziünfih memleketin daha cenubi bir hudut ile ayrılması halinde Irak’a iskan meselelerinin halline imkân verebilmek için behemehal elzem olan Diyale’nin mecra-i vasatısı mıntıklarını terk etmek icap eder. Cebel-i Hamrin’den başlayan sınır çizgisi Aksu Mecrasını, bu mecranın otuz beşinci şimali arz dairesiyle olan tekati noktasından itibaren en kısa yoldan İran sınırına vasıl olacak bir tarzda çizilebilir.”

4-Stratejik (Sevkuiceyş) Sonuçları:

İngiltere Hükümeti tarafından teklif edilen sınır sevkuiceyşi noktasından gayet iyi bir sınırdır. Brüksel itibarı hattı takriben aynı menafi arz eder.

Coğrafya kısmında izah edildiği veçhiyle birbirine muvazi dağ silsileleri zirvesinden çizilecek bilumum hudut hatları dahi bir sevkuiceyşi hudut ad ve telakki edilebilir. Maahaza güneye doğru inildikçe, bunların yek diğerine nazaran kıymetleri tenakuz etmektedir.

Türk Hükümeti tarafından teklif edilen sahrayı kat eden batı kısmı itibarıyla iyidir. Doğu kısmı itibarı ise fenadır.

Nehirler ciddi bir mania teşkil etmediğinden, bunların mecrası itibarıyla çizilen bütün hudutlar, dağ silsileleri zirveleri zirvelerini takiben çizilecek hududa nispetle memleket için sevkuiceyşi itibarıyla evset bir hudut teşkil eder.”

5-Siyasi Sonuçlar:

a)Hukuk Bakımından:

Hukuki bakımdan, Türkiye kendi hukukundan feragat etmedikçe komisyon münaziünfih arazinin Türk ülkesinden mahdut telaki edilmesi icap ettiği fikrindedir.

Münaziünfih araziye ilhak etmek için, Irak ne hakkı galibiyet ne de hukuki mahiyette sair hiçbir hakka istinat edemez. Irak, ancak manevi mahiyette olan mütaleata istinat edebilir. Bu da şöyle ki, bir Irak Devleti vücuda getirilmiştir, onun ülkesi, mahiyet itibarı ile tabii bir tarzda inkişafa müsait olmalıdır.

Komisyon şu mütaleat-ı hukukiyeye bir siklet vermek için kendisinin kâfi derecede bir selahiyeti haiz olmadığı fikrindedir. Bunların kıymetini ölçmek Meclis'e aittir. Binaenaleyh komisyon bunları mütaleatı nihaiyyesinde nazarı itibara almayacaktır.

b)Irak Hükümeti'nin Siyaset-i Dahiliyesi:

Vakıa harpten evvelki vaziyete kıyasen, İngiliz irşadatı sayesinde Irak Hükümeti tarafından bilhassa emniyet-i umumiye, hidemat-ı sıhhiye ve maarif-i umumiye sahalarında azim terakkiyat elde edebilmiş ise de, yine şüphe yoktur ki, Kraliyetin vaziyet-i dahiliyesi henüz pek meşkûktür. Tecrübey-i siyasileri bilmeceburiye pek yeni olan Irak ricalinin hüsnüniyetine rağmen Cenup Şiileri ile Şimal Sünnileri arasındaki bazen müstezat siyasi telakkiler, Araplarla Kürtler arasındaki ırki tehâlüfler ve asayişsizlikten aşair-i, taht-ı inkıyatta bulundurmak mecburiyeti dolayısı ile ciddi müşkülâtın tahaddüs etmesi şayanı endişedir. Bu müşkülât, Devletin –şayet bu devlet mazhar-ı muavenet ve irşat olmazsa- binnefs mevcudiyeti için pek muhlik olabilir.

Komisyon, memleketin inkişaf edip mazhar-ı feyz olabilmesi için daha tahminen yirmi beş sene bir müddetle Cemiyet-i Akvam mandası altında bulunmağa mecbur olduğu fikrindedir.

c)Ahalinin Temenniyatı:

İzhar edilen efkâr hakkında raporda mevcut kuyud-i ihtiyatiyyey-i tekrar etmekle beraber,aynen görünür ki, arazinin hey'eti umumiyesi nazar-ı itibara alınrsa, ahali tarafından izhar edilen temenniyat, Türkiye'den ziyade Irak lehine meyyaldır. Bununla beraber ekseriyet-i ahalinin vaz'u hareketine manda dolayısıyla mevcut olan bir müzaheret-i fiiliye temini mülahazası ve aynı zamanda da Arap Kraliyeti ile bir hüsn-ü tesanütten ziyade iktisadi düşüncelerin hakim olduğunu nazar-ı itibara almakta muktezidir. Eğer bu iki amil, fikirlerine müracaat edilen şahıslar tarafından nazar-ı itibara alınmış olsaydı, şüphesiz ki bunların ekserisi Irak'a raptedilmektense, Türkiye'ye iade edilmeyi tercih ederlerdi.

d)Asuri Meselesi:

Asuri ahaliye me'va temini meselesinin müzakerata İngiltere Hükümeti tarafından İstanbul Konferansında dahil-i münakaşa edildiği, ne müzakerat-ı müttekaddime ve ne de Lozan Muahedenamesinde işbu meselenin zikredilmediğini, bundan maada da Asuri meselesinin Hakkâri Vilayetinin bir kısmını ihtiva eden bir hudut talep etmek için İngiltere Hükümeti'nin dermeyan ettiği başlıca sebep olduğunu derpiş ederek Komisyon İngiltere Hükümeti'nin, böyle bir hudut iddia etmesinin muhakkak olamayacağı fikrindedir.

e)İki Devlet Arasındaki Münasebat:

İttihaz edilecek tarz-ı hal, Asya'nın bu kısmında devamlı bir sulhun temini lüzumunu nazar-ı itibara alması lazım geldiği cay-i münakaşa değildir. Komisyon bu mütalaanın kıymeti vesaik ava mile nazaran buna verilecek kuvveti takdir etmeyi selahiyeti haricinde addettiğinden bu ciheti Cemiyet-i Akvam Meclisine terk etmeyi muvafık görür.

Şayet işbu mutavaat-ı siyasiyeyi nazar-ı itibara alarak Meclis münaziünfih arazinin Türkiye ile Irak arasında taksimine karar verirse işbu taksimden siyasi mahiyette mahzur husule gelemez.

6-Netayic-i Nihaiye:

Sırf mevzuubahs olan ahalinin menfaati sahasında kalarak Komisyon münaziünfih arazinin taksim edilmemesiyle işbu ahali için az çok bir fayda mevcut olduğu fikrindedir.

Bu mütalaya binaen bütün tahkikat-ı fiiliyenin her birine nisbi bir kıymet sarfettiğinden Komisyon bilhassa iktisadi ve coğrafi mahiyette olan delaili mühimmenin ve arazinin hey'et-i umumiyesi üzerindeki ahalinin ekseriyet itibarı ile -dermeyan edilen kuyudat-ı itiraziye baki kalmak üzere- izhar ettikleri temayülatın, şerait-i atıye ifa edildikçe, Bürüksel hatt-ı itibarisi cenubundaki arazinin Irak'a raptı lehinde olduğu fikrindedir.

a)Memleket yirmi beş sene kadar tahmin edilen bir müddet zarfında Cemiyet-i Akvam'ın fiili bir mandası altında kalacaktır.

b)Memleketlerinin idaresi, adaletin icrası ve mekteplerdeki tedrisat için Kürt ırkına mensup memur istemek ve Kürt lisanının bütün şubat-ı idariyenin lisan-ı resmisi olmasını talep etmek hususunda Kürtler tarafından izhar edilen temenniyat, nazar-ı itibara alınmalıdır.

Eğer Irak ve İngiltere arasındaki halen cari dört senelik muahedenin inkizasında Cemiyet-i Akvamın murakabesi hitama erecekse ve Kürtlere bazı mahalli idare teminatı verilmezse, halkın ekseriyetinin Arap hâkimiyetine, Türk hâkimiyetini tercih edeceğine Komisyon kanidir.

Münaziünfih arazinin Irak'a raptından mütevellit fevaidin o zaman gayet vahim siyasi mehazire tebdil edeceğine dahi kani olan Komisyon, bu şerait tahtında mezkur arazinin dahili nizamnamesi ve vaziyet-i hariciye-i siyasiyesi Irak'ınkinden kıyas kabul etmeyecek derecede sabit olan Türkiye'nin hâkimiyeti altında yaşamağa devam etmesinin daha müfit olacağını tahmin eder. Karar ne olacaksa olsun, Diyale havalisini, iskân meselesinin halli için ihtiyacı olan Irak'a bırakmak elzemdir.

İşbu delaile verilecek kıymetin takdirini Komisyon, Cemiyet-i Akvam Meclisine sevk ve havale etmeyi vazife bilmiştir. Şayet bu tetkiki müteakip Meclis, münaziünfih arazinin taksiminin adilane olduğuna hükmederse, Komisyon, Küçük Zap hatt-ı takribisini en ziyade tavsiye olarak teklif eder. Bu hat iş bu raporda en mufassal bir surette tarif edilmiştir.

7-İhtar-ı Mahsusa:

Komisyon, belki tetkiki kendisine havale edilen vazifenin mevzuuna dahil olmayan velâkin memleketin teskini ve ahalisinin saadeti için azami bir ehemmiyeti haiz bulunan üç mesele hakkında Meclis'in nazarı dikkatini celp etmeden raporu itmam edemez.

İş bu üç mesele, hususat-ı atıyyeden ibarettir:

- a) Sükûneti temin edebilecek tedabir,
- b) Ekalliyetlerin ve bilhassa Müslüman olmayan ekalliyetlerin himayesi,
- c) Tedabiri ticariye,

Sükûneti temin edecek tedabir:

Münaziünfih arazinin son derece müstaid-i tehyiç olan ahali, Lozan Muahedenamesinden beri vaziyet-i müstakbelleri hakkında şüphede kalmaları ve pek tabiidir ki halkın ihtirasak der-i set bir tarzda tezahür etti. Komisyonun istiksaatı mahiyet itibarı ile mütebayın propagandalar taht-ı tesirinde bulunduğundan efkârın tahrikini bahis olmuştur.

Binnetice bütün arazi sahasında birbirine muhasım gruplar vücut bulup inkişaf etti. Birçok kimseler yakın zamanda hâkimiyeti altına girecekleri devlete karşı kendi vaziyetlerini şaibedar zannediyorlar veyahut ki, hakikaten vaziyetleri şaibedardır.

Maahaza ahalinin komisyon azalarının tamamı ile bitaraf tahkikat yapmaya çalıştıklarının ve ancak kendi müstakbel saadetlerini nazar-ı itibara aldıklarının tamamı ile farkına vardıkları fikrindeyiz.

Arazisi taht-ı hâkimiyetine alacak olan devlet memurininin müsaadekâr evza ve harekâtıyla efkârın teskinine sarf-ı dikkat etmelidir. Mazideki ef'al ve harekât için de mümkün olduğu kadar şümulü bir aff-ı umumi bahş edilmelidir.

Kendilerini bilhassa şaibedar addeden veya hakikatte şaibedar olan bazı eşhasın hissedecekleri endişeleri bertaraf etmek üzere Cemiyet-i Akvam'ın birkaç sene için memleket dahilinde ikamet edecek bir mümessil tayin edebilmesi belki mucib-i faide olur. Bu mümessil vazife itibarı ile zarar dide olduklarını ve ezaya maruz kaldıklarını iddia edenleri dinler ve görünüşe nazaran pek çok ihtilafatı hal ve tesviyeye muhatap olur.

Şunu da zannediyoruz ki, fikirlerinde fedakarlık yapamayan bazı eşhas mıntıkayı terk etmek isterlerse bunların amaline yalnız set çekilmemek değil, velâkin kendilerine her türlü suhulet dahi ibraz edilmek icap eder.

Maahaza asabiyetle yapılabilecek ve bilahare failleri tarafından kemal-i esefle telakki edilebilecek nabemevsim harekâtın icrasına sebebiyet vermemek için hukuk-u hükümrani hakkında verilecek karardan itibaren altı ay mürur etmedikçe hakk-ı hıyar istimali caiz olmamalıdır. Bunu takip eden dört sene zarfında ahali her iki tabiiyyeten birini ihtiyarda serbest olmalıdır. Malik oldukları emvali nakde tahvil edebilmek için ihtiyar-ı hicret edeceklere ayrıca bir sene daha müsaade edilmelidir. Anifülbeyan müddetin her hangi bir zamanda komşu tabiiyeti ihtiyar edecek hiçbir fert mevzubahis beş sene hitama ermeden araziye terk etmeye mecbur tutulmamalıdır.

İhtiyar-ı hicret edecek kimselerin menafini, onları, emvali gayrimenkullerini suret-i seri'ada ve bilmeçburiye yok pahasına satmaya icbar etmemek için öyle uzun bir müddet teklif etmek zaruretini hissettik. Pek kısa bir müddet her türlü suistimalata kapı açar. Emvallerine yok pahasına vaz'i yed eylemek isteyen komşulardan memleketi terk edecek kimselerin görecekları iz'acat ve tazyikat o suistimalerin en ehvenini bile teşkil etmez.

Cemiyet-i Akvam mümessili terk-i vatan etmek isteyen eşhasın adilane bir muameleye tabi olmalarına nezaret edebilir ve ihtilafatın halli hususunda hakem vazifesini görebilir.

Ekalliyetlerin ve Bilhassa Müslüman Olmayan Ekalliyetlerin Himayesi:

Münaziünfih arazi min külli vücuh Müslüman bir devletin taht-ı hâkimiyetinde bulunacağından betahsis Hıristiyanların ve aynı zamanda Musevi ve Yezidi ekalliyetlerin is'af-ı temenniyatı için temin-i himayelerini kâfi tedabir ittihazı muktezidir. Devlet-i hakimeyse ekalliyetlerin himayesi için teklif edilmesi zaruri olan şeraiti tadat etmek selahiyetimiz dahilinde değildir. Maahaza Asrilerin harpten evvel resmen değilse bile fiilen haiz oldukları

eski imtiyazatın iade edileceği kendilerine temin edilmesi icap ettiğini zikretmek fikrindeyiz. Devlet-i hakime her hangisi olursa olsun, Asurilere kendi memurlarını aralarında tayin etmek hakkını tanıyarak ve onlardan patrikleri vasıtası ile vergi tarh etmek ile iktifa ederek bir dereceye kadar mahalli bir muhtariyet temin etmesi iktiza eder.

Bilumum Hıristiyanlar ve Yezidiler hürriyet-i diniye ve mektep küşat edebilmek hususunda temin edilmiş bulunmalıdırlar:

Ekalliyetlerin tabi bulunacakları şerait bizzarur işbu memleketin pek hususi olan şeraitine tetabuk etmelidir. Maahaza mahallinde müessir bir murakabe tesis edilmediği takdirde ekalliyetler hakkında taht-ı karara alınacak mevad, pek vahi bir mahiyette kalır fikrindeyiz.

Cemiyet-i Akvam mümessili verilen teminatın tarz-ı tatbikine mahallinde nezaret etmek ile tavzif edilebilir.

Tedabiri Ticariye:

Münaziünfih hıтта –arz ettiğimiz veçhiyle- bir taraftan Türkiye ve Suriye diğer taraftan Irak ve İran arasında bir geçit arazisidir. Bu arz üzerinde icrayı hâkimiyet edecek devlet her hangisi olursa olsun kendisine ticari mahreçler temini muhakkak elzemdir. Münaziünfih olan hıтта, Türkiye’ye iade edildi takdirde pek aşikârdır ki, Irak memleketinin me’kulatı hususundaki menabiden istifade etmek için Türkiye ile iktisadi bir itilaf akdetmekte esasi bir menfaati haiz olacaktır. Bittabi Türkiye dahi böyle bir itilafa muvafakat etmelidir. Çünkü Bağdat fazla-yı mahsulata mahal-i revaç olacak yegâne mahreç bulunduğundan böyle bir itilaf binnefs ahalinin cümle-i menafindendir.

Münaziünfih arazi, Irak’a terk edildiği takdirde ahaliye yalnız, Türkiye ve Suriye ile serbestçe icra-yı ticaret edebilmek selahiyeti değil, fakat Türkiye’nin dahi hudut şehirlerine mahsullerin Musul tarikiyle ihracı ve eşyayı ma’mulenin ithali zımında keza teshilat verilmelidir. Münaziünfih hıttanın Irak ve Türkiye arasında taksim edildiği takdirde bile bu kabil ihtilafat akdedilmelidir.

Cenevre, 16 Temmuz 1925”³⁵

İmza

A Wirsén

İmza

Kont P. Teleki

İmza

A. Polis

Milletler Cemiyeti’ne sunulan bu rapor içerik itibarı ile Türkiye lehine görüşlere büyük ölçüde yer vermiştir. Ancak özellikle raporda görülen bazı tespitler ve teklifler çelişkilidir. Bir taraftan: “Hukuki nokta-i nazardan Türkiye kendi hukukundan feragat etmedikçe komisyon münaziünfih arazinin Türk ülkesinden ma’dud telakki edilmesi icap ettiği fikrindedir” görüşüne yer verilmişken, aynı raporda Irak’ın “25 yılığına ve mandater olarak Milletler Cemiyeti’nin dolayısı ile İngiltere’nin idaresine bırakılması” teklif edilmiştir.

35 *Düstur*, III. Tertip, C.7, s.151271519.

Diğer taraftan halkın reyine müracaat edilmesi halinde çoğunluğun “Irak’ı tercih edeceği” iddia edilmiştir. Oysa Türkiye tarafı başından beri, Musul’un geleceği için halkın oyuna müracaatı savunmuştur. Çünkü Türklerin ve Kürtlerin, Türkiye’ye bağlanma isteklerinden Türkiye tarafı emindir. İngiltere ise aksi görüşte olduğu, halkın çoğunluğunun Irak’ı tercih etmeyeceğini bildiği için, halk oyuna müracaatı engellemiştir. Raporu hazırlayan Komisyonda muhtemelen halkın Türkiye lehine olan eğilimini tepsi etmiş olmasına rağmen, İngiltere hesabına bir sonucun ortaya çıkması için böyle çelişkili bir görüşe yer vermiştir. Üstelik aynı Komisyon o kadar İngiltere etkisi altındadır ki, halkın çoğunluğunun Irak’ı tercih edeceği iddiasına rağmen halk oylamasını teklif dahi edememiştir.

İngiliz işgali altında 1919’da yapıldığı açıklanan referandum, Irak’ın her tarafında yapılmadığı gibi 1921’de Faysal’ın Irak Krallığı için yapıldığı açıklanan referandumda ise Kerkük halkı açıkça Faysal’ın Krallığını reddetmiştir. Yine Süleymaniye haklıda 1919’da Irak’la birleşme referandumu diye İngilizler tarafından ilan edilen oylamada Irak’la birleşmeyi reddetmişlerdir. Bundan dolayı İngiltere, Türk tarafının referandum yapılması teklifini ısrarla reddetmiştir.³⁶

Musul’un Anadolu’nun coğrafi bakımdan devamı olduğunu bu yüzden Türkiye sınırları içinde kalması icap ettiğini savunurken İngiltere ise Musul’un Mezopotamya’nın bir parçası olduğunu ve Irak’ın sınırları içinde kalmasını istemiştir. Komisyon raporunda ise, Musul’un komşu her iki ülke ile de ortak özelliklere ve benzerliklere sahip olduğu ve coğrafi bakımdan Anadolu ile Mezopotamya arasında bir geçiş bölgesi olduğunu belirtmiştir. Musul’un coğrafi açıdan hem Türkiye’nin hem de İngiltere’nin teklifleri doğrultusunda tabii sınırlarına kavuşturularak her iki ülke teklifinin de uygulanabileceği veya ihtilafı arazinin bölünmesinin de uygun olabileceği görüşüne de yer vermiştir.

Musul’un etnik yapısı da raporda genişçe yer almıştır. Musul’da bulunan toplam nüfus, ırk dağılımına göre, din ve mezhep farklılıklarına göre ele alınmıştır. Türkiye, İngiltere ve Irak hükümetleri farklı sayılar içeren nüfus bilgilerini daha önce belirtildiği şekliyle komisyona vermiştir.

4.1.4. KOMİSYON RAPORU’NA GÖRE MUSUL VİLAYETİ NÜFUS YAPISI

İngiltere; “Osmanlı’da milliyet esasına göre değil din kıstasına göre bir sayımın yapıldığını, İmparatorluğun hiçbir zaman doğru bir haritaya sahip olmadığını, nüfusun büyük

³⁶ M. Kemal Öke, a.g.e., s.265.

bölümünün sayım cetvellerinde yer almadığını, hükümetin hiçbir zaman bütün ülkeyi en ücra köşesine kadar hâkimiyeti altına alamadığını” iddia ederek Türkiye tarafından verilen nüfus bilgilerinin güvenilir olmayacağını” iddia etmiştir. Ankara Hükümeti ise buna karşılık: “Ciddi bir nüfus sayımının bölgeye dağılan birkaç İngiliz subayı tarafından yapılamayacağını” savunmuştur. Buna rağmen Komisyon, Irak Hükümeti’nin verdiği rakamları “gerçeğe en yakın” diye nitelendirmiştir.

Milliyetlerin yerleşim alanları da sayıları gibi anlaşmazlık konusu olmuştur. Çünkü İngiltere; Dicle’nin sağ kıyısının bütünüyle, sol kıyısının ise Erbil-Kerkük-Kifri yoluna kadar arazinin tümünün Araplarla meskûn olduğunu iddia etmiş ve Türkiye’nin itirazlarına rağmen Komisyon, İngiltere’nin milliyetlerin sayısı hakkında verdiği rakamları abartılı bulmasına karşılık yerleşim alanları hakkındaki görüşünü kabul etmiştir.

İngiltere, Musul nüfusunun ancak on ikide birini Türklerin oluşturduğunu savunurken Komisyonda bu görüşü benimsemiştir. Ama Musul-Erbil ve Kerkük’ü bir birine bağlayan ana yolun Türk karakterli bir nüfusa sahip olduğu da Komisyon raporunda yer almıştır. Yine rapora göre, Musul’un Araplaşması, “savaşta sonra Türk nüfusun Anadolu’ya çekilmesi ve Irak Hükümeti’nin siyasi tasarrufları” ile gerçekleşmiştir.

Komisyon raporuna göre: “İhtilafli arazinin sekizde beşinde Kürtler meskûndur. İngilizler, Kürtlerin İrani (Ari) kökenli olduklarını iddia ederken, Türkler ise onların kendileri gibi Turanî olduklarını” savunmuştur. Komisyona göre: “Kürtlerin ırki kökleri ilim aleminde anlaşmazlık konuları arasındadır. Kürtçenin, Kürtlerin coğrafi dağılımına göre komşuları hakların dillerinden etkilendiğini, Kürtlerin ne Arap ne Türk ne de İranlı olmadıkları görüşünü” Komisyon kabul etmiştir. Komisyon raporuna göre: “Kürtler, Türklerden farklıdır hele Araplardan çok uzaktırlar.” Yöredeki Türkler, İngilizler tarafından “Turkomen” Türkmen diye anılmış ve Anadolu’da ki Türklerle hiçbir benzerliklerinin olmadığı da iddia edilmiştir. Komisyon ise İngilizlerin Türkmenler hakkındaki bu iddialarını reddetmiştir.

Komisyon raporunda Musul çevresinde bulunan Yezidilerin “ırki köklerinin karışık olduğu ama Kürtlere yakın oldukları” tespiti de yer almıştır. Musul’da bulunan Hıristiyan azınlık Nesturilerin, Osmanlılar tarafından Keldanilerden ayrı bir millet olarak tanınıp korundukları da Komisyon raporunda yer almıştır. Etnik açıdan Türkiye ile Irak arasında bir sınırın teşkil edilemeyeceği ve ırk kriterinin ana esas olarak belirlenmesi halinde ise “Kürtlerin kendi kaderlerini tayin meselesinin ortaya çıktığını” böylece Musul Meselesi’nin: “Kürtlerin Türkiye’de mi Irak’ta mı kalacağı sorununa dönüştüğü” görüşüne yer verilmiştir.

Komisyunun nihai teklifine göre: “Brüksel Hattı sınır olmalıdır. İhtilafı arazi Irak’a bırakılmalıdır. Irak’ta yirmi beş yıl Manda idaresi kurulmalıdır. Ülke idaresinde adaletin icrası ve okullardaki tedrisat için Kürtlerden memur alınması ve Kürt lisanının da resmi lisan olarak kabul edilmesi gerekecektir. Fakat Manda idaresi sona erer ve Kürtlere bazı mahalli özerklikler verilmezse halkın Araplar yerine Türk hâkimiyetini tercih edeceği açıkça anlaşılmıştır. O zaman gerek iç ve gerekse dış siyasi vaziyeti kıyas kabul edilemeyecek şekilde Irak’tan üstün olan Türkiye’ye Musul’un devredilmesi daha faydalı olacaktır. Yine de Meclis, ihtilafı arazinin taksimin Irak’la Türkiye arasında taksiminin daha adil bir çözüm olarak benimserse Komisyon Küçük Zap hattını muhtemel sınır olarak tavsiye” etmiştir. Komisyonun bu nihai teklifleri niçin Türkiye’nin tezlerinin aksine olmuştur? Komisyon araştırmaları esnasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da araştırmalar yapmıştır. “Musul’daki Kürtlerin kendisini tercih ettiğini savunan bir Ankara’nın tezini yalanlarcasına Türkiye sınırları içindeki soydaşlarının isyanı –her ne kadar dış mihraklarca yönlendirilmiş olsa da– nihai analizde Cenevre’deki Türk Delegasyonunun tartışma zemininin yükseldiği temellerde çok önemli bir zelzele yaratmıştı.”³⁷

M. K. Öke tarafından burada isim verilmeksizin 13 Şubat 1925’te ortaya çıkan ve iki ayda bastırılan Zaza karakterli Şeyh Said isyanına değinilmiştir. Türkiye tezlerinin Cenevre’de zayıfladığı belirtilmiştir. Ancak Süleymaniye’de Şeyh Mahmut Berzenci öncülüğünde İngilizlere karşı başlayan isyan niçin İngiliz tezleri için zayıflatıcı olmadığı hakkında bir görüşe yer verilmemiştir.

Haliç Konferansı esnasında İngiltere, Nesturiler için Hakkâri’yi istemiştir. Nesturi Sorunu’nu ele alan Komisyon: “Savaş esnasında pek çok Nesturi’nin öldüğünü, İngilizlerin 1919’da Bakuba’da bir kampta otuz beş bin Nesturi’yi topladığını ama Nestuilerin hem Araplarla hem de Kürtlerle geçinemediklerini ve çevreye karşı saldırgan olduklarını bu yüzden Irak dışında Nesturiler için bir yer ayan İngiltere’nin Hakkâri’yi istediğini, İngiltere’nin isteğinin gerçekleşmesi halinde, Türkiye ile Irak arasında Nesturilerden oluşan bir tampon bölgenin oluşacağını ancak İngiltere’nin bu teklifinin adaletli olmadığını, ama Nesturilere uygun hayat hakkı tanınması ve korunmaları “ görüşüne de yer vermiştir. Komisyona göre Nesturiler Musul’a dönmelidir. Böylece Musul’da Türkiye aleyhtarı bir grup daha olacaktı. Bu da Musul’un Türkiye sınırları dışında kalması için Komisyona göre yeni bir sebep daha oluşturacaktı. Belki de İngiltere’nin Nesturi Sorununu ortaya atmasının temel amacı böylece bir sonucu elde etmek içindi.

37 M. Kemal Öke, a.g.e., s.271.

Milletler Cemiyeti kendisine sunulan raporu inceleyerek bir karar almak zorunda idi. Ancak Cemiyetin yetkileri hakkında daha işin başında görüş ayrılığı çıkmıştır. Bu yüzden cemiyetin raportörü M. Uden, İngiltere Delegatesi Lord Parmor'a, "Cemiyetin alacağı karar ne olursa olsun, İngiltere Hükümetinin kesin olarak bu kararı kabul edip etmeyeceğini" sorduğunda, "kesin olarak kabul edileceği" cevabını almıştır. Aynı soruyu Türkiye Delegatesi Fethi Bey'e sorduğunda; Fethi Bey, önce "Milletler Cemiyeti sözleşmesinin on beşinci maddesi çerçevesinde kabul edileceğini" bildirmesine karşılık, Cemiyet raportörü Uden'in ısrarı üzerine: "Mutlaka kabul edilecektir" diye cevap vermiştir. Fethi Bey'in bu açıklaması dönemin Türk Hükümeti tarafından uygun görülmemiştir. Çünkü bu ihtilaf Milletler Cemiyeti'ne arz edilirken, orada verilecek kararın kesin olacağı kabul edilmiş değildi. Bu yüzden Türk Hükümeti'nce Fethi Bey yerine Cenevre'ye delege olarak Tefvîk Rüştü Bey (Aras) gönderilmiştir.

Lozan antlaşmasının ilgili maddesi de, iki taraf arasındaki ihtilafın 9 ay içinde giderilemediği takdirde sorunun "Milletler Cemiyeti Meclisine arz olunacağı" hükmünü kapsamıştır. Ancak yalnızca Lozan antlaşmasının bu maddesine dayanarak Milletler Cemiyeti'nin Türkiye ve Irak arasında sınır tayin etmesi yetkileri içinde yer almamıştır. Aslında hukuki dayanağı olmayan bu teklifin sahibi de İngiltere olmuştur. Milletler Cemiyeti anlaşmasının 5. ve 15. maddelerin de anlaşmazlık ancak iki şekilde çözüme bağlanabilirdi. Birincisi 5. maddeye göre, meclisin karar alması, ancak üye devletlerin oy birliği ile mümkün olabilirdi. Meclisin üyesi olmayan bir Devlet, kendisini ilgilendiren konularda aynen üye devletler gibi haklara sahip oluyordu. Bundan dolayı meclisin alacağı kararda Türkiye'nin de olumlu oy kullanması gerekmiştir. Yoksa bu konuda oy birliği ile karar alınamazdı. İkincisi 15. madde ise sadece tavsiyelerde bulunabiliyordu. İngiltere lehine karar alarak bunu da Türkiye'ye kabul ettirme şartları ortada yoktu.³⁸

4.2.1. MİLLETLER CEMİYET'İNİN KARARI

Raportör M. Uden 3 Eylül 1925'te Meclis toplantısında bir alt komisyon kurulmasını teklif etti. Oluşturulan komisyon Meclisin 19 Eylül 1925'teki toplantısında, bazı noktaların açıklığa çıkması için, Adalet Divanının mütealasına başvurulmasını istedi. Söz alan İngiliz temsilci Mr. Amery, "komisyonun Milletler Cemiyeti Meclisinin yetkileri üzerinde tereddüt etmesin hayretle karşıladığımı, meclisin daha önceki toplantısında bu meselenin açıklığa kavuştuğunu ve verilecek kararı iki tarafında kabul edeceğinin ifade edildiğini" açıklamıştır.

³⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye'nin Dış Siyaseti*, Ankara, 1973, s.166/167.

Türk temsilci Tefvik Rüştü Bey ise “Milletler Cemiyeti meclisinin sözleşmenin çizdiği sınırlar içinde karar verebileceğini, meclise sözleşmenin çizdiği sınırlar dışında bir görev verileceği zaman bunun açıkça belirtilmesi gerektiğini, nitekim Lozan Antlaşmasının 24, 26 ve 107.maddelerinde bu gibi durumların açıkça ifade edildiğini halbuki antlaşmanın 3. maddesinin 2. fıkrasında “Meclise arz olunacaktır” denilmekle yetinildiğini bu yüzden meclisin yetkisinin Milletler Cemiyeti sözleşmesinin kendisi için çizdiği sınırlar içinde kalması gerektiğini” bildirmiştir. Lord Curzon’un Lozan Konferansında: “Milletler Cemiyeti meclisinin ne yapacağını bilemem, fakat Türk Temsilci Heyeti’nin, İngiliz Temsilci Heyeti ile eşit seviyede olacağını, her iki tez de açıklandıktan sonra, mümkün olduğu kadar tarafsız bir incelemeye girişileceğini bilmekteyim. Öte yandan Türk Hükümeti’nin de temsil edileceği meclis, sözleşmenin 5. maddesi uyarınca oybirliği ile karar almak zorundadır. Bu yüzden Türkiye’nin rızası olmaksızın hiçbir karar da alınamayacaktır.”³⁹ Açıklamasını hatırlatan Tefvik Rüştü Bey, “meclisin yetkisi üzerinde tereddüt etmeye bunun içinde Lahey Adalet Divanı’na gitmeye gerek olmadığını” ifade etmiştir.

Türk tarafının itirazlarına rağmen Milletler Cemiyeti Meclisi, 20 Eylül 1925’te Lahey Uluslar arası Adalet Divanı’ndan üç hususta görüş ve müteala istemiştir:

1-Milletler Cemiyeti Meclisinin Lozan Antlaşması’nın 3. maddesi gereğince vereceği kararın hukuki mahiyeti nedir? Yani bir hakem kararı mı, yoksa tavsiye mi, veyahut sadece bir tavassut mudur?

2-Böyle bir karar için tam oybirliği yani ittifak şart mıdır? Yoksa oy çokluğu yeterli midir?

3-İlgili tarafların temsilcileri, oy kullanma hakkına sahip midirler?⁴⁰

Milletler Cemiyeti’nin taraflı tutumuna karşı “Türkiye’nin direnmesi uzun sürmedi. Bunda iç ve dış faktörlerin etki önemli rol oynamıştır. Türkiye, bir kere Milletler Cemiyeti’ne üye değildi ve bu cemiyet İngilizlerin hâkimiyetinde bulunuyordu. Kürt ayaklanmasının kuvvet kullanılarak bastırılması, Nesturilerin geri alınmaması, Estonyalı General Laindoner’in Türk bölgesine sokulmaması Lahey Uluslar arası daimi Adalet Divanı’na Türkiye’nin çıkmaması, Musul Meselesi’nin çözümü için hep, Avrupalı Hıristiyan Devlet temsilcileri

³⁹ Şahin Yurdakul, **Musul Meselesi**, Ankara, 1975, s 34/35.

⁴⁰ Kadir Mısıroğlu, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, s. 155.

tarafından incelenmesi, Türkiye'yi yalnızlığa itti. Türkiye'nin tek Müslüman devlet olarak, Avrupa örgütlerinde hak araması, durumu biraz aleyhlerine geliştirdi.”⁴¹

Milletler Cemiyeti'nin Musul Sorunu müzakerelerine katılmak için Cenevre'ye giden Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Bey'in “Musul Türkiye Cumhuriyeti'nin gayri kabili terk eczayı mütememmisindendir” başlığı ile İkdam Gazetesi'nin 6 Eylül 1925 tarihli nüshasında haberleştirilmişken, yine Tevfik Rüştü Beyin “Türk Musul'u muhafaza edeceğiz” başlığı ile haber yapılan görüşleri ise Ankara'daki makamların konuya bakışlarını göstermesi bakımından dikkat çekici bir misal olmuştur. 6 Eylül 1925 tarihli İkdam Gazetesinin haberi ekler bölümünde on numaralı belge ve 29 Eylül 1925 tarihli İkdam Gazetesi'nin haberi de orijinal haliyle ek belgeler bölümünde on bir numaralı belge olarak yer almıştır.

Lahey Uluslararası Adalet Divanı, kendisine sorulan soruları müzakere ederek 21 Kasım 1925'te kararını özetle şöyle açıklamıştır:

a) Milletler Cemiyeti Misakı'nın (sözleşmesinin) 15. maddesine göre, Cemiyet meclisi esas itibarı ile bağlayıcı kar alamaz. Bununla beraber Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasının son cümlesindeki “mukadderat-ı kat'iyesi bu kararlarla muallâk olan” tabiri ile taraflar Cemiyet'e bu konuda bağlayıcı kararlar almak yetisi tanımışlardır. Bu yüzden meclis bu konuda bağlayıcı karar almak yetkisine sahiptir.

b) Cemiyet Meclisi'nde bu konuda kararın oy birliği ile alınması gerekmektedir. Cemiyet Misakı'nın 5. maddesinin birinci fıkrası bu konuda amirdir.

c) Misak'ın 15. maddesinin 6 ve 7. fıkraları uyuşmazlık durumlarında oy birliği hesaplanırken ilgili devletlerin temsilcilerinin oylarının hesap edilemeyeceğini belirtmektedir.

Bu muteala Milletler Cemiyet-i Meclisi de onaylamıştır. Türkiye ise sözleşme hükümlerinin çiğnendiğini ileri sürerek Cenevre'deki temsilcilerini geri çekmiştir.

İngiliz Dış İşlerinin hazırladığı rapora göre, Milletler Cemiyeti'nin Musul Sorunu için İngilizlerin lehine karar almasından dolayı Türkiye'nin önünde dört seçenek bulunmaktadır:

“1-Askeri bir harekât, ancak umutsuzluk eseri olabilirdi ki buna ihtimal verilmiyordu.

2-Mustafa Kemal askeri harekât tehdidinde bulunabilirdi. Buna şiddetle karşı durulmalıydı.

41 Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, İstanbul, 1983, s.49.

3-Diplomatik oyunu sürdürüp, meseleye hukuki dayanaklar arayarak lehlerine çözmeye çalışmak ve son olarak da

4-Yavaş yavaş konunun önem kaybederek gündemden çekilmesine göz yummak.”⁴²

Buna karşılık Cenevre’deki Milletler Cemiyeti’nin Musul Sorunu hakkındaki tutumu da Ankara’daki makamların tepkisine yol açmıştır. Nitekim bu tepki 18 Kanunievvel 1925’te İkdam Gazetesi’nde “Bir alet olan Cenevre’nin mürettep kararından sonra şimdi söz Ankara’ya intikal etti” diye haber olmuştur. Adı geçen gazete haberi orijinal haliyle ekler bölümünde on ikinci belge olarak yer almıştır. Yine aynı nitelikte bir yazı 3 Kanunisanı 1925 tarihli Vatan Gazetesi’nde “Musul işinde hak nerede cebir nerede?” başlığı ile yayınlanmıştır. Söz konusu yazının orijinal hali ise ekler bölümünde on üç numaralı belge olarak yer almıştır.

Türkiye bu esnada, içerde başka sorunlarla uğraşmıştır. İngiltere ile Musul için yeni bir savaşı yürütecek imkânlarla da sahip olduğu şüphelidir. Diploması alanındaki mücadele ise Milletler Cemiyeti Meclisi kararında olduğu gibi İngiltere’nin lehine sonuçlanmıştır. Bu dönemde Fransa ve İtalya, İngiltere’yi desteklemiştir. Türkiye’de İngiltere ile doğrudan savaşmak yerine yeni arayışlara yönelmiştir. 17 Aralık 1925’te Paris’te Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı imzalanmıştır.

Bu arada İngilizler tarafından silahlandırılıp hazırlanan Asuriler ve Yezidiler Mart 1926’da Türkiye’nin güney sınırından saldırarak karakollar yakmışlar, telefon hatlarını ve bir kısım Türk erlerinin şehit olmasına yol açmışlardır.⁴³

4.3.1. TÜRK İNGİLİZ GÖRÜŞMELERİ

5 Ocak 1926’da hiç beklenmedik bir gelişme yaşanır. Türkiye’nin Londra Büyükelçisi, İngiliz Başbakan’ına müracaat ederek; Türkiye’nin Irak sınırının tespiti için İngiltere ile müzakereye hazır olduğunu bildirmiştir. Musul Sorunu, Milletler Cemiyeti’nde görüşülürken, Türkiye şiddetle karşı çıktığı İngiltere’nin tezini kabul etmiştir. İngiltere bu dönemde sorunun, Musul Sorunu değil, Türkiye-İrak sınır çizgisinin tespiti olduğunu savunurken Türkiye ise asıl sorunun Musul’un akıbeti olduğu görüşünü savunmuştur. İngiltere ise Ankara’dan gelen “müzakere” teklifini geçiştirmiştir.⁴⁴

İngiltere’nin Türkiye’deki Büyükelçisi Linsday, Yunus Nadi ile yaptığı bir görüşmede, Londra’dan Musul Sorunu’nda bazı tavizler vermesi icap ettiğini gerekli gördüğünü ve

42 M. Kemal Öke, a.g.e., s.294.

43 Kadir Mısıroğlu, a.g.e., s.160.

44 M. Kemal Öke, a.g.e., s.298.

Türkiye'ye bir jest olarak İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçiliğinin Ankara'ya taşınacağını bir müjde gibi açıklamıştır.⁴⁵

5 Nisan 1926'da İngiliz Dış İşleri Bakanı Sir Austen Chamberlain, İstanbul'daki Büyükelçilerine gönderdiği talimatta: "Bürüksel Hattının güneyinde kalan bazı arazilerin Türkiye'ye bırakılabileceğini ama Irak'a ciddi ekonomik külfetler getirecek şekilde iki ülke arasında büyük çapta bir nüfus mübadelesinin kabul edilemeyeceğini" bildirmiştir. Ancak Türkiye'ye bırakılacak araziye Milletler Cemiyeti Meclisi de onaylamalı ve anlaşmaya Irak'ta taraf edilmelidir. Türkiye ise Chamberlain'in bu teklifine: "Türkiye toprak değil güvenlik peşindedir" diye karşılık vermiştir. 21 Nisan günü İngiliz Elçisi Lindsay, Londra'ya gönderdiği telgrafta: "Türklerin toprak talebinden niçin vazgeçtiklerini anlamadığını, Türklerin umutsuzluğa kapıldıklarını ve mutlak bir teslimiyetçi tavra girdiklerini" bildirmiştir.⁴⁶ Buna karşılık, Musul İngilizler için yalnızca petrol havzaları sebebiyle değil daha çok stratejik konumu ve İngiliz sömürgesi olan Hindistan yollarına olan yakınlığı ve o yollara hakimiyet sebebiyle oynayacağı rol nedeniyle de önemli ve vaz geçilmez sayılmıştır. Nitekim benzeri görüşleri savunan bir yazıda Ayın Tarihi adlı aylık dergide numara 24'te 1925'te yayınlanmıştır. Adı geçen yazı ekler bölümünde on dört numaralı belge olarak yer almıştır.

Mayıs ayı boyunca taraflar birbirlerine sundukları teklifler aracılığı ile bir çeşit müzakere yürütmüştür. Doğrudan karşılıklı müzakere yapılmamıştır. 2 Haziran 1926'da hazırlanan anlaşmayı imzalamak için Irak Harbiye Nazırı Nuri Sadi Paşa Ankara'ya gelmiştir. 6 Haziran 1926'da gazetelerde Türkiye-İngiltere ve Irak arasında bir anlaşmanın imzalandığı haberi yer almıştır.

4.4.1. Ankara Antlaşması

TÜRKİYE, İNGİLTERE VE IRAK HÜKÜMETLERİ BEYNİNDE MÜN'AKİT HUDUT VE MÜNASEBAT-I HASENE-İ HEMCİVARI MUAHEDENAMESİ

Ankara 5 Haziran 1926

Bir taraftan Türkiye Reisicumhuru Hazretleri ve diğer taraftan Haşmetli Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyeti Müttehidesi, Maveray-ı Ebhar Britanya Arazisi Kralı ve Hindistan İmparatoru Hazretleri ve Haşmetlü Irak Kralı Hazretleri.

45 M. Kemal Öke, a.g.e., s.303.

46 M. Kemal Öke, a.g.e., s.306.

Lozan'da imza edilen 24 Temmuz 1923 tarihli muahedenamenin Türkiye ile Irak arasındaki hududun tayini hakkındaki ahkâmını derpiş ederek Irak'ı müstakil bir devlet ve kendisiyle İngiltere arasındaki mün'akit 10 Teşrini Evvel 1922 ve 13 Kanun-i sani 1926 tarihli muahedelerden münbais münasebat-ı mahsusayı tanıyarak hudut mıntikasında aralarındaki ahenk ve hüsn-ü azamisi ihlal edebilecek hergünâ hadisatı bertaraf etmek arzusuyla.

Bu bapta bir muahede akdine karar vermişler ve berveçhi zir murahhaslarını tayin etmişlerdir. Şöyle ki:

Türkiye Cumhuriyeti Reisi Hazretleri:

İzmir Mebusu ve Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Beyefendi Hazretleri

Haşmetlü Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet-i Müttehidesi, Maveray-ı Ebhar Britanya Arazisi Kralı ve Hindistan İmparatoru Hazretleri:

Haşmetlü Britanya Kralı Hazretlerinin Türkiye Cumhuriyeti nezdinde fevkâlade sefir ve murahhası asaletlü Sir Ronald Charles Lindzey K.C.M.G.C..C.V.O. Hazretleri.

Haşmetlü Irak Kralı Hazretleri:

Irak Müdafaa-i Milliye Vekili Miralay Nuri Said, S.M.J.D.S.O. Hazretleri.

Müşarünileyhin yolunda ve muntazam bulunan selahiyetnamelerini tebliğ ettikten sonra ahkâm-ı atiyeyi kararlaştırmışlardır.

BİRİNCİ FASIL

Türkiye İle Irak Arasındaki Hudut

Madde: 1- Türkiye ile Irak arasındaki hatt-ı hudut Cemiyet-i Akvam'ın 29 Teşrinievvel 1924 tarihli içtımında takarrür etmiş olan güzergaha tevfikkan berveçhi zir suret-i kat'iyede tayin edilmiştir.

(Brüksel Hatt-ı Hududunun Tarifi Merbuttur.)

Mamafih baladaki hatt-ı hudut Aşuta ve Alamun cenubunda bu iki mahalli yekdiğerine rapt eden yolun Irak arazisinden geçen kısmını Türk arazisi dahilinde bırakmak üzere tadil edilmiştir.

Madde: 2- Birinci maddenin son fırcası kaydı tahtında mezkur maddede tespit edilen hatt-ı hudut işbu muahedeye merbut 1/250.000 mikyasında harita üzerinde tersim edilmiştir.

Metin ile harita arasındaki ihtilaf zuhurunda metin muteber olacaktır.

Madde: 3- Birinci maddede tasrih edilen hatt-ı hududu arazi üzerinde tayin etmek üzere bir tahdid-i hudud komisyonu teşkil edilecektir. İşbu Komisyon Türkiye Hükümeti tarafından tayin edilecek iki ve Britanya ile Irak Hükümetleri tarafından tayin edilecek iki murahhas ile muvafakat buyurduğu takdirde İsviçre Reisicumhuru tarafından İsviçre teb'ası meyanından tayin edilecek bir reisten mürekkep olacaktır. İşbu Komisyon sürat-i mümkün ile ve herhalde bu muahedenin mevki mer'iyete vazından itibaren altı ay zarfında içtima edecektir. Komisyonun mukarreratı ekseriyet-i ara ile ittihaz edilecek ve bilcümle tarafeyn-i aliyeyn-i akideyn için vacibür-riaye olacaktır.

Tahdid-i hudud komisyonu herhalde işbu muahededeki tarifati pek yakından takibe gayret edecektir. Komisyonun masarifi Türkiye ile Irak arasında mütesaviyen taksim edilecek, alakadar devletler komisyonun vazifesini ifa edebilmesi için lazım gelen ikamet, amele, malzemeye (kazık, işaret taşı) müteallik bilcümle hususatta gerek doğrudan doğruya, gerek memurin-i mahalliye vasıtasıyla tahdid-i hudud komisyonuna muavenet etmeyi taahhüt eyerler.

Hudut işaretlerinden birinden diğeri görülecek surette vazedilecek ve üzerlerine numara konulacaktır. Bunların mevkileri ile numaraları bir harita üzerinde gösterilecektir.

Tahdid-i hudud zabıtname-i kat'iyeye ve buna merbut haritalarla vesaik üç nüsha olarak tanzim edilecek ve bunlardan ikisi hemhudut devletlerin hükümetlerine ve üçüncüsü musaddak suretleri Lozan Muahedesini imza eden devletlere tebliğ edilmek üzere Fransa Cumhuriyeti Hükümetine ita edilecektir.

Madde: 4- Birinci madde mucibince Irak'a terk edilen arazideki ahalinin tabiiyeti Lozan Muahedesinin 30 – 36. ncı maddelerine tevfiikan halledilecektir.

Tarafeyn-i aliyeyn-i akideyn mezkur muahedenin 31. 32. ve 34. üncü maddelerinde münderiç hakk-ı hıyarın işbu muahedenin mevkii mer'iyete girdiği tarihten itibaren on iki ay müddetle cari olabileceğini kararlaştırmışlardır.

Mamafih Türkiye baladaki ahaliden hakk-ı hıyarlarını Türkiye tabiiyeti için istimal edenlerin işbu haklarını tanımak hususunda serbesti-i hareketini muhafaza eder.

Madde: 5- Tarafeyn-i akideynden her biri birinci maddede tasrih edilen hatt-ı hududu kat'î ve taarruzdan masun olmak üzere kabul ve bunu tadile matuf her türlü teşebbüsten tevakkî etmeyi taahhüt eyler.

İKİNCİ FASIL

Münasebat-ı Hasene-i Hemcivari

Madde: 6- Tarafeyn-i aliyeyn-i akideyn bir veya birkaç müsellağ eşhasın civar hudud mıntıkasında yağmagerlik veyahut şekavet icrası maksadıyle vuku bulacak istihzaratına yed-i iktidarlarında bulunan bilcümle vesaik ile muhalefet etmeyi ve bunların huduttan müruruna mani olmağı mütekabilen taahhüt eylerler.

Madde: 7- On birinci maddede zikredilen selahiyettar memurin civar hudut mıntıkasında yağmagerlik veyahut şekavet icrası için bir veya birkaç müsellağ eşhasın istihzaratta bulduklarını istihbar ettikleri zaman yekdiğerlerini mütekabilen ve bila ihmal haberdar edeceklerdir.

Madde: 8- On birinci maddede zikredilen selahiyettar memurin buldukları arazi dahilinde ika edilmiş olabilecek bilcümle yağmagerlik ve haydutluk ef'alinden mütekabilen yekdiğerlerini haberdar edebileceklerdir.

Haberdar edilecek taraf memurini yed-i iktidarlarında bulunan bilcümle vesaik ile bunların faillerinin huduttan müruruna mani olmağa gayret edeceklerdir.

Madde: 9- Müsellağ bir veya birkaç eşhas civar hudut mıntıkasında bir cinayet veya cürüm ika ettikten sonra diğerk hudut mıntıkasına ilticaya muvaffak olduğı takdirde bu son hudut mıntıkası memurini işbu eşhası silahlarıyla ve yağma ettikleri eşya ile birlikte kanuna tevfikân tebaası buldukları tarafın memurinine teslim etmek üzere tevkif etmeye mecburdurlar.

Madde: 10-Muahedenin işbu faslının tatbik edileceğı hudut mıntıkası Türkiye'yi Irak'tan tefrik eden bütün hudut ile bu hududun bir ve diğerk tarafında yetmiş beşer kilometre derinliğinde bulunan mıntıkadır.

Madde: 11- Muahedenin işbu faslını tatbik ile mükellef selahiyettar memurin berveçhi zirdi.

Umum-i teşrik-i mesaiyi tanzim ve ittihaz olunacak tedabirin mesuliyetini deruhte etmek üzere: Türkiye tarafından Askeri hudut kumandanı, Irak tarafından Musul ve Erbil Mutasarrıfları. Malumat-ı Maliyenin ve tebliğat-ı müstacilenin teatisi için: Türkiye tarafından Valilerin muvafakatı ile tayin edilecek memurin, Irak tarafından Zaho, İmadiye, Zivar, Revandiz kaymakamları.

Türkiye ve Irak hükümetleri gerek on üçüncü maddede zikredilen daimi hudut komisyonu marifetiyle ve gerek tariki siyasi yekdiğerini haberdar ederek esbab-ı idariyeden dolayı selahiyettar memurlarının listesini tadil edebilirler.

Madde: 12- Türkiye ve Irak memurları diğerk taraf teb'asından dolayı bilfiil onun arazisinde bulunan aşair rüesası, şeyh veyahut diğerk azası resmi veya siyasi mahiyeti haiz her nevi muhabereden istinkaf edeceklerdir. Tarafeyn-i akideyn hudut mıntikasında bir veya diğerk devlet aleyhine müteveccih hiçbir guna propaganda teşkilatına ve içtima müsaade etmeyeceklerdir.

Madde: 13- Muahedenin işbu faslının ahkamının icrasını teshil ve umumiyetle hudut üzerinde münasebat-ı hasene-i hemcivariyi idame etmek üzere vakit vakit Türkiye ve Irak hükümetleri tarafından mütekablen tayin edilecek müsavi adette memurinden mürekkep daimi bir hudut komisyonu teşekkül edecektir.

Bu komisyon en az altı ayda bir kere ve ahval icap ettirdiği takdirde daha ziyade içtima edecektir.

Münavebeten Türkiye ve Irak'ta içtima edecek olan bu komisyon Muahedenin bu faslının ahkamının icrasına müteallk mesaili ve alakadar hudut mıntika memurları arasında bir ihtilafa müncer olmayan diğerk her nevi hudut mesailini suret-i dostane de halletmek vazifesiyle mükellef olacaktır. Komisyon işbu Muahedenin mevki-i meriyete girdiği tarihi takip eden iki ay zarfında birinci defa olarak Zaho'da içtima edecektir.

ÜÇÜNCÜ FASIL

Ahkam-ı Umumiye

Madde: 14- Her iki memleket arasında menafi-i müştereke sahası tevsi etmek maksadıyla Irak Hükümeti işbu muahedenin mevki-i mer'iyete vazı tarihinden itibaren yirmi beş sene müddetle berveçhi zir alacağı aidatın yüzde onunu Türkiye Hükümetine tesviye edecektir.

a)14 Mayıs 1925 tarihli imtiyaz mukavelenamesinin onuncu maddesi mucibince Türkîş Petroleum Kompani'den,

b) Baladaki imtiyaz mukavelenamesinin altıncı maddesi mucibince petrol ihraç edebilecek olan şirketlerden veya eşhasan,

c) Balada zikredilen imtiyaznamenin otuz üçüncü maddesi mucibince teşekkül edebilecek olan muavin şirketlerden,

Madde: 15- Türkiye ve Irak dost devletler arasında cari usule tevfiikan bir iade-i mücrimin muahedesı akdetmek üzere mümkün mertebe süratle müzakerata girişmeğe karar vermişlerdir.

Madde: 16- Irak Hükümet kendi arazisinde ikamet eden eşhası işbu muahedenin imzasına kadar Türkiye lehindeki efkâr ve harekatı siyasiyelerinden dolayı iz'ac ve ta'zip etmeği ve kendilerine tam ve mutlak bir aff-ı umumi bahşetmeyi taahhüt eyler.

Bu bapta ita olunmuş hükümlerin kaffesi iptal edilecek ve derdest bulunan bilcümle takibat tevkif olunacaktır.

Madde: 17- İşbu muahede tasdiknamelerin teatisinden itibaren mevki-i meriyete girecektir.

İşbu muahedenin ikinci faslı muahedenin mevki-i mer'iyete girdiği tarihten on sene müddetle mer'i kalacaktır.

İşbu muahedinin mevki-i mer'iyete girdiği tarihten iki sene hitamında tarafeyn-i akıdeyn her biri işbu faslı kendisine aidiyeti itibariyle feshetmek hakkını haiz olacaktır. Keyfiyeti fesih, ihbar edildiği tarihten bir sene sonra müessir olacaktır.

Madde: 18- İşbu muahede tarafeyn-i aliyeyn-i akıdeyn tarafından tasdik edilecek ve tasdiknameler mümkün mertebe süratle Ankara'da teati edilecektir. Muahedenin musaddak suretleri Lozan Muahedesini imza eden devletlere gönderilecektir.

Tadikan lilmakal balada isimleri zikredilen murahhaslar işbu muahedeyi imza ve zirini temhir etmişlerdir.

Ankara'da 5 Haziran 1926 tarihinde üç nüsha olarak tanzim edilmiştir.

İmza

Dr. Tefvik Rüştü

Mühür

İmza

R. C. Lindzey

Mühür

MERBUT

Türkiye ile Irak Arasında Hudut

Madde: 1- Türkiye ile Irak arasındaki hatt-ı hudut Cemiyet-i Akvam'ın 29 Teşrinievvel 1924 tarihli içtimasında takarrür etmiş olan güzergâha tevfikân berveçhi zir suret-i kat'iyede tayin edilmiştir.

Dicle Nehri ile Habur Çayının nokta-i iltikalarında bed'le Habur Çayının hatt-ı mutavassıt veya talveğini takiben mezkur çayın Hezil Çayı mültekasına kadar;

Siyomezden geçen Çay mültekasının menbâna üç kilometre kain bir noktasına kadar Hezil Çayı'nın hatt-ı mutavassıt veya talveği;

Bu noktadan itibaren Siyomez'den geçen çay kolu havzasının şimalindeki tepeye kadar şarka doğru giden bir hatt-ı müstakim;

Bu havzanın şimalindeki tepeden Bilakiş dağına kadar;

Bu noktadan itibaren Bayco Çayının Robozak'daki kolunun menbâna kadar;

Bu Çay ile Robozak'ın şark-cenubu şarkisindeki 6834 rakımından inen çayı Robozak'ın cenubunda kain mülteka kısmına kadar;

6834 rakımlı tepeden şimal-şark-i şimalindeki boğaza kadar bir hatt-ı müstakim;

Şark istikametini takiben bu boğazdan inen küçük çay talveğinin Habur Çay ile nokta-i iltikasına kadar;

Habur Çayı menabına doğru tahminen bir buçuk kilometre boyunca mezkur çayın Aros ve Ceramos mıntikasından inen bir çay ile iltikasına kadar;

Bu Çayı takiben Kaşure'den gelen çayı şimale bırakarak birincisi Ceramos'dan ve ikincisi Aros'dan inen iki mühim kolun yekdiğeri ile telakisine kadar;

Bu mültekadan balada mevzubahis olan iki kolun arasındaki suların hatt-ı taksimi üzerinde 6571 rakımdan şarki doğru muntehi olan muvadi talveği;

Evvelkinin şarkında kain 9063 rakımına kadar bu hatt-ı taksimi meyah ve sonra Lizen Çayı havzasının cenup tepesiyle Ceramus'dan gelen kol havzası ve tepsinin nokta-i telakisine kadar;

Oradan Zap Çayı kolu havzasının şimal tepeleri boyunca bu sonuncu tepe hattı;

Özkaya'nın tahminen iki kilometre garp-şimal-i garbisindeki tepesine kadar; Özkaya'nın kurbunda ve şimal-i şarkisiyle kain bu zirvenin Zap Kolunun menbana kadar bir hatt-ı müstakim;

Zap Çayına kadar bu kolun mecrası;

Zap Çayı mansabına doğru takiben Bayçoka'nın bir kilometre cenubunda kain bu noktaya kadar;

Bebehi'nin cenubundan ve Çal'ın şimalinden geçen Çay havzasının cenup tepesine kadar şark istikametinde;

Berican'dan geçen Zap kolunun cenup hatt-ı balası boyunca imtidat eden ve Şilok'un garb-cenub-u garbisinde Avmarakin menbana yakın bulunan noktaya kadar bir hatt-ı müstakim;

İşbu menbaa kadar bir hatt-ı müstakim;

Bu menbadan (Avmerak'in) garbi kolu (Kesrik) ve (Mervek) arasındaki boğaza inen Küçük Çay mültekasına kadar;

Bu küçük çay kendi menbana kadar,

Mültekası Nevrek şimalindeki Avmarek'in şark kolundan müteşaip suya kadar en kısa mesafe;

Bu su kendi mansabına kadar;

Bu mültekadan Avmarek ile Rudbarşin sularının ayrıldığı hatt-ı balaya olan en kısa mesafe;

Bu hatt-ı bala, Şeyh Muammer gurbunda ve şimalinde bu çaya akan Rutbarşin kolu menbana en yakın olan noktaya kadar;

Bu menbaya kadar bir hatt-ı müstakim;

Balada zikrolunan Rutbarşin kolunun biraz cenubunda ve çayın mansabına kadar mansabına doğru akan Rutbarşin'dir. Bu Çay kendi menbana kadar;

Bu menbadan Rutbarşin ve Herki'nin şark ve gurbundaki Şemdinan kolu sularını ayıran hatt-ı balaya kadar en kısa mesafe;

Bu noktadan işbu kolu besleyen en yakın çaya en kısa mesafe,

Bu Çay ve maruzzikr kol Şimsidinan suyuna kadar;

Bu mültekadan Şimsidinan suyu havzasının cenubi tepesine en yakın mesafe;

Bu tepe (Boyah'ın) şark ve kurbundan geçen Hacıbey Çayı ve kolunun beynindeki zirve hattıyla tekату noktasına kadar;

En kısa bir hatt-ı müstakim üzere Hacıbey Çayı'na kadar uzanan bu tepe hattı; Hacıbey Çayı menbaina doğru İran hududuna kadar.

İngiltere Sefiri Sir Ronald Charles Lindzey ve Irak Murahhası Nuri Said Paşa tarafından Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyefendi'ye yazılan 5 Haziran 1926 tarihli notanın tercümesidir:

Bu gün beynimizde imza edilen muahedenin on dördüncü maddesine atfen şunu beyan ederiz ki, bu muahedenin mevki-i mer'iyete vaz'ını takip eden on iki ay içinde Türkiye Hükümeti mezkur maddede mevzuubahis olan aidattaki hissesini sermayeye tahvil etmek arzusunda bulunduğu takdirde Irak Hükümetini arzusundan haberdar edecek ve mezkur hükümet ihbarı vakiyi takip eden otuz üç gün zarfında bu maddenin tamamı-i ifası zımında Türkiye Hükümetine 500.000 İngiliz Lirası tefsiye edecektir.

Diğer taraftan şurası da mukarrerdir ki, Türkiye Hükümeti, mezkur aidattaki menafini evvelemirde Irak Hükümeti'ne bir tarafı salisin tediyye amade olabileceği fiyattan daha yüksek olmamak üzere mübayaa etmek fırsatını vermeksizin elinden çıkarmamağı taahhüt eyler.

Teati edilen işbu notaların bugün imza edilen muahedenin cüz-i mütemmimini teşkil ettiği takarrür etmiştir. Bu vesileyle ihtiramat-ı faikamızı tecdid ederiz.

5 Haziran 1926

Lindzey - Nuri Said

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyefendi tarafından İngiltere Sefiri Sir Charles Lindzey cenaplarına ve Irak Murahhası Nuri Said Paşa'ya yazılan müttehîd-ül meal mektuplarının tercümesidir:

Aramızda bugün imza edilen muahedenin on dördüncü maddesine atfen berveçhi zir vuku bulan beyanatımızı havi olarak bugünkü tarihli gönderdiğiniz notayı ahiz ve sent ittihaz ettiğimi arz ederim.

Bu muahedenin mevki-i mer'iyete vaz'ını takip eden on iki ay içinde Türkiye Hükümeti mezkur maddede mevzuubahs olan aidattaki hissesini sermayeye tahvil etmek arzusunda bulunduğu takdirde, Irak Hükümetini arzusundan haberdar edecek ve mezkur hükümet ihbarıvaki-i takip eden otuz gün zarfında bu maddenin tamam-i ifası zımında Türkiye Hükümetine 500.000 İngiliz Lirası tesviye edecektir. Diğer taraftan şurası da mukarrerdir ki, Türkiye Hükümeti, mezkur aidattaki menafini evveleminde Irak Hükümetine bir taraf-ı salisin tediye amade olabileceği fiyattan daha yüksek olmamak üzere mübayâa etmek fırsatını vermeksizin elinden çıkarmamağı taahhüt eyler. Teati edilen işbu noktaların bugün ima edilen muahedenin cüz-i mütemmimini teşkil ettiği takarrür etmiştir.

Türkiye, İngiltere ve Irak Hükümetleri Beynindeki Hudut ve Münasebat-ı Hasene-i Hemcivari Muahedenamesi adıyla bilinen Ankara Antlaşması taraflarca imzalanmasından bir gün sonra 7 Haziran 1926'da TBMM'de görüşülmeğe başlanır. İstanbul Milletvekili Kazım Karabekir tek başına muhalefet eder: “Ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış gailelerden dolayı bu güne kadar muhalefetlerini asgaride tuttuklarını belirterek, meselenin bu anlaşma ile birlikte aldığı çözüm şeklinin ise; duyduğumuz teessürleri bu kürsüden ifade etmekten başka maalesef bizim için yapılacak bir şey kalmamıştır”⁴⁸ diye kısa bir konuşma yapmıştır.

Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü Bey ise anlaşmayı TBMM'de şöyle savunmuştur:

“Şark-ı karib de başlıca kuvveti temsil eden Türkiye Cumhuriyeti en esaslı mihver-i siyaseti milel-i mütemeddine arasında bir unsuru intizam ve terakki olarak çalışmak olduğundan cihanın ve şark-i karibin sulh ve huzuru ve Irak'ın istiklal ve saadeti namına ve Büyük Britanya İmparatorluğu'yla münasebetimizi normal bir hale getirmek için yegâne muallâk kalan bu arazi meselesinde fedakârlıklara katlandık.”⁴⁹

Ankara Antlaşmasınının 4. maddesi ile Irak Türkmenlerinin istemeleri halinde ve anlaşmadan sonra iki ay içinde , “Türkiye tarafına göç etme ve Türkiye'de yerleşme hakkını” elde etmişlerdir. Ancak bu kısa süre içinde ve dönemin şartlarında Türkmenlerin bundan haberdar olmaları ve Türkiye'ye göç etmeleri söz konusu olmamıştır.

47 *Düster, Tertip III, C.7, s. 1512-1519.*

48 *Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.II, s.132/133.*

49 *a.g.e., s.134.*

Ankara Antlaşmasında Türkmenlerin adı bile yoktur. Türkiye, Musul Vilayetinde hak iddia ederken, birinci sebep olarak orada Türkmenlerin yerleşik olmasını göstermiştir ama antlaşmada Türkmenlerin adı yer almamıştır.

Kendisi’de Kerkük’lü bir Türkmen olan Suphi Saatç’inin değerlendirmesi şöyle olmuştur:⁵⁰ “Ankara Antlaşması ile Musul bölgesi resmen İngiliz Mandası altında Irak’a bırakılmıştı. Böylece Irak Türkleri her türlü uluslar arası güvenceden mahrum olarak, kendi kaderleri ile baş başa öksüz ve mahzun kalmışlardı. Çünkü Ankara Antlaşmasında Irak’ta kalan Türklerin kültürel ve siyasi yönden yararlanacakları hiçbir madde yer almamış, Türk halkının menfaatleri söz konusu edilmemiştir.”

Türkmenlerin adlarının bile antlaşmada yer almayışını savunan Bilal N.Şimşir ise:⁵¹ “1926 Antlaşmasında (Türkmenler için azınlık haklarına dair) hükümlerin konmaması ise çok isabetli olmuştur. Çünkü Türkmenlerin antlaşmada azınlık veya ekalliyet diye zikredilmiş olsalardı, bugün Irak’ta Üçüncü asli unsur veya üçüncü milliyet olma haklarını kaybederlerdi.” diye savunmuştur.

Irak’ta Türklerin “maküs talihi” aslında İngiliz işgali ile başlamıştır. Ancak bu işgalin geçici olacağı ve Musul bölgesi ile birlikte Irak Türklerinin de Türkiye’ye katılabileceği hakkındaki umutları Ankara anlaşması bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Manda idaresi daima Araplara karşı Kürtleri ön plana çıkararak bir denge politikası takip etmişken Türklerin varlığını bile kabul etmemiştir. Ankara Antlaşması ile birlikte Irak Türklerinin “maküs talihi” hiçbir umuda yer bırakmayacak ölçüde sonuçlanmıştır.

50 Suphi Saatçi, **Tarihi Gelişim İçinde Irak’ta Türk Varlığı**, İstanbul, 1996, s.194.

51 Bilal N. Şimşir, **Türk Irak İlişkilerinde Türkmenler**, Ankara, 2004, s.19.

5. BÖLÜM

İNGİLİZ İŞGALİ DÖNEMİNDE IRAK TÜRKMENLERİ

5.1. 1918-1926 İNGİLİZ İŞGAL DÖNEMİNDE TÜRKMENLER

İngiliz işgali ile (1918) Irak Türkmenleri yeni ama tedirginlik veren bir dönem başlamıştır. Her şeyden önce akıbetleri belli değildir. Yeniden Türkiye sınırları içinde kalacaklar mı yoksa bu ayrılık onlar için Türkiye’den son ayrılık mı olmuştur? Bu durum yeterince açık değildir. Ama Türkmenler yeniden Türkiye’ye katılmak için çaba göstermiştir.

Erbil Türkmenlerinin ileri gelenlerinden sevilen sayılan bir din alimi olarak bilinen Küçük Molla Efendi (ö.1943) bu dönemde ön plana çıkmıştır. Halkı İngilizlere karşı mücadele etmeye ve dayanışmaya davet etmiştir. Erbil’in en büyük camisi olan Ulu Cami’de hocalık yapan Küçük Molla Efendi şehirde büyük bir nüfuz sahibidir. İngilizlerde yeterince denetleyemedikleri camileri birer bahane ile kapatıyorlardı. İngilizler şehirdeki on iki camiden onunu salgın hastalık var bahanesi ile kapatmıştır. Halkın bu camilerde toplanmalarını, bilinçlenmelerini engellemeye çalışmışlardır. Camisi kapatılan Küçük Molla Efendi’nin evi bu yüzden bir cami gibi halkın sıkça gidip geldiği kendisinden bilgi alınan bir yer haline almıştır.¹

6 Mayıs 1919’da Van Valisi Haydar imzası ile Dahiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta:² İngilizlerin “Hıristiyanları, Müslüman ahaliye tercih ettikleri bu durumun bütün Irak Müslüman ahalisini İngilizlere karşı hoşnutsuz ettiği, İngilizlerin Müslüman ahalinin silahlarını toplamaya çalıştıkları, Revanduz bölgesine Bedirhanilerden Ahmet Faik aracılığı ile nüfuz etmeye siyasi memurlarını göndermeye çalıştıkları” belirtilmiştir.

Yine Van Valisi Haydar imzası ile Dahiliye Nezaretine gönderilen 6 Ağustos 1919 tarihli telgrafta:³ “Seyyid Taha’nın İngiliz siyasi memurini ile görüşmek için Bağdat’a giderken Erbil’de Küçük Molla’nın evinde içtima eden Erbil ağaları, İngilizlerin kendisine verebilecekleri paranın azamisini vermeğe amade olduklarını İngilizlerin teklifini kabul ederek İslam arasına nifak saçmamasını rica etmişlerse de kabul etmemesi üzerine tahkir etmişlerdir. Seyyid Taha bundan avdette umum ahali ve aşayirin nefretini kazanmıştır.”

Bu telgraftaki bilgilere göre, İngilizler, Revanduz ve Erbil ağalarına ayda yetmişer rupee maaş verildiği ancak Erbil ağaları ve aşiret reislerinin İngiliz hakimiyeti ve parasını kabul etmedikleri, ama bölgede etkili olan Seyyid Taha’yı İngilizlerin elde ettikleri ve

¹ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak’ta Türk Varlığı*, İstanbul, 1996, s.183.

² BOA, s.393.

³ BOA, s.396.

Bağdat'a gitmekte olan Seyyid Taha'nın Erbil'deki toplantısında hakarete uğradığı bilgisi yer almıştır.

Vali Haydar'ın gönderdiği bilgiye bakılırsa bütün aşiretler Seyyid Taha'ya nefret etmiştir. Ancak gerçek durum bütünüyle böyle değildir. Çünkü onunla birlikte hareket eden aşiretler de dikkate alındığında bütün Kürt aşiretlerin İngilizlere karşı olmadığı bilinmektedir.

İngiliz işgalinden sonra Bağdat, Musul ve Kerkük'te Türk hâkimiyetinin yeniden tesis edilmesini isteyenlere ve bunların çalışmalarına şahit olunmuştur. Bu çerçevede Bağdat'ta bir "Türk Cemiyeti" kurulmuştur. Cemiyetin Musul'daki çalışmalarını ise Mayıs 1919'dan itibaren Nuri Efendi yürütmüştür. Kerküklü Türk subaylar, hatta görevlerine son verilmiş olan Arap ve Kürt subayları da cemiyet çalışmaları içinde yer almıştır. Cemiyetin Musul'daki çalışmaları bilahare Kerküklü Binbaşı Abdülcabbar başkanlığında yürütülmüştür.⁴

Irak'lı aşiret reislerinden Acemi Sadun Paşa, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlılara sadık kaldığı gibi, İngiliz işgali döneminde de onlara karşı mücadelesini Mustafa Kemal Paşa ile haberleşerek devam ettirmiştir. Iraklıların Türkiye'ye bağlılıklarının devam ettiğini bildirmiştir. İngilizlere karşı destansı bir mücadele veren Acemi Sadun Paşa daha sonra Türkiye'ye geçerek Milli Mücadeleye katılmıştır.⁵

1918'de başlayan İngiliz işgali 1920'de "Manda İdaresi" adıyla devam etmiştir. Manda yönetiminin başında bulunan Sir Arnold Wilson'un katı ve sert önlemleri huzursuzluğu arttırdığı gibi Iraklıların yönetimden dışlanması da sorunun büyümesine yol açmıştır. Temmuz 1920'den itibaren İngiliz işgal yönetimine karşı genel bir ayaklanma başladı. Rumeysa'da ki isyanın bastırılmasının ardından Semava'da yeni bir isyan çıktı. Orta Fırat bölgesindeki aşiretler bu isyana katıldı. Daha sonra Aşağı Fırat ve Müntefik halkı da isyana katıldı. Bağdat'ın doğu bölgesinde Bakuba'da ayaklanma yayıldı. Deltava, Şahraban ayaklanmacıların eline geçti. Hanekin ve Kızlarbat'taki ayaklanma Ağustos sonuna kadar devam etti. Mendeli'de Nakipzade İlyas geçici bir hükümet kurdu. Ayaklanma bu sırada Kerkük'te de baladı. Kifri'de aşiretler İngiliz siyasi hakimi Binbaşı G. N. Salmon öldürüldü. İngiliz Generali G. A. Leachman ise aşiretler tarafından kuzey Bağdat'ta öldürüldü.⁶

Musul'daki Türk cemiyetinin çalışmaları bir süre sonra Telafer'de da kendini göstermiştir. Telafer'in ileri gelen Türkmen liderleri, İngiliz yönetimine karşı bir ayaklanma

⁴ Suphi Saatçi, a.g.e., s.184.

⁵ Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, C.IV (1917-1938), Ankara, 1964, s.38; Suphi Saatçi, a.g.e., s.185.

⁶ Suphi Saatçi, a.g.e., s.186.

fikrinde ittifak ettikleri gibi bölgedeki Arap aşiretlerinin de bu ayaklanmaya katılmalarını sağladılar. Telafer'liler İngiliz askerlerine karşı saldırılarla harekete geçtiler. İngiliz askerlerinin çok sayıda birlikle harekete geçmesi üzerine, yaşlı, hasta ve sakatlar Telafer'de bırakılarak geri kalan halkın tamamı Telafer'i terk ederek Karaçuk Dağlarına sığınmışlardır. Telafer'e giren İngilizler, şehrin boşaltıldığını görünce, evlerin bir kısmını top atışları ile yıkmıştır. Halkın depoladığı zahire ambarlarını imha etmişlerdir. Daha sonra şartlı olarak Telafer'lilerin şehre dönmeleri sağlamış ise de ileri gelenleri tutuklanmış, işkence görmüşler, bazıları da sürgün edilmiştir. Halk arasında büyük etkiler bırakan, büyük kayıplara ve acılara yol açan bu olay "Kaçakaç Yılı" diye adlandırılmıştır.⁷

Bu esnada Irak Arapları İngilizlere karşı direnişi desteklemekle birlikte kendi aralarında görüş birliği içinde değillerdi. Arapların bağımsızlığını isteyenler olduğu gibi Türkiye taraftarı olanları da vardı. 13 Mayıs 1920'de Bağdat'ta Fuat Defteri'nin evinde toplanan Türk yanlısı bir grup Arap "Ya Türk Mandası ya da İstiklal" görüşünü kabul ettiler. Kurdukları örgütün adını da Türkiye'deki Müdafaa-i Hukuku örnek alarak "Feday-ı Vatan" adını verdiler. Zor durumda kalan İngilizler, Hindistan'dan getirdikleri takviye birlikleri ile ayaklanmayı engellemeye bastırmaya çalıştıkları gibi yeni siyasi manevralar ile de Arap milliyetçilerini bölmeye ve Türkiye karşıtı bir çizgiye getirmeye çalıştılar.⁸

Ayaklanmaların bastırılmasından sonra İngilizler toplu tutuklamalara ve sürgünlere idamlara başladılar. İngilizler 1920 ayaklanmalarında 426 ölü, 1228 yaralı 615 esir ve kayıp vermişken direnişçilerin kayıpları ise 8420 olmuştur. Ayaklanma İngiltere'de de şaşkınlıkla karşılanmıştır. Zor durumda kalan İngiltere Sir Arnold Wilson'un yerine Sir Percy Cox'u getirmiştir. Ayaklanma İngilizlere büyük can kaybının yanında büyük mali kayıplara da mal olmuştur.⁹

Ayaklamaya katılan kuzeydeki Revanduz halkı İngilizlere karşı Türkiye'den yardım istedi. Ancak bu esnada Türkiye'nin El-cezire cephesinde zayıf bir tümeni olduğundan ancak küçük bir askeri birlik gönderilebildi. 1921'de bu birliğin başına Binbaşı Şevki Bey atanmıştı. 1922 baharında ise Antep Milli Kuvvetler Komutanı Özdemir Bey küçük bir birlikle Musul'a gönderilmiştir. Onun kuvvetleri arasında Fransızlardan kaçan Cezayirli ve Tunuslu askerlerde vardı. Özdemir Bey'e verilen emir ise: "Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Musul'un Faysal'a bağlı kuvvetler tarafından işgaline engellemektir. Özdemir Bey,

⁷ Kahtan A. Abbuş **Al-Telaferi, Savrat Telafer 1920**, Bağdat, 1969, s.211-212; Aktaran: Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.187.

⁸ Mim Kemal Öke, **Musul Melesi Kronolojisi (1918-1926)**, İstanbul, 1987, s.40.

⁹ Kemal Melek, **İngiliz belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, İstanbul, 1983, s.40.

Revanduz'da büyük bir törenle karşılanır. İngilizlere karşı isyan halinde olan Şeyh Mahmut'la ilişki kurdu. Ancak Aralık 1922'de başlayan büyük İngiliz saldırısına karşı takviye destek alamayan Özdemir Bey geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰

5.1.1. FAYSAL'IN KRALLIĞINA TÜRKMENLERİN TEPKİSİ

1920 Ayaklanmasından sonra Sir Percy Cox 1 Ekim 1920'de Bağdat'ta siyasi hakimlik görevine başlamıştır. Bu sırada İngilizlerle anlaşan Şerif Hüseyin, Irak'ta bir Arap Krallığı kurulmasını ve oğlu Faysal'ın da buraya kral yapılmasını talep etmekteydi. Sir Percy Cox ise bunun ancak bir halk oylaması ile olabileceği görüşündeydi. Yapılan halk oylamasında ise Irak'ın kuzeyinde bulunan Kerkük, Musul, Erbil ve Süleymaniye Faysal'ın aleyhine oy kullanmıştır. Hatta Faysal'ın ve bu oylamanın aleyhine Kerkük'te büyük bir halk tepkisi olmuştur. Buna rağmen İngilizler 28 Ağustos 1921'de Faysal'a törenle Irak Kralı tacı giydirdiler. İngilizler Şii ve Sünni Araplar arasında siyasi bir denge kurmaya çalışırken kuzeyde ki Sünni bölgelerinden Faysal'ın aleyhine oy kullanılması İngilizleri hayal kırıklığına uğratmıştır.¹¹

Faysal'ın aleyhine oy kullanan Kuzey Irak halkının çoğunluğu Türklerden oluşuyordu. Faysal'ın babası Şerif Hüseyin gibi bir Türk düşmanı idi. Irak'a dışardan gelmişti. Üstelik onun dışarıdan gelmesini sağlayanlarda işgalci İngilizlerdi. İngilizlerin desteği sebebiyle yalnız Türkler değil Arap ve Kürtlerinde ona karşı nefreti vardı. Kendi mührü ve imzası ile 15 Ocak 1919'da Paris'te yaptığı bir açıklamada: “Büyük Harp'te İngilizlerden maddi ve manevi yardım gördüğünü, hiçbir zaman İngiliz dostluğu ve sevgisinden sapmayacağını, babasının da kendisine bunu vasiyet ettiğini, bu yüzden kendisinin de çocuklarına, akrabalarına ayrıca şeref ve vefa sahibi her Arab'a, İngilizlerle işbirliği yapmaktan asla şaşmamalarını tavsiye ettiğini” açıklamıştır.¹²

Bu belge Haşimi ailesinin İngilizlere olan hizmetinin sicil belgesi gibidir.

İngilizler, başlangıçta halkoyu ile Faysal'ı Irak'a Kral yapmak isterken, Faysal ise doğrudan doğruya İngiliz Hükümeti tarafından atanmak istemiştir. İngilizler ise böyle bir atamanın gülünç olacağını, halkın itibar göstermesi için bir halk oylamasının daha gerçekçi olacağı görüşündeydiler.¹³

¹⁰ Kemal Melek, **a.g.e.**, s. 41.

¹¹ Kemal Melek, **a.g.e.**, s.4.

¹² Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.328..

¹³ Şakir Sabir Zabit, **Mucez Tarihü't-Türkman fi'l-Irak**, C.1, Bağdat, 1961, s.140-143; Aktaran: Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.191.

Halkoylaması öncesinde Türkmenlerin ileri gelenleri de halkı uyararak Faysal'a oy vermemelerini istemişlerdir. Kerküklü Türkmen Şairi Mehmet Sadık Bey (Ö.1967), “İntihap etmem seni Faysal Irak'ın mülküne” diye başlayan şiiri ile Türkmen halkını uyarmıştır.¹⁴

Irak Türkmenlerinin halk oylaması öncesinde ve sonrasında Faysal'a karşı muhalefetleri devam etmiştir. Bu yüzden İngilizlerin ve Faysal yönetiminin baskı ve zulümlerine uğrayan Türkmenler, hapis, işkence, idam ve sürgünlerle büyük kayıplar vermiştir.

5.1.2. KERKÜK'LÜLERİN TALEPLERİ

25 Ekim 1920'de Irak'ta ilk Hükümetin kurulduğu ilan edilir. Hükümetin Milli Eğitim ve Sağlık Bakanı ise eski Osmanlı subaylarından İzzet Paşa olur. İlk hükümetle birlikte bir Anayasa çalışması başlar. Bunun üzerine Kerküklüler, isteklerini Anayasada yer alması şartı ile dört madde halinde hükümete bildirmiştir. Buna göre:

- 1)Hükümet seçim sürecine müdahale etmemelidir.
- 2)Kerkük'ün yerel yönetiminde Türk karakteri (kimliği) korunmalıdır.
- 3)Türkçe Kerkük bölgesinde resmi bir dil olarak kabul edilmelidir.
- 4)Bağdat'ta kurulacak bütün hükümet kabinelerinde Türkmenlere yer verilmelidir.¹⁵

Buna karşılık Irak Başbakanı Abdülmuhsin Al-Sadun Temmuz 1923'te Kerkük Türkmenlerine Türkçe bir cevap yazarak 3. ve 4. maddede yer alan isteklerini kabul ettiklerini bildirmiştir.¹⁶

5.1.3. KAÇAKAÇ İSYANI

Ocak 1920'de Telafer'de, Abdurrahman Efendi bin Osman Efendi Al Abbas Efendi, Seyyid Abdullah Seyyid Vahap, İbrahim Ağa Hac Yunus Efendi, Abdülkadir Efendi Hac Abdullah Al Abbas Efendi, Jandarma subayı Mehmet Ali Efendi, Yüzbaşı Cemil Muhammed Halil'den oluşan bir isyan örgütlenmesi tesis edilir ve “Telafer Halkası” diye bilinir.¹⁷ Bunlardan Abdurrahman Efendi, Seyyid Abdullah ve İbrahim Ağa Telafer'de ve civar aşiretler arasında önemli bir üne ve saygınlığa sahip kişilerdir. Abdülkadir Efendi ise Telafer Halkası'nın sekreterlik görevini üstlenmiştir. Telafer Halkası, Telafer içinde ve çevre aşiretler

¹⁴ Şakkir Sabir Zabit, **a.g.e.**, s.146. Aktaran: Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s..190.

¹⁵ Liara Lukitz, **Irak: The Search For National Identity**, Frank Cass, London, 1995, s.40; Aktaran: Mahir Nakip, **Kerkük'ün Kimliği**, Ankara, 2007, s.52.

¹⁶ Liara Lukitz, **a.g.e.**, s.41;Aktaran: Mahir Nakip, **a.g.e.**, s.52.

¹⁷ Kahtan Ahmet Abboş, **Sevrat Telaferi 1920**, Bağdat, 1960, s.22; Ümit Özdağ, **Telafer (2003-2008) Bir Türkmen Kentinin ABD Ordusu ve Peşmergelere Karşı Direnişi**, Ankara, 2008, s.31.

arasında İngilizlere karşı isyanı teşvik etmiş bu arada merkezi Deyrizor'da bulunan ve Irak'ta İngiliz Mandasına karşı mücadele eden Arap milliyetçisi El-Ahd Cemiyeti ile işbirliği içinde olmuştur. Telafer Halkası adı geçen El-Ahd Cemiyeti Musul şubesi ile de irtibat halinde bulunmuştur.

Telafer'in İngiliz işgaline uğramasından önceki son Osmanlı Kaymakamı Muhittin Efendi aracılığı ile Telafer Halkası, Kazım Karabekir ve onun üzerinden Mustafa Kemal Paşa ile Ankara ile her zaman temas halinde bulunduğu için Halka'nın çalışmaları "Hareket-ül Kemaliye" diye de isimlendirilmiştir.¹⁸

Telafer Halkası isyan hazırlıklarını daha çok Telafer'de Hasanköy Mahallesinde Abdurrahman Efendi El Abbas Efendi'nin evinde Türkmen aşiret reislerinin katılımı ile sürdürmüştür. Burada yapılan çalışmalar ile Telafer'in bütün Türkmen aşiretlerinin isyana katılmaları sağlanmıştır. Telafer Halkası'nın çabaları ile Telafer çevresinde bulunan Arap Şamar aşiretinin de desteği sağlanmıştır.

1 Haziran 1920'de Telafer Halkası, Telafer aşiret reisleri ile Abdurrahma Efendi Al Abbas'ın evinde yaptıkları toplantı ile İngilizlere karşı 3 Haziran günü isyan başlatma kararı almıştır. 2 Haziran günü öğleden sonra Telafer'in kuzeyinde bulunan Kubak köyünde aşiret kuvvetleri toplanmış bunu haber alan İngiliz Siyasi Hakim Yardımcısı Yüzbaşı Captain Barlow'un, Türkmen aşiret liderlerini isyandan vaz geçirmek için Kubak köyüne gelerek yaptığı telkinler, vaatler etkili olmadığı gibi kendisi de tutuklanmıştır.¹⁹

Kubak Köyündeki Türkmen aşiret güçleri 3 Haziran 1920'de Telafer'e gelmiştir. İngiliz subay Yüzbaşı Steward kendi tabancası ile Türkmenler tarafından öldürülmüş, Telafer kalesi ve resmi daireler, belediye ele geçirilmiş ve tüm yollar denetim altına alınmıştır. İngiliz kuvvetlerinden üç asker Birinci Telafer Okuluna sığınarak oradan Türkmen aşiret güçlerine karşı direnmeye çalışmışlar ve çıkan çatışmalarda Arap El Cuhayş aşiret reislerinden Ahmet Salih El Hudayir öldürülmüştür. Hasanköy Mahallesinden Telafer'e giren İngiliz kuvvetleri ile Türkmen aşiret güçleri arasında çıkan şiddetli çatışmalar sonunda İngilizler kayıp vererek geri çekilmiştir.

3 Haziran 1920 isyanında Abdurrahman Efendi'nin evi bir komuta merkezi işlevini görürken aşiret güçlerinin komutanlığını ise fiilen Cemil Muhammed El Halil yürütmüştür. 4 Haziran günü ise bin kişilik atlı aşiret güçleri yine Cemil Muhammed El Halil komutasında

¹⁸ Murat Güztoklus, **El Cezire ve Özdemir Harekatı**, Ankara, 2006, s.34.

¹⁹ Erşat Hüzmüzlü, **Irak'ta Türkmen Gerçeği**, İstanbul, 2006, s.61.

Deyrizor'dan gelen Arapların da katılımı ile Musul'u ele geçirmek için yola çıkmıştır. Tel Tevim'e ulaştıklarında Deyrizor'dan gelen kuvvetler, El-Hinizir bölgesinden gelecek "Arap Hamlesi" adını verdikleri Arap kuvvetlerini beklemeye başlamış buna karşılık Türkmen ve diğer Arap aşiret kuvvetleri Cemil Muhammed El Halil komutasında ilerlemişler Abu Al Kaddor yakınlarındaki Hasan Keyif vadisinde İngiliz güçleriyle karşılaşmışlardır. Çıkan çatışmaya bir süre sonra İngiliz uçaklarının da destek vermesi üzerine Türkmen aşiret güçleri büyük kayıplar vererek dağılmak zorunda kalmıştır.²⁰

El Kaddor mevkiindeki çatışmadan sonra Türkmen aşiret güçleri tekrar Telafer'e dönmüşler ve İngiliz kuvvetlerinin Telafer'in boş olduğunu kabul edip saldırmamaları için şehri boşaltmaya karar vermişlerdir. Telafer halkı Karaçuk dağlarına sığınmıştır. Telafer'e giren İngiliz kuvvetler ise top atışları ile şehrin bir kısmını yıkmış halkın depoladığı buğday vb erzak depolarını yakmıştır. Daha sonra Telaferlilerin şartlı olarak geri dönmelerine izin verilmişken, geri dönen halkın ileri gelenleri tutuklanarak işkence görmüş bir kısmı da sürgün edilmiştir.²¹ Halk arasında büyük sıkıntılara felaketlere yol açan bu olay ve gerçekleştiği yıl halk tarafından "Kaçakaç Yılı" olarak isimlendirilmiştir. Ağırlıklı Türkmen nüfusunun yer aldığı ve Türkmen liderlerin sevk ve idaresinde gerçekleşen Kaça Kaç İsyanı Telafer Türkmenleri için büyük bir yıkımla sonuçlanmıştır. Telafer çevresi ile sınırlı kalmıştır. Başka şehir sakinleri ile haberleşmeleri olmuş ise de fiili bir yardımlaşma sağlanamamıştır. Sayı ve teknoloji üstünlüğüne sahip olan İngiliz kuvvetleri Telafer Türkmenlerini adeta ezerek isyanı bastırmıştır.

5.1.4. TÜRKLERE YÖNELEN İLK SOYKIRIM (4 Mayıs 1924)

Kerkük'te 4 Mayıs 1924'te (30 Ramazan 1342) Ramazan Bayramı arifesinde Levy (toplama / devşirme) adlı Asuri kökenli Teyyari askerlerinin başlattığı bir olayın sonunda ortaya çıkmıştır. 15 Ağustos 1923'te Musul çevresinde bu askerlerin işledikleri cinayetler sebebiyle Hükümet ortaya çıkan tepkiyi yatıştırmak için bu askerleri Kerkük çevresine nakletmiştir. Halka sürekli sataşan ve her fırsatta kavga çıkaran bu askerlerden bir grup 4 Mayıs 1924 günü Kerkük'ün Eskiyaka adlı semtinde Büyükpazar denilen çarşıda alışveriş yaparken esnafla tartışmaya başlamışlardır. Kavgaya dönüşen tartışma sonunda askerlerden birisi yaralanır. Kaçmaya başlayan diğer askerler kışlalarına giderek yanlarına aldıkları diğer

²⁰ İhsan Şerif Kaymaz, **Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasi Bir İnceleme**, Ankara, 2003, s.140.

²¹ Suphi Saatçi, **Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı**, İstanbul, 1996, s.186.

Tayyari askerleri ve silahları ile olay yerine gelerek halkın üzerine ateş ederler.²² Bayram hazırlığı ile meşgul olan halk ne yapacağını şaşırır. Silahlı olan olay yerine koşar. Tayyariler bu arada Kale mahallesinde Hıristiyanlara ait olan evleri de kullanarak oradan da şehrin aşağı kısmında halkın üzerine ateşe devam ederler. Halktan birçok masum insan bu olayın sonunda katledilmiştir, yaralanmıştır. Olayın duyulması üzerine Kerkük çevresinden ertesi gün binlerce ilahlı insan Kerküklülerin yardımına koşmuştur.

Bayramın birinci günü Kerkük Türkmenlerini yasa boğan bu katliam üzerine galeyana gelen halkı ve çevreden onlara yardıma gelenleri Kerkük'teki İngiliz siyasi hakimi güçlükle yatıştırabilmiştir. İngiliz siyasi hakimi H. Dobs imzası ile Kerküklülere hitaben Türkçe bir bildiri yayınlanmış, Levy ordusundaki Asuri askerlerin derhal Çemçemal'e nakledildikleri ve kurulan mahkeme ile zarar görenlere tazminat deneceği, dükkânları yakılan, yağmalananların mağduriyetlerinin telafi edileceği için halka söz verilmiştir. Bu bildiri 4 Şubat 1925'te İngiliz Manda idaresi tarafından Kerkük'te Türkçe olarak çıkarılan "Necm" gazetesinde yayınlanmıştır. Yine aynı tarihte Kerkük Mutasarrıflığının tazminat alacak olan mağdurlar listesi de yayınlanmıştır.²³

İngiliz İstihbarat görevlisi Anson'un olaylar hakkında hazırladığı rapora göre:²⁴ "Olaylarda 40-50 Türkmen hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar esnasında Levyler değeri olan her şeye göz diktiler. Singer markalı dikiş makineleri bile katırlara yüklenerek götürüldü. Bazıları çalıntı elbiseleri sırtlanarak yalpalayarak taşıdılar. Büyük çarşının çöpleri sokağa atılan saten ve ipek kumaşları ile kaplanmıştı."

Görüldüğü gibi Türkmenlerin ittifak halinde siyasal bir hedefleri yoktur. Her ne kadar Türkmeneli bölgesinin Türkiye'ye bağlanmasını canü gönülden isteseler bile, Irak içinde kalacakları ihtimalini de dikkate alarak yeni Irak Hükümetinden isteklerde bulunmuşlar ve hükümetlerde Türkmenlerin temsil edilmelerini ısrarla istemişlerdir.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa 1 Ağustos 1925'te Türk yanlısı Kerküklü Seyyid Muhammed Cebbariye gönderdiği mektupta Musul Sorunu için öngörülerini şöyle aktarmıştır:²⁵ "Memleketin ayrılmaz bir parçası olan Musul'un ahalisinin yakında kurtulacağına inanç ve

²² Nafi Demirci, **Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi)**, Ey Dizgi Matbaacılık, İstanbul 1990, s.27-32; Ayrıca: Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s.192.

²³ **Necm Gazetesi**, S.1040, 7.Yıl, 4 Şubat 1925, s.3.

²⁴ Subay Anson'un 8 Mayıs 1924 Tarihli Raporu, **The National Archives**, Londra, Dosya Air 23/569; Erşat Hürmüzlü, **Irak'ta Türkmen Gerçeği**, İstanbul, 2006, s.80.

²⁵ Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'ün Musul, Süleymaniye ve Kerkük'le İlgili Bir Mektubu", **Hayat Tarih Mecmuası**, (10 Kasım 1972), s.6-7.

güven olunarak ... Öteden beri devam eden çabalarınızda kararlı olmanızı, gelecekteki selamet ve saadetiniz adına, bilinen hamiyetine terk eylerim.

Türkiye Hükümeti'nin aidiyeti hasebiyle yakın gelecekte asla ümit kesmeyerek, zulümlere karşı yüksek bir mücadele ruhu ile aydınlık bir istikbal temin olunması din kardeşlerimizin huzur ve saadeti için kıymettardır. Kurtuluş günleri yakındadır. Kurtuluş güneşinin doğmasını sabırlı biçimde beklenilmesini hatırlatır, Cenab-ı Vacib'ül-vücut'dan cümleye muvaffakiyetler temenni eylerim.”

5.1.5. ÖZDEMİR BEY'İN ÇABALARI

Şubat 1922'de Musul Vilayeti'nin kuzey bölgesinde faaliyetlerine başlayan Özdemiş Bey (Ali Şefik Özdemiş)'in İngilizlerle az bir kuvvet ve gönüllü ile yaptığı savaşta büyük başarılar elde etmesine rağmen Nisan 1923'te İran'a çekilmesi ile başlattığı mücadele yarım kalmıştır ve amacına ulaşmamıştır. Özdemiş Bey'in mücadelesinin yarım kalması Türkiye'nin Musul tezini zayıflattığı gibi onunla birlikte mücadele ederek Türkiye ile beraber İngilizlere karşı kader birliği yapan aşiret kuvvetlerini de güç durumda bırakmıştır.

1922 yılı Türkiye ve İngiltere'nin bir birlerine karşı her alanda mücadelelerine sahne olmuştur. Mustafa Kemal Paşa,²⁶ “Faysal'ın Irak'ta hükümet kurması, İngilizlerin de Musul'u siyasi manda altında bulundurması isteğinde oldukları yapılan faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Bu sebeple esasen Misak-ı Milli sınırları içinde olan Musul ilinin kurtarılması için Revanduz bölgesine kuvvet gönderilmesini” istemiştir. Bu iş için Suriye ve Antep cephelerinde çeşitli görevler yapmış olan Özdemiş Bey (Ali Şefik Özdemiş) seçilmiştir. Özdemiş Bey, bir binbaşı, altı üsteğmen, altı teğmen ve altı asteğmen ve bir subay namzedi ile bir hesap memurundan oluşan kadrosu ile aşiretlerden topladığı kuvvetlerle, Fransız ordusundan Türkiye'ye kaçan Tunuslu ve Cezayirli erlerden oluşan birliği ile 22 Haziran 1922'de Revanduz'a ulaşır. Ağustos ayı içinde Türk birliklerinin küçük gruplar halinde Neodest, Nalkiven ve Savran'a sızmaları üzerine İngilizler karşı saldırıya geçmiştir. İngilizlerin kara saldırılarını hava saldırıları da desteklemiştir. 31 Ağustos 1922'de Özdemiş Bey, Derbent muharebesinde İngilizlere karşı büyük bir zafer kazanır. 18 Eylül'de Şaklava ilçesine ulaşan Özdemiş Bey, Musul il merkezi ile ve Süleymaniye'de Şeyh Mahmut ile temas kurmuştur. Bu sırada Türk Genel Kurmayı, yeni bir harekâta kadar Özdemiş Bey'in bulunduğu yerde kalmasını istemiştir.²⁷

²⁶ Genel Kurmay Başkanlığı. ATASE, **Türk İstiklal Harbi**, C.IV, Güney Cephesi, Ankara, 1966, s.267.

²⁷ **Türk İstiklal Harbi**, C.IV, s.270.

5 Eylül 1922 tarihli İngiliz istihbarat raporunda,²⁸ “Rania’da Türk-Kürt işbirliği ve başarısının sonuçlarının İngiltere için ciddi ve vahim olacağı” görüşüne yer verilmiştir.

Bu esnada Ağustos 1922’de Yunanlılara karşı Türkiye’de kazanılan zafer, Musul çevresinde, Türk kuvvetleri ile işbirliği yapan aşiretleri de büyük ölçüde cesaretlendirmiştir. Süleymaniye, Kerkük ve Musul ahalisi vergilerini vermedikleri gibi, şehir meclislerine üye seçilmesini de boykot etmişlerdir. Nümayişlerin yanında İngiliz ve Arap kuvvetlerinin arasında ki çatışmalarda her gün tekrarlanmaktaydı.²⁹

Musul’da askeri açıdan durumlarını yeterli görmeyen İngilizler Süleymaniye’den çekilince şehir aşiretlerle ittifak halindeki Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir. İngiliz görevliler arasında “Kürdistan’ın kurulmasından yana görüşleri ile bilinen “ Binbaşı Noel’de bu çekilme esnasında Halepçe’den Bağdat’a dönmüştür. İngiliz Savaş Bakanlığı ise kabineye sunduğu bir raporda, Türk ve Kürt aşiret güçlerinden oluşan kuvvetlere karşı mevcut İngiliz birliklerinin başarılı olamayacağını bildirmiştir. İngilizler bu duruma çare olarak Şeyh Mahmut’la işbirliğine karar verirler. Onu Bağdat’a çağırıp Türklere karşı işbirliği teklif ederler. Şeyh Mahmut ise Irak Kralı Faysal’ın ve Hükümetinin “aşiretler üzerinde baskı rejimi kurduğunu bu yüzden kendisinden hoşlanmadığını” söylemiştir. İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox ise “Kralla ilişkilerinin düzelmesini sağlayacağını, İngilizlerle işbirliği yapması halinde İngiliz hava gücünün de kendisine destek olacağını” vaat eder. Şeyh Mahmut ise Binbaşı Noel’in kendisine eşlik etmesini de isteyerek İngilizlerin teklifini kabul eder.³⁰

Süleymaniye’deki bu olaylardan Irak Kralı Faysal tedirgin olur. 1922 yılı Ekim ayının sonunda ise Türk ve Aşiret kuvvetleri Musul’da Irak’ın içlerine doğru akınlar düzenlemeye başlarlar. İngiliz kuvvetleri ise bu akınları hava saldırıları ile durdurmaya çalışmıştır. İngiliz istihbarat raporları ise, “İngiltere’nin bu istikrarsızlığa ne ekonomik ne de askeri açıdan daha fazla katlanamayacağı” yolunda görüşlere yer vermiştir.³¹

31 Ekim 1922 tarihli başka bir İngiliz istihbarat raporunda ise:³² Barzani’nin de aşiretlere katıldığı, hava saldırılarının aşiret güçlerini engellemeye yetmediği, Türklerin Köysancak’a girdiği ama yoğun hava akınlarından dolayı çekilmek zorunda kaldıkları, hava saldırılarının artık sindirme değil cezalandırma amacına yöneldiği bilgisine de yer verilmiştir.

²⁸ PRO, FO, 371/7780 E 10859/33/65, **Irak Entelligence Report**, no.17.10 x 1922; M. Kemal Öke, **a.g.e.**, s.184.

²⁹ PRO, FO, 371/7772 E 10938/33/65, 15. ix. 1922; M. Kemal Öke, **a.g.e.** s.185.

³⁰ PRO, FO, 371/7780 E 10938/33/65; M. Kemal Öke, **a.g.e.**, s.185.

³¹ PRO, FO, 371/7780 E 11903/33/65, 30. x. 1922; M. Kemal Öke, **a.g.e.**, s.186.

³² PRO, FO, 371/7780 E 11962/33/65, 30. x. 1922; M. Kemal Öke, **a.g.e.**, s.187.

Şeyh Mahmut'un İngilizlerle işbirliğine yönelmesi aşiret kuvvetlerini böler. Bir kısmı Türklerle birlikte İngilizlere karşı savaşırken bir kısmı da Mahmut'un telkinleri ile "İngilizlerin iyi niyetleriyle mahalli bir muhtariyet elde edebilecekleri" görüşündeydiler. Şeyh Mahmut'un işbirliğine ikna edilmesi İngilizlerin bölgedeki işlerini kolaylaştırır. Şeyh Mahmut Süleymaniye'ye dönünce "hükümdar gibi davranmaya" başlar ve kendisinin "liderliğinde büyük bir devletin kurulduğunu" ilan eder. Şeyh Mahmut'un bu davranışı Kürt aşiretleri arasındaki rekabeti arttırdığı gibi kendisinin gücünü de azaltmıştır.

Türkiye'nin Yunanistan'a karşı askeri başarıları, Lozan görüşmelerinin başlaması, Musul'da plebisit yapılacağı söylentileri genel havanın Türklerin lehine dönmesine yol açmıştır.

İngiliz makamları ise kendileri ile işbirliği yapan Kürt aşiretlerini Binbaşı Noel aracılığı ile Bağdat'a çağırır. Önce İngiliz Yüksek Komiseri ile sonra Kral'la görüşürler. Aşiret temsilcileri Musul'da bağımsızlıklarının kabul edilmesini, Şeyh Mahmut'un da bu devletin başı olmasını isterler. İngiliz Yüksek Komiseri gönlünün Kürt isteklerinden yana olduğunu ama Hükümetine danışacağını söylemekle birlikte, Şeyh Mahmut'un yeniden Türklerle anlaşığı haberleri üzerine İngilizler Simko ve Seyyid Taha'ya yönelir. Seyyid Taha 25 adamı ile birlikte bir İngiliz hava yolu ile 25 Kasım 1922'de Bağdat'a ulaşır. Kendisine hava desteği sağlanırsa Türkleri Revanduz'dan çıkarabileceğini söyler.

İngiliz hava gücü her fırsatta Özdemir Bey kuvvetlerini takip ederek bombalamaya devam eder. Onların geçtiği her yerin hava saldırısına uğraması, yöre halkının Özdemir Bey kuvvetlerine karşı tepki göstermesi beklenirken, özellikle Erbil ve Kerkük halkının Özdemir Bey kuvvetlerine karşı sempatiyelerinin olduğu İngiliz istihbarat raporlarında yer alır. Bu arada Siirt'ten yola çıkan sekiz yüz kişilik Ali Bey müfrezesi Tul civarına ulaşır. 6 Kasım 1922'de ise başka bir Türk birliğinin Fanduka'ya, iki ayrı birliğin ise Cezire'ye kadar ulaşmıştır. İlerleyen Türk birliklerinin Zaho'yu ele geçirecekleri ile birlikte Türklerin aşiretlere silah dağıttığını da İngilizlere haber olarak öğrenmiştir.³³

Lozan Konferansı devam ederken, Irak Hükümeti seçim yapmak için hazırlıklara başlar. Buna karşılık Irak Uleması, Lozan Konferansı'nın sonuçlanmasını isteyerek seçimin boykot edilmesi için fetva yayınlamıştır. Fetvacı ulemanın İran'a sürgün edilmesi girişimini ise İngiliz Yüksek Komiseri Cox, İran'da İngiliz aleyhtarlığını arttırır diye engellemiştir.³⁴

³³ PRO, FO, 371/7875 E 13050/18/44, 12. xi. 1922; M. Kemal Öke, a.g.e., s.189.

³⁴ PRO, FO, 371/7772 E 14282/33/65, 20. xii. 1922; M. Kemal Öke, a.g.e., s.190.

İngilizler Musul bölgesine ne Irak ordusundan ne de Hindistan'dan yeni birlikler sevk etmeyerek Hava güçleri ile sonuç almaya çalıştılar. Bu arada yerine ve zamana göre, Şeyh Mahmut'u, Seyyid Taha'yı ve Simko'yu Türklere kaşı kullandılar. Kürt aşiretlerinin önemli bir bölümü Özdemir Bey ile ittifak haline girmiştir. Türk Genel Kurmay Başkanlığı ise daha 7 Eylül 1922'de Musul'un silahla geri alınması için kuvvet kullanılmasını ve doğudaki bazı birliklerin sınırda toplanmasını planlamıştır. Ancak Lozan görüşmelerinin birinci devresinin başarısızlıkla sonuçlanması bu planın ertelenmesine yol açmıştır.

Ancak Lozan görüşmelerinin seyrine bağlı olarak Türk Genel Kurmayı, Musul'a yeni askeri birlikleri hiçbir zaman göndermemiştir. Üstelik Nisan 1923'te başlayan İngiliz-Irak ortak saldırıları ile, Hordan Suyu üzerinden Şeytan Boğazı, diğeri Büyük Zap Suyu vadisinden Sirderya istikametine yönelen iki ayrı saldırılardan dolayı Özdemir Bey'in Hakkâri ile irtibatı kesilmiştir. Muhtemelen daha önce kendisine bildirilen emre de bağlı olarak Özdemir Bey, 23 Nisan 1923'te İran'a çekilmiştir. İran makamları ise Özdemir Bey müfrezesinin silahlarını alarak kendilerinin Türkiye'ye geçmelerine izin vermiştir. Üstelik bu esnada Özdemir Bey'in Ankara ile haberleşmesini de İngiliz istihbarat makamları takip edilmiştir. Özdemir Bey, 10 Mayıs 1923'te Van'a ulaşmıştır. Böylece Özdemir Bey müfrezesinin bir yıldan fazla süren Musul seferi, Türkiye'nin Musul tezleri için bir katkıda bulunmadan sona erdirilmiştir.³⁵

³⁵ M. Kemal Öke, **Musul Kürdistan Sorunu**, İstanbul, 1995, s.221.

SONUÇ

Mondros Mütarekesi ile birlikte Türkiye ve İngiltere arasında bir “Musul Sorunu” ortaya çıkmıştır. Her iki ülke’de Musul vilayetini kendi hâkimiyeti altında tutmak için uzun süre uğraşmıştır. Kendi tezlerini meşru ve makul göstermek için bir takım teoriler ortaya koymuştur. Her iki ülkenin de tezlerini kuvvetli ve zayıf eden faktörler ise şöyle sıralanabilir:

1-Coğrafi Açıdan: Birinci Dünya Savaşı esnasında 1916’da İngiltere, Fransa ve Rusya Dış İşleri Bakanları (Sykes, Picot-Sazanov) arasında Osmanlı topraklarının paylaşılmasını öngören anlaşma yapılmıştır.¹ Bu antlaşmaya göre Mezopotamya adı ile Bağdat ve Basra vilayetleri İngiltere’ye bırakılırken, Musul Mezopotamya’dan ayrı tutulmuş ve Fransa’ya bırakılmıştır. Bu antlaşma ile İngiltere niçin Musul’u Fransa’ya bırakmıştır? İngiltere, Musul vilayetinden yalnızca Kerkük ve Süleymaniye’yi Mezopotamya’ya katarak Fransa’ya bırakmamıştır.

Savaş sonunda Musul için İngiltere’nin önünde ciddi engeller çıkmıştır. Bir defa savaş esnasında Musul’u işgal edememiştir. Mütarekeden sonra Musul’u işgal etmesi diplomasi alanında İngiltere için önemli bir sorun oluşturmuştur. Gizli bir antlaşma ile Musul’u alan ve muhtemelen bunu kendisinin doğal hakkı olarak gören Fransa’nın Musul için İngiltere’ye karşı olmuştur. Birinci Dünya Savaşının sonunda İtilaf Devletlerinin yanında taraf olan ABD yönetimi de, uluslar arası anlaşmazlık konularının çözümü için ortaya attığı tekliflerle İngiltere için yeni zorluklara yol açmıştır. Çünkü ABD eski Osmanlı vilayetlerinin “self determinasyon” yöntemi ile geleceklerinin tayin edilmesini bu dönemde savunmuştur.

2-Musul’un Nüfus Yapısı Açısından: İngilizler Musul vilayetinin nüfus verilerini önemli ölçüde değiştirerek kendisi siyasetleri için bir veri olarak kullanmayı tercih etmiştir. İşgal döneminde İngilizler Musul’da bir nüfus sayımı yaptırmamıştır. İngiliz istihbarat subaylarının topladıkları bilgilere göre bir “nüfus envanteri” oluşmuştur. İngilizler vilayetin olan nüfus bilgilerini değil, olmasını uygun gördükleri nüfus bilgilerini esas almıştır. Buna dayanarak ta Musul ahalisinin Türk olmadığını bu yüzden Türkiye’nin idaresine bırakılmayacağını savunmuşlardır. Türkiye’nin Miletler Cemiyeti’ne sunduğu nüfus verilerinin ise, “savaş öncesinde askeri amaçlar için, asker toplamak amacıyla yapıldığını bu yüzden güvenilir

¹ H.Hovard, **The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923** (New York, 1966), s.185-186 ; E.E. Adamof, **Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu’nun Taksimi Planı**, Çeviri: H. Rahmi, Sadeleştiren: H. Mutluçağ, İstanbul, 1972, s. 130; M. Kemal Öke, a.g.e. s.44.

olmadığını” iddia etmişlerdir. Komisyon raporunda ise Musul vilayeti nüfusu hakkında: “Türk hükümeti bize 1906 ve 1916 senelerinde Musul vilayetinde iki defa tahriri nüfus yapıldığını bildirdi. Osmanlı İmparatorluğunda yapılan nüfus tahrirleri maatteessüf beynelmilel istatistik konferansının bu mesele için kabul ettiği kaidelere mutabık değildir. ... İngiltere atideki malumatı bize tevdi etti. 1919 senesinde tahriri nüfus ve daha doğrusu tahmin, sene nihayetine doğru yahut soğuk mevsimde yani seyyar aşiretler kışlaklarına yerleştikleri zamanda yapılmış idi. Bazı seyyar Arap aşiretleri memleket hududu haricinde kalmış idi.”

3-Türk Türkmen Ayırımı. İngiltere hükümeti, Musul vilayetinde Türk nüfusunu Asurilerden ve Yezidilerden daha az gösterdikleri gibi aslında Türkmenlerin de Türk olmadığını dolayısı ile Türkiye'nin Türkmenler sebebiyle Musul vilayetinde bir hak iddia edemeyeceğini savunmuştur. Komisyon raporuna göre: Milletler Cemiyeti'nce oluşturulan Musul Tahkikat Komisyonu'nun raporunda İngiliz Hükümeti'nin görüşleri şu şekilde özetlenmiştir: “Bu Türkler Osmanlı değildir. İsimleri Türkmen'dir. Konuştukları Turani lisan, İstanbul'un ve Anadolu'nun Türkçesinden ziyade Azerbaycan lehçesine benziyor. Devleti Osmaniye'nin tesisinden çok evvel Irak'tan gelmişlerdir. Ve ağırlık ihtimal Hulefa-i Abbasiye'nin ücretle tuttıkları askerlerin ahfadıdır. Türkmenlerin tarzı inkısamı da bunların bir kadim maaşlı asakir-i ecnebiye fırkası ahfadı olduğunu iddia eden nazariyeyi teyit ediyor.”

İngiltere hükümetinin Türk ve Türkmen ayırımı elbette resmi görüşmelerle müzakerelerle sınırlı kalmamıştır. İngiltere'nin bölgeye gönderdiği görevlilerde aynı ayırımı yapmaya özen göstermiştir. Bunlardan birisi olan Claude J.Edmonds'a göre: “Kerkük şehrinin nüfusu 25.000 iken kent nüfusunun büyük çoğunluğunu Türkmenler, dörtte birini Kürtler ve geriye kalan kısmını da çok az bir nüfusa sahip olan Hıristiyan ve Yahudi toplulukları oluşturmaktadır. Majesteleri Hükümeti'nin ‘Türkler ve Türkmenler’ arasında yapmaya çalıştığı ayırımın uygunluğunu tartışmaya açtılar. Ben bu kitapta toplumun daha alt kesiminde yaşayan ve dil olarak Türkçeyi konuşan köylülerden ve kasabalılardan bahsederken Türkmen ismini, Osmanlıların devlet memurları, subaylar ve aristokratik aile mensuplarından bahsederken de Türk ismini kullandım.”²

Musul vilayetinde bulunan Türklerin sayısını İngiltere olabildiğince az göstermeye çalışmıştır. Bunda önemli ölçüde başarılı da olmuştur. Komisyon raporunda bile İngiltere'nin bu başarısı etkili olmuştur. Ancak İngiltere bununla yetinmemiştir. Her ihtimale karşı Musul vilayetindeki Türklerin aslında “Türk değil Türkmen oldukları” gibi bir iddiayı sürekli savunmuştur. Türkmenlerin, etnik köken bakımından Türklerden ayrı bir kökene sahip olmaları ile birlikte artık, Türkiye'nin onları bahane ederek Musul üzerinde bir hak iddia edemeyeceğini

² Claude J. Edmonds, **Kürtler, Türkler ve Araplar**, Çeviri: Serdar Şengül, Serap Ruken Şengül, İstanbul, 2003, s.301-349.

savunmuştur. Hiçbir ilmi temele dayanmayan, Musul Türklerinin görüşlerini yansıtmayan, tümüyle İngiliz sömürge siyasetinin uzantısı olan bu görüşü İngiltere'nin dışında savunan başka bir ülke de olmamıştır.

4-Türkmeneli adı açısından: Telafer'den başlayarak, Erbil, Kerkük üzerinden Bağdat'a uzanan ve Türklerin meskûn olduğu sahanın adı bile İngilizlerin aleyhine olmuştur. Çünkü İngilizler geçmişte yapmış oldukları uluslar arası antlaşmalarla bu bölgenin Irak'tan ayrı bir bölge olduğunu kabul etmiştir. Gerçi bölgenin tamamı için değil ama Erbil, Kerkük üzerinden Bağdat'a ulaşan ve Tarik-i Kebir adıyla bilinen saha "Türkmeneli" diye adlandırılmıştır ama Türk resmi belgelerinde bile bu ad üzerinde fazla durulmamıştır. Komisyon raporuna göre: "Civar arazi hakkında bazen 'Türkmeneli' tabirine tesadüf ettik. Fakat bu tabir daima şimal menatıkanın ismi olarak zikrolunmaktadır. Vander A'nın Asya Türkiye'si haritasında (XVIII. Asır) Türkmenler Cezire'de veyahut münaziünfih havalide değil fakat Van şehrinin şimalinde, Rumiye Gölü'nün cenubunda ve Fırat'ın garbinda gösterilmektedir."³

William Guthrie adlı bir İngiliz tarafından 1785'te (A General History of The World) adlı eserinde çizilen haritada bu günkü Türkiye, Turchia veya Turcmenia diye adlandırılmışken, harita'nın sol alt köşesinde ise İngilizce olarak: "Arap bölgelerinde ve Asya'da Türkleri konusunda dakik bir harita, en yetkililerden alınan bilgilerle çizilmiştir." Harita'da bu günkü Kuzey Irak büyük ölçüde ve sarı renkli olarak "Turcmania" diye gösterilmiştir.

Örneklerde görüldüğü gibi, Musul müzakerelerinin yapılmasından çok önce ve hatta Ankara Antlaşmasından sonra bile bir dönem "Türkmeneli" adı kullanılmıştır. Bu durum elbette İngiliz siyasetinin temel iddialarını ortadan kaldıracak mahiyette ve sağlamlıktadır. Türk resmi belgelerinde "Türkmeneli" adı yeterince yer almadığı gibi zamanla büsbütün literatürdeki etkisi de giderek azalmıştır.

5-Özdemir Bey kuvvetlerinin geri çekilmesi. İlgili bölümde değinildiği gibi, Şubat 1922'de Musul Vilayeti'nin kuzey bölgesinde faaliyetlerine başlayan Özdemir Bey (Ali Şefik Özdemir)'in İngilizlerle az bir kuvvet ve gönüllü ile yaptığı savaşta büyük başarılar elde etmesine rağmen Nisan 1923'te İran'a çekilmesi ile başlattığı mücadele yarım kalmıştır ve amacına ulaşmamıştır. Özdemir Bey'in mücadelesinin yarım kalması Türkiye'nin Musul tezini zayıflattığı gibi onunla birlikte mücadele ederek Türkiye ile beraber İngilizlere karşı kader birliği yapan

³ **Ayın Tarihi**, Numara 17, Ankara 1925, s.353.

aşiret kuvvetlerini de güç durumunda bırakmıştır. Özdemir Bey kuvvetlerinin mücadelesi, Musul müzakereleri boyunca devam edebilmiş olsaydı, Türkiye'nin pazarlık gücünü kuvvetlendirmiş olurdu. Ancak bu mücadelenin Nisan 1923'te bir sonuç alınmadan hem de Lozan Görüşmeleri bile antlaşmayla sonuçlanmadan bitirilmiş olması, Türkiye'nin Musul hakkındaki kararlılığında bir duraksama görüntüsüne yol açmış olmalıdır. İngiltere hükümeti belki bu görüntü sebebiyle, Musul hakkındaki tezlerinden vaz geçmediği gibi, Haliç Konferansı esnasında isteklerini daha arttırmıştır.

6-Musul'un temsil edilemeyeşi sorunu. TBMM'nin açılması ile birlikte bütün illerin temsilcileri "milletvekili" sıfatıyla hazır bulunmuştur. Mondros Mütarekesine bağlı olarak boşaltılan Evliye-i Selase'nin de milletvekilleri TBMM'de hazır olmuştur. Bu cümleden olarak Kars, Ardahan ve Batum milletvekilleri 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'na kadar illerini TBMM'de temsil etmişlerdir. Ancak bu dönemde Musul milletvekili sıfatını taşıyan hiç kimse TBMM'de bulunmamıştır. Mütareke sebebiyle boşaltılan Batum ilini temsilen TBMM'de milletvekili varken, yine mütareke sebebiyle boşaltılmış bulunan Musul ilini temsilen hiçbir milletvekilinin TBMM'de hazır olmayışı, Türkiye'nin Musul tezleri bakımından olumsuz bir gelişme olmuştur. Nitekim bu durumu Türk tezinin "bir zaafı gibi" Lord Curzon Lozan görüşmelerinde sıkça iddia etmiştir. Güney Kürdistan dediği Musul vilayetinin, Süleymaniye'nin bir tek milletvekilinin Ankara'da olmadığını, diğer Kürt milletvekillerinin de seçimle değil ancak Ankara'dan atama ile milletvekili olduklarını iddia etmiştir.⁴ Gerçekten "Evliye-i Selase'nin" Ankara'da milletvekillerinin bulunması ile Musul vilayetinin ve bağlı sancaklarının Ankara'da bir tek milletvekilinin bulunmayışı karşılaştırıldığında Türkiye'nin tezleri bakımından bir zaaf teşkil ettiği görülecektir.

7-Musul'un İngiliz işgali altında bulunması. Mondros Mütarekesi'nden başlayarak, Türkiye Musul'un İngilizler tarafından işgal edilmesini engelleyememiştir. Anlaşmazlık bölgesi olan Musul'un idaresinin, anlaşmazlığa taraf olmayan üçüncü bir ülkenin idaresine anlaşma sağlanıncaya kadar bırakılmış olması gerekirdi. Çünkü anlaşmazlığa taraf olanlardan birisinin idaresine Musul'un bırakılması demek fiilen o tarafın kendi lehine oldubitti oluşturmasının da fırsatını zamanını sağlamış olacaktı. Mütarekeden başlayarak 5 Haziran 1926 Ankara Antlaşması'na kadar geçen sekiz yıllık süre içinde Musul'un İngiltere'nin fiili işgali altında

⁴ Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar / Belgeler**, C.1, K.1, Ankara, 1969, s. 360.

bulunması ona büyük ölçüde siyasi, askeri kolaylıklar sağlamıştır. O kadar ki Musul Tahkikat Heyeti içinde bulunan Türk heyeti üyelerinden Nazım Bey, Fettah Bey hatta Türk heyeti başkanı Cevat Paşa'nın yaveri tutuklanarak bir ordugahta hapsedilmiştir.

8-Halk oylamasının yapılamaması. Dönemin şartlarında Türk, Arap ve Kürtler arasında milliyetçilik duyguları yeterince gelişmemiştir. Musul'daki Arap nüfus elbette Musul'un Irak'a bağlanmasından yana olmuştur. Ama eğer bu olmayacak ise Musul Araplarının ikinci tercihi Türkiye'den yanadır. Aynı durum Musul Kürtleri için de geçerlidir. Kürtler içinde bağımsızlık görüşü daha baskındır. Bağımsızlık olmaz ise tercihleri Türkiye'den yanadır. Musul Tahkik Komisyonunu Raporunda bu durum bir tespit olarak yer aldığı gibi Irak'ta İngiliz Yüksek Komiseri Doğu Sekreteri göreviyle bir süre kalan Bayan Grutred Bell'in mektuplarında yer verdiği bilgilere bakılırsa, yalnızca Türkmenler değil Şammar gibi Arap aşiretleri bile daha çok Türkiye taraftarıdır. Araplardan gözlenen Türkiye taraftarlığının bir benzeri Musul vilayeti Kürtleri için de geçerlidir. Grutred Bell, Irak'a katılmayı reddeden Süleymaniye Kürtlerinin durumu ve Revanduz'da meydana gelen olaylardan sonra İngilizlerin adı geçen yerleri 20 uçakla bombaladıklarını, bu saldırıların sebeplerinin ise kendi iddiasına göre "Revanduz'u koruyan 300 kadar Türk'e destek veren geri zekalı Kürt aşiretlerinin" olduğunu söylemiştir.⁵

9-Halifeliğin kaldırılması. Halifeliğin Osmanlı hanedanından birisinin üzerinde bulunması da Türkiye'nin Musul hakkındaki tezlerini kuvvetlendirecek unsurlardan birisi sayılmıştır. Halifeliğin kaldırılması Musul Sorunu etrafında Türkiye'ye bir şey kazandırdığı şüphelidir. Ancak İngiltere'ye Musul'daki Araplara ve Kürtlere yönelik büyük bir propaganda imkânı vermiştir. İngiltere'nin manevra alanı genişlemiştir.

10-Türkiye'nin içerde inkılaplara yönelmesi. Daha Lozan görüşmeleri başlamadan 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın kaldırılması Türkiye'deki köklü değişikliklerin başlangıcı olmuştur. Lozan müzakereleri döneminde bu değişimlere ara verilmiştir. 1923'te yapılan genel seçimle birlikte TBMM'deki muhalefet büyük ölçüde tasfiyeye uğramıştır. Aynı yıl Cumhuriyetin ilan edilmesi ve kısa bir süre sonra Halifeliğin kaldırılması gibi önemli büyük inkılablar gerçekleşmiştir.⁶ "Misak-ı Milli sınırları içinde olmasına rağmen, Türkiye Milletler cemiyeti kararından sonra Musul'u kuvvet yoluyla geri almak teşebbüsünde bulunmamıştır. Böyle bir teşebbüse girişmek gerek iç, gerek dış

⁵ Gertrude Bell, **a.g.e.**, s.476; Erşat Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.62.

⁶ Meh Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)**, Siyasal Kitapevi, Ankara 1993, s.76.

düşmanlarımıza Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için yeni bir fırsat verecekti. Öte yandan savaştan yorgun ve bitkin çıkan Türkiye devrim ve kalkınma hareketlerine girişmişti. Yeni bir savaş Türkiye'deki bu çalışmaları süresiz olarak geri bırakabilecekti.”

Türkiye'de başlayan siyasal ve sosyal inkılablar sebebiyle bazı toplumsal tepkiler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Uzun yıllar süren savaşın yol açtığı yıkımların yanında bir de bu toplumsal tepkilerden dolayı Türkiye için Musul nedeniyle yeni bir savaşa girmenin zorlukları artmıştır. Üstelik başlatılan inkılablar da henüz sonuçlanmış değildir. Böyle bir dönemde ya inkılabların tamamlanması, benimsetilmesi çabaları sürdürülecek ya da inkılablara ara verilerek ve savaşı da göze alarak Musul Sorunu, Türkiye'nin lehine halledilecekti. Böylesi muhtemel bir savaş Türkiye'nin kazanma garantisi de yoktu. Bütün bunlar muvacehesinde, Türkiye savaş ihtimalini de bertaraf ederek içerdeki inkılab hareketlerine yönelmiştir. Çünkü savaş ihtimalini arttırmış olarak bu inkılabları sürdürme imkânı giderek zayıflamıştır.

11-Türkmenlere anlaşmada yer verilmeyişi. Türkiye ve Irak arasındaki sınır anlaşmazlığını ortadan kaldıran 5 Haziran 1926 Ankara Antlaşması'nda Irak Türkmenlerine yer verilmemiştir. Ankara Antlaşmasının 4. maddesi ile Irak Türkmenlerinin istemeleri halinde ve anlaşmadan sonra iki ay içinde , “Türkiye tarafına göç etme ve Türkiye'de yerleşme hakkını” elde etmişlerdir. Ancak bu kısa süre içinde ve dönemin şartlarında Türkmenlerin bundan haberdar olmaları ve Türkiye'ye göç etmeleri söz konusu olmamıştır. Antlaşmanın Türkmenlerle ilgili tek maddesi işte budur. Ancak bu maddede de Türkmenlerin adı yer almamıştır. Dolaylı bir atıf yapılmıştır.

Türkiye'nin taraf olduğu Lozan Antlaşmasında Batı Trakya'daki Türklerin ve İstanbul'daki azınlık haklarına sahip oldukları, III. Fesil Ekalliyetlerin Himayesi Madde 37-45'te yer almıştır. 1925'te Türkiye ile Bulgaristan arasında imzalanmış olan “Dostluk Antlaşması ve İkamet Sözleşmesi'nde” de Bulgaristan'daki Türklerin azınlık haklarına genişçe yer verilmiştir. 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Ankara itilafnamesinde de özellikle İskenderun sancağındaki Türklerin sahip oldukları kültürel ve sosyal haklar belirtilmişken, Türkiye ile Irak arasında imzalanmış bulunan 5 Haziran 1926 Ankara Antlaşması'nda Irak Türkmenlerinin adlarının hiç yer almaması onlara azınlık haklarının bile verilmemiş olması nasıl izah edilebilir?

Gene kabulün aksine Ankara Antlaşması hakkında Bilal N. Şimşir şu görüşleri savunmuştur.⁷ “Lozan Konferansı’nda Müslüman azınlık kavramına karşı Türkiye’nin vermiş olduğu diplomatik meydan savaşını da hiç unutmamak gerekir. Biraz açalım, İngiltere ve müttefikleri Lozan Barış Antlaşması’na Müslüman Azınlıklar kavramını da sokmak istemişlerdi. Türk heyeti ise yalnız Gayri Müslim ekalliyeti kavramını kabul etti. Müslüman azınlık kavramını ise şiddetle reddetti. Bu Türkiye’nin milli bütünlüğünü korumak bakımından hayati derecede önemli bir konuydu. Çünkü Müslüman Azınlık kavramı ile Türkiye’de Boşnak, Pomak, Arnavut, Abaza, Gürcü, Laz, Çerkez, Kürt, Arap azınlıkları gibi suni birçok azınlık yaratılabilecekti. Hatta mezhep farkı dolayısı ile Alevi Türkler dahi azınlık kategorisine sokulabilecekti.”

Müslüman Azınlık kavramını Batılı ülkelerin “Türkiye’yi hallaç pamuğu gibi atıp dağıtmak için” bir silah olarak kullanmağa çalıştıkları bilinmektedir. Türkiye’nin dış ilişkilerinde “Müslüman Azınlık kavramını ileri sürmesinin kendi milli birliğine zararlı olacağı görüşünün” Türkiye için önemli bir değer taşıdığı açıktır. Müslüman Azınlık kavramı ne Osmanlı geleneğinde ne de diğer Müslüman Türk Devletleri geleneğinde yoktur. Azınlık kavramı tümüyle Müslüman olmayanlar için tahsis edilmiştir. Tarihteki uygulamaların, Müslüman topluluklar için bir azınlık kavramını ve azınlık haklarını garanti altına almaya ihtiyaç göstermediği de bilinmektedir. Ne var ki “ulus devlet” çağı ile birlikte yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. Nitekim bu durumu tespit eden Geof Simons,⁸ “Türkmenlerin yabancı devletler tarafından çizilen sınırlar sebebiyle sıkıntı yaşadıkları” görüşüne yer vermiştir.

Irak Devleti’nin kuruluşundan itibaren Türkmenler asli bir unsur sayılmamıştır. Asli unsur için söz konusu olabilecek hususlar Türkmenler için asla geçerli olmamıştır. Türkmenler asli unsur sayılmadıkları gibi azınlık da sayılmamıştır. Uluslar arası bir anlaşma ile sosyal, kültürel vb hakları garanti altına alınmamıştır. Bu durum bütünüyle Türkmenlerin yok sayılması sonucunu doğurmuştur. Ancak aynı Türkmenler azınlık sayılmadıkları halde asimilasyon politikaları sebebiyle büyük baskılara maruz kalmıştır. Arap nüfusunun çoğunluk olduğu alanlara bir kısmı zorla götürülerek oralarda asimile edilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda Türkmeneli bölgesini, Kürtler “Kürdistan’ın bir parçası” saydıkları için onların baskısına da maruz kalmışlardır. Irak’ın ABD tarafından işgal edilmesinin sonunda Kürtler elde ettikleri yeni hakları ve fırsatları Türkmeneli bölgesini elde etme yönünde kullanmaya çalışmışlardır. Musul-Kerkük ve Bakuba’da anlaşmazlık bölgeleri diye adlandırılanların büyük çoğunluğu Türkmeneli bölgesi içindedir. Kürtlerin işgal sonrasında elde ettikleri askeri ve siyasi güçlerinin yanında aşiretli toplum

⁷ Bilal N. Şimşir, Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler, Ankara, 2004, s.72-73.

⁸ Geof Simons, **Future Iraq**, Beyrut 2004, s.64.

düzenleri ile çevrelerine karşı daha mütehakkim olmalarına karşılık Türkmenler neredeyse tümüyle aşiretsiz küçük ailelerden oluşan bir sosyal düzene sahiptir. Bu durum Türkmenleri daha savunmasız ve korumasız bırakmıştır. Üstelik uluslar arası antlaşmalar yoluyla sahip oldukları hiçbir garantileri de yoktur. Alevi-Bektaşî Türkmenlerin son yüz yıl içinde giderek önemli ölçüde Şiileşmiş olmaları ve Şiileşen Türkmenlerin de Şii Araplarla birlikte hareket etmeğe eğilimli olmaları, Türkmenlerin asimile edilmelerini kolaylaştırdığı gibi sosyal dirençlerini de zayıflatmaktadır.⁹

Bütün bunların yanında Türkmenlerin, Türkiye ile olan bağları devam etmektedir. İleri gelen Türkmenlerin önemli bir kısmı öğrenimlerini Türkiye’de yapmıştır. Uzun zamandan beri Arap alfabesinin yanında, Türkiye’nin de kullandığı Latin alfabesini de kullanmaya çalışmaları da Türkiye ile olan kültürel bağlarının devam etmesini kolaylaştırmıştır. 1960’lardan beri belirli aralıklarla da olsa yayın hayatına devam eden Kardeşlik Dergisi’nin, Latin alfabesini Türkmenler arasında yayma çabası önemli ve olumlu misallerdendir.

⁹ Suphi Saatçi, **Tarihi Gelişimi İçinde Irak’ta Türk Varlığı**, İstanbul, 1996, s.247; Bilal N. Şimşir, **a.g.e.**, s.487.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Cumhuriyet Arşivi
ATASE Arşivi

BASILI RESMÎ YAYINLAR

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, C.IV (1917-1938), Ankara, 1964.
Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
Ayın Tarihi Dergisi, V. Cilt
Cemiyet-i Akvam Türkiye ve Irak Hududu Meselesi, Dış İşleri Bakanlığı, Ankara, 1341(1925).
Ceride-i Resmîye
Düstur
Lozan Sulh Muahedenamesi, Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Ankara, 1923.
Musul – Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993.
TBMM Zabıt Ceridesi
TBMM Gizli Celse Zabıtları
TBMM Kavanin Mecmuası

B. KİTAPLAR

ARAŞTIRMA VE HATIRALAR

ADAMOF, E.E., *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı*, Çeviri: H. Rahmi, Sadeleştiren: H. Mutluçağ, İstanbul, 1972.
ARMAOĞLU, Fahri; *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C.I-II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993.
BAYATLI, Nilüfer; *XVI. Yüzyılda Musul Vilayeti*, TTK, Ankara, 2000.
BAYUR, Yusuf Hikmet; *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, İstanbul, 1973.
BELAZURİ, *Fütüh-ul Büldan*, Çeviren: Mustafa Fayda, İstanbul, 1956.
BELL, Gertrude, *The Letters of Gertrude Bell*, New York, 1927.
BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2002.
BİLA, Fikret; *Sivil Darbe Girişimleri ve Ankara'da Irak Savaşları*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2003.
BİRSEL, M. Cemil; *Lozan*, C.2, İstanbul, 1933.
BURSLAN, Kıvameddin; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, T.T.K. Yayını, 1943.
CAVİT; *Irak Seferi ve İttihat Hükümetinin Hayalat ve Cehalat-ı Siyasiyesi*, Beyoğlu. 1334.
CEVDET, Münir; *Petrol Emperyalizmi*, Ankara, Sol Yayınları, 1965.
ÇOKER, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi / Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönemi (1919-1923)*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
DEMİR, İsmet; vd, *Musul – Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1993.

- DOLBREAN, Lloyd, *Mandadan Özgürlüğe*, Arapça Baskı, Beyrut, 2002.
- EARLE, Edward Mead, *Türkey, The Great Powers and The Bagdad Railway*, New York, 1924.
- ELLİSON, Grace, *Türkey To-day*, London, 1928.
- ERHAN, Çağrı; (Editör) *Yaşayan Lozan*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2003.
- ERİM, Nihat; *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara, 1953, s.519.
- DEMİRBAŞ, Bülent; *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu*, İstanbul, 1991.
- DEMİRCİ, Nafi; *Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi)*, Ey Dizgi Matbaacılık, İstanbul 1990,
- GÖNLÜBOL, Mehmet -Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)*, Siyasal Kitapevi, Ankara, 1993.
- GUTHERİE, William, *A General History of the World*, New York, 1937.
- GÜZTOKLUSU, Murat, *El Cezire ve Özdemir Harekatı*, Ankara, 2006.
- HALİL PAŞA; *Bitmeyen Savaş*, Haz. M. Taylan Sorgun, İstanbul, 1972.
- HOVARD, H., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History (1913-1923)* New York, 1966.
- HÜR MÜZLÜ, Erşat; *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, İstanbul, Kerkük Vakfı Yayını, 2006.
- KAFESOĞLU, İbrahim; *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1956.
-; *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, M.E.B. Yayınları, Ankara, 1972.
- KARACAN, Ali Naci, *Lozan*, 2. Baskı, İstanbul, 1971.
- KARADAĞ, Raif; *Petrol Fırtınası*, İstanbul. 1979.
- KAYMAZ, İhsan Şerif, *Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasi bir İnceleme*, Ankara, 2003.
- KENT, M., *Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil (1900-1920)*, Londra, 1976.
- KERKÜKLÜ, Muvaffak Selman; *The Turkmen City of Tuz Khormatu*, Dublin, 2008.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993, s. 243.
- KOÇSOY, Şevket; *Irak Türkleri*, İstanbul, 1991.
- KÜR KÇÜOĞLU, Ömer, *Mondros'tan Musul'a Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Simurg Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- LUKİTZ, Liora, *Irak: The Search For National Identity*, Frank Cass, London, 1995.
- MELEK, Kemal; *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890/1926)*, İstanbul, 1983.
- MERAY, Seha L.; (Çeviren) *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler*, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 2 Tk, 1969-1971.
- MİSİROĞLU, Kadir; *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1972.
-; *Lozan Zafer mi Hezimet mi?* Sebil Yayınevi, İstanbul, Tarihsiz.
- NAKİP, Mahir; *Kerkük'ün Kimliği*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2007.
- OLSON, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Çeviri: Bülent Peker Nevzat Kırac, Özge Yayınevi, Ankara, 1992. .
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2006.
- ÖKE, Mim Kemal; *Musul / Kürdistan Sorunu*, İstanbul, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
-; *Musul Melesi Kronolojisi (1918-1926)*, İstanbul, 1987.
-; *Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- ÖZDAĞ, Ümit, *Telaftar, Bir Türkmen Kentinin ABD Ordusu ve Peşmergelere Karşı Direnişi, (2003-2008)*, Fark Yayınevi, Ankara, 2008.
- PAŞA, Mehmet Hürşit, *Seyahatname-i Hudut*, Çeviren: Alaattin Eser, İstanbul, 1997.
- RAWLİNSON, Alfred, *Adventures in the Near East*, London, 1923.
- SAATÇİ, Suphi; *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayını, 1996.

-; *Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşim Bölgeleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.
-; *Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.
- SEHLİKLİN, Jean, *Anqora l'Aube de la Turquie Nouvelle (1919-1922)*, Paris, 1922.
- SİMONS, Geof, *Future Iraq*, Beyrut, 2004.
- SOYSAL, İsmail; *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, (1920-1945)*, TTK, Ankara, 1983.
- SÜMER, Faruk; *Oğuzlar / Türkmenler, Tarihleri / Boy Teşkilatı / Destanları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayını, 1999.
- ŞİMŞİR, Bilal N.; *Türk – Irak İlişkilerinde Türkmenler*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2004.
-; *Lozan Telgrafları*, C.1, (1922-1923), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- TANSEL, Selahattin; *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.
- TOGAN, Zeki Velidi; *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.1, İstanbul, 1946, s.187.
- TOYNBEE, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey*, London, 1922.
- ULUÇAM, Abdüsselam; *Irak'taki Türk Kültür Varlığı*, Ankara, 1991.
- WALLACH, Janet, *Desert Queen*, New York, 1999.
- YAKUBOĞLU, Enver; *Irak Türkleri*, İstanbul, 1976.
- YILDIZ, Dursun Hakkı, *İslamiyet ve Türkler*, 3. Baskı, Kemer Yayınları, İstanbul, 2000.
- YILMAZ, Durmuş; *Misak-ı Milli'ye Göre Musul*, Konya, 1995.
- YURDAKUL, Şahin; *Musul Meselesi*, Ankara, 1975
- ZABİT, Şakkir Sabir Zabit, *Mucez Tarihü't-Türkman fi'l-Irak*, C.1, Bağdat, 1961.

HATRALAR

- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, C.1, MEB Yayınları, İstanbul 1973.
- CEBESOY, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
-; *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, 1957.
- İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 1992.
- KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Emre Yayınları, İstanbul Tarihsiz.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- SABİS, Ali İhsan; *Birinci Dünya Harbi, Harp Hatıralarım*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

C. MAKALELER

- AĞAOĞLU, “Ahmet; Misak-ı Millinin Tarihi Kıymeti”, *Ülkü*, C.1, İstanbul Şubat 1933.
- ALP, İlker, “Misak-ı Milli, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara, 1998.
- ATEŞ, Sönmez; “Irak Türkleri Hakkında”, *Türk Yurdu*, Mart 1963, Ss.42-45.
- BUDAK, Mustafa; “Ankara İtilafnamesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, CXIII, Sayı 38, Temmuz 1997.
- DEMİREL, Ahmet; “TBMM'de Lozan Görüşmeleri”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Temmuz 2003, İstanbul, s.114-116.

- ERİM, Nihat; “Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye”, *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.3, 1964.
- EMZEN, Müeyyet; “Musul Vilayeti’nde Türk Aşiretlerinin Durumu ve İki Belge”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, İstanbul, (Ağustos 1985), s.42-45.
- ERBEK, Cevdet; “Irak ve Irak Türkleri”, (Ekim-Aralık 1975), s.35-36.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Musul Misak-ı Milli’ye Dahil midir?”. Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, *Atatürk Araştırma Merkezi*. Ankara, 1998, s.47.
- HARMANN, M. “Irak”. *İ.A. C.5/II*, MEB. İstanbul, 1993. s.667.
- KAYA, Erol, “Misak-ı Milli Sınırları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.16. İstanbul, 2002, s.71.
- KAYMAZ, Nejat; “TBMM’de Misak-ı Milli’ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, İstanbul, 1985.
- KOCAMAN, Rabia Aydın; “Irak Türklerinin Sosyal Hayatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.20, Ankara, 2002, s.617-624
- MARUFOĞLU, Sinan; “Irak Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.20, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.603/624.
- NADİ, Yunus; “Yeni Gün’den Cumhuriyet’e kadar”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 Ekim 1924.
- SEVGİN, Nazmi; “Kerkük Türkleri (1-3)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 7-8(38), (Kasım 1970), İstanbul.
- TANYU, Hikmet; “Irak Türkleri ve Kültürleri”, *Türk Yurdu*, 5 Temmuz 1959.
- TEVETOĞLU, Fethi; “Atatürk’ün Toplanmamış Yazıları”, *Belleten*, C.L/197, 1986, s.540.
.....; “Atatürk’ün Musul, Süleymaniye ve Kerkük’le İlgili Bir Mektubu”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 10 Kasım 1972, s.6-7.
- TUNÇAY, Mete; “Misak-ı Milli’nin 1. Maddesi Üstüne”, *Birikim Dergisi*, Ağustos / Eylül 1976.
- TURAN, Ömer; “Irak Anayasalarında Azınlık Hakları”, *Avrasya Dosyası*, 3/1, İlkbahar, 1996.
.....; “Irak’ın Milletler Cemiyeti’ne Girenken Yayınladığı Deklarasyonda Türk ve Diğer Azınlıkların Hakları”, *Avrasya Dosyası*, 3/1, İlkbahar, 1996, s.31-36.
- TÜRKMEN, Zekeriya, “Özdemir Bey’in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921 – 1923)”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sa.49, Ankara, 2001, s.49.
- UNAT, Faik Reşit; “Misak-ı Milli Ahd-ı Milli Beyannamesi”, C.1, *Aylık Ansiklopedi*, İstanbul, 1944.

D. TEZLER

ATALAR, Mehmet; **Irak Türkleri**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1983.

E. ANSİKLOPEDİLER

İslam Ansiklopedisi, M.E.B
İslam Ansiklopedisi, T.D.V
T.C. Dış İşleri Bakanlığı Belleten
Türkler Ansiklopedisi

F. DERGİLER

Avrasya Dergisi
Ayın Tarihi Dergisi
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Fuzuli Dergisi,
Kardaşlık Dergisi
Töre Dergisi
Türk Yurdu Dergisi

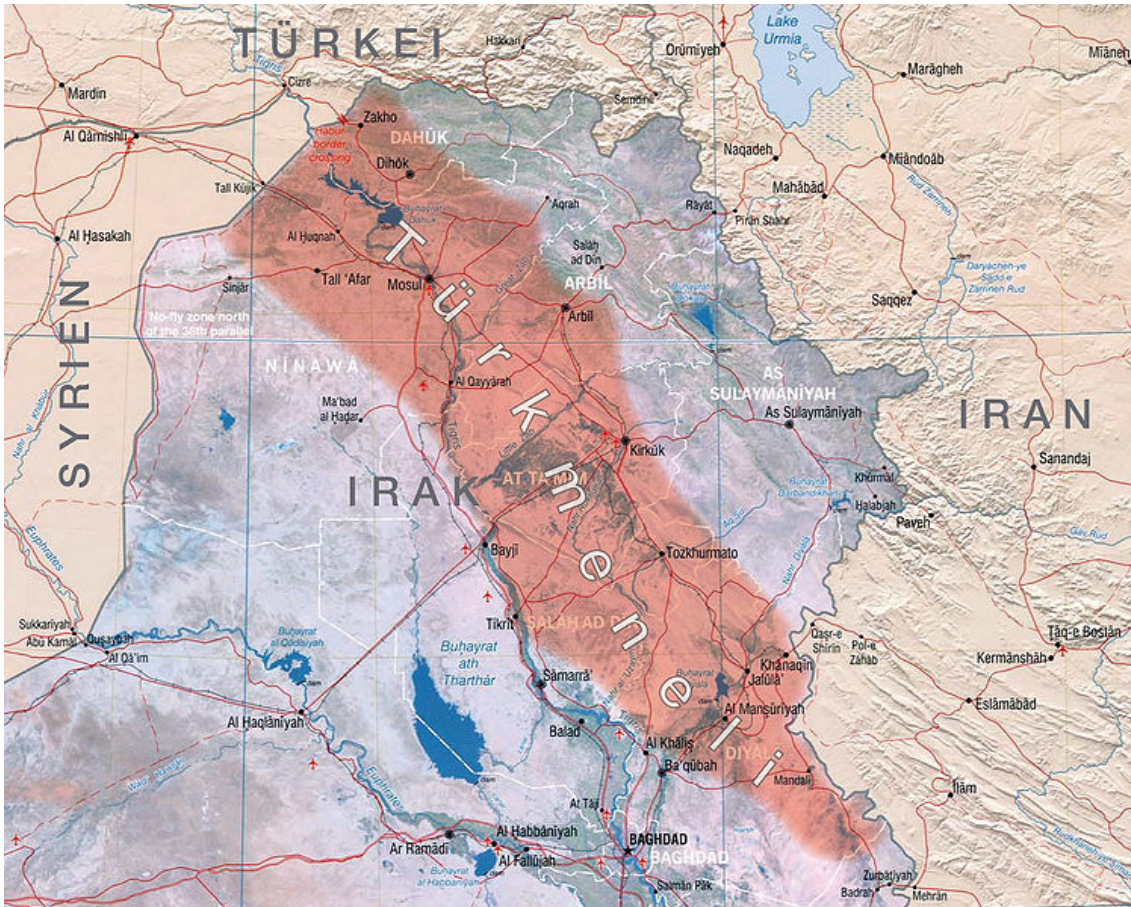
G. GAZETELER

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi
İkdam Gazetesi
Necm Gazetesi
Tanin Gazetesi
Tevhid-i Efkar Gazetesi
Vatan Gazetesi

Map of Turcomania (Turkmenia) in 1785
By British Geographer William Guthrie

KAYNAK: William Guthrie, A General History of The World, New York, 1937.

KAYNAK: This is a file from the [Wikimedia Commons](#). The description on its [description page there](#) is shown below.

Commons is a freely licensed media repository. [You can help](#).

یاد دة بر لونه کلرنگه نام بکار دهم که بعد از آنکه با من ادراک آن گرام اولی نامت مشتمله
 عکس دوم $11/11/24$ اید و بنگونه منطقی استم. تا ایته اندازی طرزیم غسانه
 در ویرانه های دیار نهشته شد. اول ایسه ایدم که روزهام همدست توقضایه جگای
 دیاری. بواقاده دهن عشاری کتبیله بنیج تحلیله اینکار کنی گستره. عشارت
 بکونه منزل عطازره و مندر لودیک بونه لرغره تجارزی همه بناره ایته بجله
 همیشه قبیله نایم کور خستار بیه تا در این باره کجود و منقول بوز شد. جاهایات و در بلیک.
 دوامشندی اعظام ایدلیک. 18416 بدور بوااید. باسم خواننده
 اقامه خیه ریاست. بدایم عدینه 9.7 بخه اردو لره $11/11/24$
 عهده ده عهدایتت.

۶ اردو لره ایته
 علی احسان

$24/11/24$
 $11/11/24$
 عملیه
 ۵۷۱
 ۲۴/۱۱/۲۴
 ۱۲/۱۱/۲۴
 ۲۴/۱۱/۲۴
 ۵۷۱
 ۲۴/۱۱/۲۴
 ۱۲/۱۱/۲۴
 ۲۴/۱۱/۲۴

۷ اردو نمانده
 ۲۴/۱۱/۲۴
 ۱۲/۱۱/۲۴
 ۲۴/۱۱/۲۴
 ۱۲/۱۱/۲۴
 ۲۴/۱۱/۲۴
 ۱۲/۱۱/۲۴
 ۲۴/۱۱/۲۴

محمد باقر
 بدایم عهد و نهاده

۲۴/۱۱/۲۴
 ۱۲/۱۱/۲۴
 ۲۴/۱۱/۲۴
 ۱۲/۱۱/۲۴

Açıklama

İngilizlerin Musul'u işgal ve Irak'taki ambarlarla, kıtaat ve müessesatı teslim alacaklarına dair yaptıkları teklife karşı 6 ncı Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'nın İstanbul'dan emir gelmedikçe bu tekliflere muvafakat edemeyeceğine ve Aşiretlerin İngilizler tarafından geri hatlarımızı tacize teşvik edildiklerinin son konuşmalarla meydana çıktığını bildiren raporudur.

Aynı halin ordu aksamı başına gelmemesi için icap edenlere tavsiyelerde bulunulması husunda Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı M. Kemal Paşa mezkur raporu 7 ci orduya da tebliğ etmiştir.

Vesika No: 717

Altıncı Ordudan

3/11/34

4/11/34

9.30 Evvel vurudu

Numara

1246

Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığına

Bu sabah İngiliz Süvari Fırka Kumandanı General Kassel yanıma geldi. Musul'u işgal ve Irak'taki garnizonların teslimi Mütareke ahkâmından olduğundan Musul'daki kıtaatı ve ambarları bütün müessesatı teslim almak için emir aldığını ve bu emre binaen kıtaatinca Musul'un harice giden yollarının mahreçlerini tutmak için emir verildiğini tebliğ etti. Musul'un terki hakkında bir emir almadığımı, binaenaleyh terk edemeyeceğimi söyledim. Müşarunileyh Irak İngiliz Ordusu Başkumandanının tayyare ile gönderdiği bir haritayı da gösterdi, bu harita da Irak'ın hududu Siirt Osmaniye ve Birecik'ten dolaşıyordu. Bu gibi mesailin siyasi memurlar beyninde kararlaştırılması icabdeceğini, mamafih bu teklifleri mafevka arzedeceğimi söyledim. General Kassel cevap vuruduna itirazın teslim teklifinden sarfınazar etti, fakat askerini şehrin muhitine yerleştirmekte ısrar etti. Tekrar muhasamatın küşadından ihtirazen buna muvafakat ettim. Kıtaatımız hemen birbiri içinde ordugahtadır. Teslim hakkında cevap vuruduna kadar şehirden harice asker, eslaha, eşya ve cephane nakliyatının tatil edilmesini teklif etti. Buna da muvafakat ettim. Öğleden sonra Birinci Kolordu Kumandanı General Kapo tayyare ile geldi. O da aynı suretle idare-i kelamla beraber Ordu Kumandanı General Marşal'ın cevabını beraber getirmişti. Müşarünileyhe de aynı cevabı verdim. Ve katiyen İstanbul'dan emir gelmedikçe ne Musul'u terk ve ne de kıtaat vesaireyi teslim edemeyeceğimi ir lisanı münasiple söyledim. Müşarünileyh General Marşal bu mesailin hükümeteyn arasında kararlaştırılması için yazacağını ve Mütarekename metnindeki, Irak'taki garnizonların veya muhafız kıtaatin tesliminden ne maksut olduğunu tasrihen emir buyrulmasını istirham eyledim. U akşam General Kassel aşairin menzil hatlarımıza, kollarımıza tecavüzde bulduklarından, bunlardan harice nakliyat menedildiği için onları tedip maksadıyla asker sevk edemediğimden şikayet etmiştim. Müşarünileyh kendileri tarafından aşaire emir verileceğini ve yarın akşama kadar emrin isal edileceğini ve o zaman cümlesinin tevakkuf edeceklerini söyledi. Bu ifade dahi aşairi kendilerinin tahrik ettiklerini gösteriyor. Aşairin kaç gündür menzil hatlarımıza ve münferit küçük postalarımıza tecavüzatı haddi tecavüz etti. Bu mahallin cenubişarkisinde birkaç köy asker ile tedip edilerek mecruh ve maktul zayıat verdirildi. Ve mevaşileri iğtinam edildi. 18216 numaralı bu rapor Başkumandanlık Erkânharbiye Riyasetine, Yıldırım Orduları Grubuna, 7 nci, 9 ncu Ordulara 3/11/34'de saat 11.30 sonra da arz edilmiştir.

6 ncı Ordu Kumandanı

Ali İhsan

Vesika No: 717

H. Ş.l Numara
4/11/34 Saat 11.00 evvel 571
Acele Şifre

7 nci Ordu Kumandanlığına

Altıncı Ordunun 3/11/34 tarihli raporu muhteviyatını ehemmiyetle nazarı dikkate alarak tedabir aynı halin Ordu aksamından hiç birinin başına gelmemesi için icap edenlere vesayayı lazimede bulunulmasını rica ederim.

Fahri Yaveri Hazreti Şehriyari
Yıldırım Grubu Kumandanı
M. Kemal

4/11/34
Kapadım ve telgrafhaneye verdim
4/11/34
Saat 12.30 S.

İNGİLİZLERİN SÜLEYMANIYE'Yİ İŞGALE KALKIŞMALARI ÜZERİNE
BURADAKİ ARAP VE KÜRTLERİN OSMANLI İDARESİNİ İSTEMELERİ

2

ایضاً قلمی

اودیه سنجی فولاد در وضعیانه انقضا ۱۴/۸/۲۰۸ و خلاصه
نورولی تزکره کتوب بندر :

مکتوبی قلمی
عدد
عوی
مخصوصی

لیق
سلبانیه در کلمه بیخ محمود بانه سلبانیه سکولنه یعنی ۱۸ حراره ۱۹۱۱ تاریخه بولنا له آبر
برضا بطرزک ویریکه معلومات بر وجه آتی عیصه اولنور :
۱- قطعات عثمانیه سلبانیه منطفه سندن جفکله کله لنگه بیخ اولولنده استقلاتی امدان
اینسه و تشکیلات بایسه انقیزلر کرکوکده بولنا مئوری بیخ محمود احوالنه و
تشکیلاتندن جرد اولدقه صدده سلبانیه کبه رک - حکومت سزک استقلاتی
تربک ایندیکلک و صلح فونفا اننده نمایند و عکس بکله کزی نایبه ابده جینک
تبلینه مئورم - دیمه و کوروشه بر مده صدده بغداد هکی وعامه منطفه قزاقان
بولنا مئوری طیاره ابر سلبانیه کلمه بیخ محمود اید کور سزک سلبانیه بر حکم
سیای بر مایه مئوری بولنن و ابریا نغصه عیصه انتمک سر طایره تشکلات و تشیقات
و مضمونه طرف سلبانیه راخذ و تجاوزانه بولنلیم صیفی منقل طایره صیفی قزاقان
سلبانیه بولنور کلمه کله صدده شرائط رعایت ایللمسه بیخ محمود بینه اختلال صیفی
بیخ محمود کله نغزونه چاکس فکر و سکلنک نغفینه بملنسه سلبانیه انقیز
بارنجی حکمسه قضا و نا جیره انقیز مئوری کوز لیل بو مسالره بیخ محمود عمل ایدر
حرفه بولنسه و ۱۹ مایه ده انقیز مئور عسکری عیصه حرکت ابده رک بولنور
ابراینه سلبانیه کی اسیری فورنارس اوزده کوزرجه انقیز قوتی ناسلوجده منسوب
اینسه ۱۰ اوتوبوس ، ترابوز ، سلا ، سحانه ، ارزان کلینه اولورده انعام
اینسه بده کرکوک مئورغی ابر بیک جسم جاده کی انقیز قوتی مومره و منسوب اینسه
بولنده صدده کرکوک اطرافنده کی محابه کب سندن اینسه انقیزلر منماریا فونزیند

اختر و مرقه لای

صحیفه
۲

خلاصه

مکتوبی قلمی
عدد

عمومی
نصوصی

۱- آرتس دیوبند ۲۰ جیاره ایله دلویله درالبوزله آ جلا ایله قدری ششلی آستد هجیازینده
 بنیسه سید مفادینا یه رک ۱۸ جوارا علیج ده شیخ محمود قوتی تزیب ایچون ایراده
 همدوبنه جکلس اولدیفنده انکابلرله سلیمانیه تکرار کرار . شیخ محمود ۵۰۰
 باره کوی خیزب لیغا ایرار . شیخ محمود آسنده سلیمانیه دیبرر سلمانی سربایدیر
 بوکاره برده شیخ محمود انکابلرده ۱۵۰۰ اولکوبوسیل آ بیج تفک ۱۰۰۰ تالیوز
 ۵۰۰ قطاره و آستر ۷۷ بول کوه یاره ۲۰۰۰ رولیم انظام ایسه ۵۰۰۰ نفقات
 ورد برمه شیخ محمود و قد سندن اوله موصل و لایزین بر فروری وارسه بو وضعیت
 بر فرقه دلها کیشدر . مشارک قرض معنوی ای ایسه بونه عیالده و اگر ادا اولم
 هکیمت عثمانیه علیله با یفریه نام ایسه هکیمت عثمانیه بونه ارزوایدیور و انکابلر
 منتقل ایستد .
 ۲- شیخ محمود قوتی ارفند نصدده سلیمانیه انکابلرده لری کرکوک لهوغری ایزیدرکی
 آخیا قلمنه ۵۰ / ۸ / ۵۰ تاریخنده علمه ایله .
 ۳- ارفوزم - ارفوزون و نه ویزیز و صده ایله .

مکتبہ اسلامیہ

۴۰۰

خلاصہ

مکتوبی قلمی

عدد

۶۷۱۴ موی

۹۱۹ موصی

لنی

راغبیہ فقہرت جلیبہ سنہ

انقلیدارک سلیمانہ و
حوالیندہ کے اصول
وصراطانہ خفہ

انقلیدارک

دولتو افتم حضرتاری

انقلیدارک سلیمانہ وحوالیندہ کی اصول وصراطانہ خفہ بعضہ معلوق
جاوی اوربیشی قول اردوق ناناخذہ آلتانہ ۱۰ ص ۱۰۱ تاغلی و
نورولو تذکرہ تک برصورتی نظور عالی فقہر تیاھیلری بیولوی اوزرہ
لغاً تقسیم قلمی اولبابدہ امر و فرمانہ حضرت مرید الکرہ .

اصدوم بیقی

۱۱ ص ۱۰۱

مکتبہ اسلامیہ
۱۰/۵/۱۰۰

(مکتوبی)

مکتبہ اسلامیہ
اصدوم بیقی
۱۰/۵/۱۰۰

فہرست موصی
۶۸

İNGİLİZLERİN SÜLEYMANİYE'Yİ İŞGALE KALKIŞMALARI ÜZERİNE BURADAKİ ARAP VE KÜTLERİN OSMANLI İDARESİNİ İSTEMELERİ

[Osmanlı askeri kuvvetinin Süleymaniye'den çekilmesinden sonra istiklalietini ilan eden Şeyh Mahmud'a İngilizler tarafından güvence verildiği, fakat daha sonra sözlerinde durmayarak Süleymaniye'ye İngiliz bayrağı çekip, üç yüz köyü yakıp yıkarak Şeyh Mahmud'un nüfuzunu kırma yoluna gittikleri; buna tahammül edemeyen Şeyh Mahmud'un kuvvet toplayarak Süleymaniye'yi İngilizlerden temizlediği, bütün Arap ve Kürtlerin Osmanlı Hükümeti aleyhine önceden yaptıklarına pişman olarak Osmanlı idaresini istedikleri yolunda Süleymaniye'den gelen bir zabitin ifadesi üzerine Erzurum Valiliği'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafın arz **tezkeresidir.**]

10 S. 1338 (4 Kasım 1919)

Erzurum Vilayeti Mektubi Kalemi

On beşinci Klordu Kumandanlığı'nın 12.9.(13)35 ve 308/110 numaralı tezkiresidir

Süleymaniye'den gelen ve Şeyh Mahmud yanında Süleymaniye'nin sükununa yani 18 Haziran sene (1)335 tarihine kadar bulunan esir bir zabitimizin verdiği malumat ber-vechi ati arz olunur.

1-Kıta'at-ı Osmaniye Süleymaniye mıntkasından çekildikten sonra Şeyh o havalide istiklalini i'lan etmiş ve teşkilat yapmış, İngilizlerin Kerkük'te bulunan memurları Şeyh Mahmud'un ahvalinden ve teşkilatından haberdar olduktan sonra Süleymaniye'ye giderek - hükümetim sizin istiklalietinizi tebrik ettiğinin ve sulh konferansında tamamıyet ve hakimiyet-i mülkiyenizi temin edeceğinin tebliğine memurum- demiş ve görüşmüş bir müddet

sonra Bağdat hakimi ve Irak mıntıkası kumandanı bulunan memurları tayyare ile Süleymaniye'ye gelmiş ve Şeyh Mahmud ile görüşerek Süleymaniye'de bir hakim-i siyasi bir maliye memuru bulunmak ve ebediyen nakz-ı ahd etmemek şartıyla teşkilat ve tensikatına ve hukuk ve şeref-i millilerine müdahale ve tecavüzatta bulunulmayacağı müstakil tanınacağı kararlaştırılmış. Süleymaniye'ye bu memurlar geldikten sonra şeraite riayet edilmemiş, Şeyh Mahmud aleyhine ihtilal çıkartmak ve Şeyh Mahmud'un kesr-i nüfuzuna çalışmak fikir ve mesleğinin takibine başlanmış, Süleymaniye'de İngiliz bayrağı çekilmiş kaza ve nahiyelere İngiliz memurları gönderilmiş bu muamelelere Şeyh Mahmud tahammül hazırlıkda bulunmuş ve 26 Mayıs sene (1)335'de İngiliz memur ve askerleri aleyhine hareket ederek bunları esir almış, Süleymaniye'deki esirleri kurtarmak üzere gönderilen İngiliz kuvvetini Nasluca'da mağlup etmiş, otomobil, mitralyöz, silah, cephane, erzak külliyyetli olarak iğtinam etmiş, badehu Kerkük'e doğru ilerleyerek cem haldeki İngiliz kuvvetini muhasara ve mağlup etmiş, bundan sonra Kerkük etrafındaki muharebe kesb-i şiddet etmiş. İngilizlerin mütemediyen kuvvetlerinin artması ve yevmiye, 12 tayyare ve top ve mitralyözlerle icra ettikleri şiddetli ateşlere cebhanelerinin bitmesi hasebiyle mukavemet ederek 18 Haziran sene (1)335'de Şeyh Mahmud kuvvetini tezyid için İran hududuna çekilmiş olduğundan İngilizlerde Süleymaniye'ye tekrar girerler. Şeyh Mahmud'un 300 pare köyünü tahrip ve yağma ederler ve Şeyh Mahmud isminde Süleymaniyeli diğer bir Müslümanı şehid ederler. Bu muharebelere Şeyh Mahmud İngilizlerden 150 otomobil, 4000 tüfenk, 12 mitralyöz, 500 katana ve ester, 37 yük gümüş pare, 40 ruble iğtinam etmiş 2500 telefata verdirmiş. Şeyh Mahmud vakasından evvel Musul Vilayeti'ne bir firkaları varmış bu vaka ile bir fırka daha getirmişler, aş'irin kuvve-i maneviyyesi iyi imiş. Bütün Urban ve Ektrat evvelce Hükümet-i Osmaniye aleyhine yaptıklarına nadim imiş. Hükümet-i Osmnaiyye'yi çok arzu ediyor ve İngilizlerden müteneffir imişler.

2-Şeyh Mahmud kuvvet aldıktan sonra Süleymaniye'yi İngilizlerden alarak Kerkük'e doğru ilerlediği istihbar kılınmış, 25.8.(13)35 tarihinde arzedilmiştir.

3-Erzurum, Trabzon, Van vilayetlerine arzedilmiştir.

Erzurum Vilayeti
Mektubi Kalemi
Aded
Umumi: 6313
Hususi: 919

Hülasa: İngilizlerin Süleymaniye ve havalisindeki ahval ve hareketi hakkında.

Mahremanedir

Dahiliye Nezaret-i Celilesi'ne

Devletlü efendim hazretleri,
 İngilizlerin Süleymaniye ve havalisindeki ahval ve hareketi hakkında bazı malumatı havi On Beşini Kolordu Kumandanlığı'ndan alınan 12 Eylül sene (1)335 tarihli ve 308/1110 numaralı tezkirenin bir sureti manzur-ı ali-i nezaret-penahileri buyurulmak üzere lütfen takdim kılındı. Ol babda emr ü ferman hazret-i men-lehül-emrindir.

Fi 18 Eylül (1)335

Erzurum Valisi
 Bende
Es-Seyyid Mehmet Reşit

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti
Tarih: 4 Teşrin-i Sani sene (1)335

Sadaret-i Uzma'ya

Mahrem

İngilizlerin Süleymaniye ve havalisindeki ahval ve hareketine dair bazı malumatı On Beşinci Kolordu Kumandanlığı'ndan Erzurum Vilayeti'nden ba-tahrirat irsal kılınan tezkirenin sureti manzur-ı sami-i Sadaret-penahileri olmak üzere lütfen arzu takdim kılınmış olmağla ol babda.

انادولونك بو بوك و هن مكارانه مجاهدان دوغوران اسپاني و مقدس دعواي مليه زك اساساً تي احتوايدن ۲۸ كازن ناني ۳۳۶
ماريخلى ميثاق ملي بياننامه . هي در

ميثاق ملي بياننامه هي

- زبرده و وضع الامضاء عماني مجلس بهر زمان اعضاري استقلال دولت و استقبال مديتك حلفي و دوام ملي بير صلحه نائليت ايچون اختيار ايد بيله جيكي
هداكارانك حدا عظمتي متضمن اولان اساسات آني به نامي "رعايتك" ممكن التامين اولديني و اساسات مذكوره خار حنده بايدار
بير عماني سلطنت و جمتيك دوام و وجودي غير ممكن بولم يني قبول و تصديق ايله مشرور .
- ۱- دولت عثمانيه ك منحصراً عربيه اكثر سيله مسكون اولوب ۳۰ قسرين اول ۹۱۸ تاريخي تار كيك حين عقبنده مخاصم اردولك
اشغالي آلتنده قاناقا ستمتت، مقدرات اهلينك سربستجه بيان اده جكري آرايه توفيقاً تامين ايدلك لازم كله جكدن مذكور خط
متاريكه داخل و خار حنده مينا همراً اولان منجده، يكد يكر بيه قارشى حرمت متقابل و فداكارلق خست ايله مشغون و حقوق
عرب و اجنابعيلر يله شرائط محيطه ليه تماميله رعايتكار عماني اسلام آتري بيله مسكون بولونان اقسامك هيات مجموعيه هي حقيقتيه
و احكاماً هيچ بير سبيله فريقي قبول انمز بيركادر
 - ۲- اهاليه ايلك سربست قالدق قري زمانده آراي ماملر يله آناوطه انتحاق اجتم اولان الويه ننه ايچون لى الايجاب تكرر
سربستجه آراي طامه به مراجعت ايدلمنى قبول ايدو .
 - ۳- تورانيا صلحه نه اقايد يان غربى ترانپا وضعت حقوقيه سبك نيقوده سبكه سبكه كل-ر بيله بيان ايد جكري آوايه تبعاً
واقع اولاليدو .
 - ۴- مقرر خلافت اسلاميه و پاي نخت سلطنت سنده و مركز حكومت عثمانيه اولان استاجول شهر يله سرمره ذكر ينك امنيتي هر دولو
خلفن مصون اولاليدو در بوااس محفوظ قالمق شرط يله آو دتر و قره دكر و غارلر ينك نجات و مازالت طاله شادي حقه بده بزمه
ستر بموم عجزه در دستر نه و بيره جهرى فرار ايتدو .
 - ۵- هول اتلايه ايله مخاصملى و بعض مشاركاري آره سنده تقرر ايدن اساسات عهديه دائره سنده اقليتلك حقوق ممالك متجاوره
دهك مسلمان اهاليك ده عيني حقوقدن استفاده امنيه سيله طرفزدن تايد و تامين ايديله جكدو .
 - ۶- ملي و اقتصادي انكشافاتيز دائره امكانه گيرمك و دها عصرى براداره منتظمه شكده تدوير اوره موفق اوله بيلك ايچون
هر دولت كي بزمه تايجن اسباب انكشافاتيزده استقلال و سربستى نامه مظهر اوله من اس اساس حيات و قاضرد .
بوسيله سياسي عدلي، مالي و سائر انكشافيزه مانع قيود و مخالفه محقق ايدو جك دو نامتوزك شرائط صلحه سيده بو اساسه
متاير اولاليدو .

ANADOLU’NUN BÜYÜK VE AZİM KÂRANE MÜCAHEDATINI DOĞURAN ESBABI
VE MUKADDES DAVAYI MİLLİMİZİN ESASATINI İHTİVA EDEN 28 KANUNİSANI
336 (1920) TARİHLİ **MİSAK-I MİLLİ** BEYANNAMESİNİN METNİDİR.

Zirde vaziülümza Osmanlı Meclisi Meb’usan azaları istiklali devlet ve istikbali millinin, haklı ve devamlı bir sulhe nailiyet için ihtiyar edebileceği fedakârlığın haddi azamını mutazammın olan esasatı atiyeye tamamii riayetin mümkünüttemin olduğunu ve esasatı mezkure haricinde payidar bir Osmanlı Saltanatı ve Cemiyetinin devamı vücudu, gayrimümkün bulunduğunu kabul ve tasdik eylemişlerdir.

Madde 1. Devleti Osmaniyenin münhasıran Arap ekseriyetiyle meskun olup 30 Teşrinievvel 1918 tarihli mütarekenin hini aktinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamının mukadderatı, ahalisinin serbestçe beyan edecekleri araya tevfikân tayin edilmeklazım geleceğinden, mezkur hattı mütareke dahilinde dinen, ırken müttehî olan, yekdiğerine karşı hürmeti müteakabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhun ve hukuku ictmayeleriyle şeraiti muhiyetlerine tamamıyla riayatkâr Osmanlı-İslam ekseriyetiyle meskun bulunan aksamın heyeti mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür.

Madde 2. Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda arayı ammeleriyle Anavatana iltihak etmiş olan Evliye-i Selase için ledelicap tekrar serbestçe arayı ammeye müracaat edilmesini kabul ederiz.

Madde 3. Türkiye sulhüne talik edilen Garbi Trakya vaziyeti hukukiyesinin tespiti de sekensesinin kemali hürriyetle beyan edecekleri araya tebaan vaki olmalıdır.

Madde 4. Makarrı Hilafet-i İslamiye ve payitahtı Saltanatı Seniyye ve Merkezi Hükümeti Osmaniyeye olan İstanbul şehri ile Marmara Denizinin emniyeti her türlü halelden masun olmalıdır. Bu esas mahfuz kalmak şartı ile Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve münakalat-ı aleme küşadı hakkında bizimle sair bilumum alakadar devletlerin müttefikân verecekleri karar muteberdir.

Madde 5. Düveli İtilafiye ile muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrür eden esasat-ı ahdiye dairesinde ekalliyetlerin hukuku, memaliki mütecavirdeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifadeleri ünmiyesiyle tarafımızdan teyit ve temin edilecektir.

Madde 6. Milli ve iktisadi inkişafatımız daire-i imkâna girmek ve daha asri bir idare-i muntazama şeklinde tedvir-i umura muvaffak olabilmek için her devlet gibi bizimde temini esbabı inkişafatımızda istiklal ve serbesti-i tamma mazhar olmamız üssülesas hayat ve becamızdır. Bu sebeple siyasi, adli, mali vesair inkişafatımıza mani kuyuda muhalifiz. Tahakkuk edecek düyunatımızın şeraiti tesviyesi de bu esasata mugayir olmayacaktır. 28 Kanunisani 1336 (1920)

AHD-İ MİLLİ PROGRAMI

Sulh meselesiyle mukadderatı atiyemize ait diğer mesaili esasiyeye taalluk etmek üzere Mebusan arasında milli bir ittifak akdedilmişti. Felah-ı Vatan Grubuna dahil olmayan bazı Mebuslar bile bu ittifaka iştirak ediyorlardı. Dün Ahd-ı Milli namına azami fedakarlığı ve asgari şraiti havi bir sulh programı neşredilmiştir. Bu program Wilson prensipleri neticesinde husule gelen vaziyetin mukadderatımıza ait meselelere tatbikinden başka bir şey değildir.

İhtiva ettiği esaslar münakaşa kabul etmeyecek kadar tabiidir. Yalnız program daha vazıh bir lisan ile yazılmalı ve Ermeni meseleleri hakkında Tevfik Paşa muhtırasında mevcut muedil ve muhik esaslar programdaki asgari şerait meyânında kabul olunmalı idi. Mademki maksut atiyi esaslı bir şekilde kurmak ve tanzim etmektir, takip edilecek makul düstur [yaşamak ve yaşatmak] düsturudur. Bu günkü şerait hayatımıza dokunsa bile istikbale bakarken her nevi şedit hislerden tecrit etmeli ve şeyden menfaati hakikiye gayesi aramalıyız. Ekseriyetle menfaati hakikiye başkalarının nokta-i nazarın anlamaktır. Vaziyetin icabatını istikbalin ihtiyacını sonuna kadar düşünmektedir. Ermeni meselesini pamuk ipliğine bağlamak, ciddi bir surette tasfiye etmek bizim en birinci menafi-i milliyemiz cümlesindedir.

Ermeni mültecilerini iskan için Tevfik Paşanın muhtırasında münderiç şerait ve kuyut dairesinde bir tashihi hudut esasını kabul etmek ve Bulgaristan'ın Dedeağaç limanından istifade edeceği şerait dairesinde Ermenistan için bir huruç aramak bizim için bir fedakarlık değil bir hakkaniyet ve bir menfaat meselesidir. Ermeniler dönüp dolaşıp, kendileri için Türkiye dostluğundan münasip bir milli program mevcut olmadığını takdir edeceklerdir. Bu günkü ifratkarlıklara rağmen bu noktanın idrak edileceği zaman uzak olmadığına biz tamamiyle kaniyiz. Husumetin umumiyetle pek tahripkâr bir şey olduğu takdir edebilecek iktisadi tekabül menafi sakin zamanlar avdet ettikten sonra ihmal edilemeyecektir. Bu kapıyı bezdar hisiyat sevkıyla kapatmamalı bilakis açık tutmaya ehemmiyet vermeliyiz. Bizim istikbal programımızda geni nazarlı bir itilaf ve ittifak bulunmalı ve diğer husumetlerin mesuliyeti tamamiyle başkalarına terk edilmelidir.

Ermenistan meselesinden başka ekalliyetlerin tasfiye ve mübadelesi de programın ekalliyetlere ait maddesinde zikredilmeli idi. Memleketimizde yalnız ekalliyetlerin hukukuna riayetle edilmeli, vatandaşlık rabta-i nokta-i nazarından esaslı bir tasfiyeye tabi tutulması mutlaka lazımdır.

Bizce programın ekalliyetlere ait maddesi tavzih edilerek bu noktaları kısaca ihtiva etmeli veya bu cihetler hakkında münasip bir zeyl neşrolunmalıdır. Buraya kadar programda olmayan meselelerden bahs ettik. Programda mevcut esaslara gelince mukadderatı ahaliyenin serbestçe beyan edecekleri rayi neticesinde tayin edilmek lazım gelen ve münhasıran Arap ekseriyetle meskun arazi hariç olmak üzere diğer aksamın hiçbir suretle tefrik kabul etmez bir kül teşkil ettiği pek tabii bir şeydir. Ruslar tarafından fuzuli ve muvakkat olarak işgal edilen ve hukuki düvel nokta-i nazarından hala bizim aksamımızdan ibaret olan Kars, Ardahan ve Batum'da arayı ammeye müracaat olunması da pek muhik bir taleptir. Harp zamanında oralarda tesis edilen Osmanlı idaresi yerli ahaliyi hakiki surette memnun etmeğe muvaffak olmuştu. Bizim istediğimiz şey bu ahalinin Wilson prensipleri mucibince halk reyini serbestçe istimal edebilmesidir. 400.000 Kişilik bir Türk kitesini havi bir kısmı Wilson prensiplerine mugayir olarak Bulgaristan'a ilhak edilen Garb-i Trakya hakkında da aynı basit ve talepte bulunuyoruz. Her tarafta ekseriyetin hakkı rayi serbestçe kullanabilmesi İtilaf Devletlerince zaten umumî surette kabul edilmiş bir esastır. Hak ve imkân efkenafemiz programda mevcut nokta-i nazarda hiçbir sahibi insaf müfret addedilmez.

مكتبة
الشيخ محمد صالح المنجد

لورالان

صَلِحٌ مَعَالِمٌ لِمَا نَبِيٌّ

مَقَابِلَاتٌ وَتَبْدِلاتٌ سَبِيحَةٌ

٢٤ جُودٌ ١٣٣٩ - ١٩٢٣

B. M. M. Kitaplığı
Bu eser kitaplıktan dışarı Çıkmaz

تذکرہ
دوران مجلسی

B. M. M.
Kitaplığı
Es. No: 1947-725
S. M. 8

تذکرہ
دوران مجلسی

صِدِّاحُ مَعْرُوفَاتِ الْاِسْمَاءِ

مُقَابَلَاتُ وَتَبْدِلاتُ بِنَاءِ

15

۲۴ شیورز ۱۳۳۹ - ۱۹۲۳

استانبول
مکتبہ دارالکتاب
طبع و ترقی
۱۳۳۹

صلح معاهده نامه سی

بر طرفدن ،

بریتانیا ایمپراطورلغی ، فرانسه ، ایتالیا ، ژاپونیا ، یونانستان ، رومانیا ، صرب - خروات -

اسلووهن دولتی ،

و دیگر طرفدن ،

تورکیا ،

۱۹۱۴ سنه سندن بری شرقک سکوتی اخلاص ایدن حال حربه قطعی صورتده خانه ورمک آرزوی متقابلیه

متحس اولهرق ،

و کندی ملترینک مشترک رفاہ و سعادت ایچون الزم اولان دوستانه و تجاری مناسباتی بینلرنده تأسیس اتمک

املنده بولهرق ،

و بو مناسباتک دولترک استقلال و حاکمیتنه حرمت اساسنه مسقند اولمسی و جوبنی ملاحظه ایدهرک ، بومقصدله

بر معاهده عقیدینه قرار و برمشار و مرخص اولهرق :

حشمتلو بویوک بریتانیا و ایرلاندا قرالیت متحده سی ، ماورای ابخار بریتانیا اراضیسی قرالی

و هندستان ایمپراطوری حضر تگری :

استانبولده فوق العاده قومیسر اصالتلو بسیر هوراس ژورژ موتا کو رومبولد ، بارونه ،

ژ. ث. م. ژ. :

فرانسه جمهوریتی :

فرانسه سفیری ، جمهوریتک شرق فوق العاده قومیسری ، لژیون دونور نشان ملیستک

غراند اوفیسیه رتبه سنی حائر فریق جنرال موسیو موریس پهاله ؛

حشمتلو ایتالیا قرالی حضرتلری :

قرالیتک سناتو اعضاسی، ایتالیا سفیری، استانبولده فوق العاده قومیسر، سن مورس ولازار
قورون دیتالی نشانلرینک غران قروواسنی حائز اصالتلو مارکی فامیل غارونی،

آنته فوق العاده مرخص واورته ایلیجیسی، سن مورس ولازار نشانلرینک قوماندور
رتبهسنی و قورون دیتالی نشانک غراند اوفیسیه رتبهسنی حائز موسیو ژول سهزار مونتانیا؛

حشمتلو ژاپونیا ایمپراطوری حضرتلری :

صولهی لووان نشانک برنجی رتبهسنی حائز، روما فوق العاده سفیر کبیر ومرخصی موسیو

نتارو اوچیانی ژوزامی؛

حشمتلو یونانلیر قرالی حضرتلری :

سابق هیئت نظار رئیس، صووور نشانک غران قرووا رتبهسنی حائز موسیو آلهفتیریوس

، وه نیزه لوس؛

لوندره اورته ایلیجیسی، صووور نشانک قوماندور رتبهسنی حائز موسیو ده مه تر فاقلامانوس؛

حشمتلو رومانیا قرالی حضرتلری :

اورته ایلیجی موسیو قسطنتنی . دیاماندی،

اورته ایلیجی موسیو قسطنتن قونیسقو؛

حشمتلو صرب - خروات - اسلووهن قرالی حضرتلری :

برنده فوق العاده مرخص واورته ایلیجی موسیو دوقتور میلوتین یووانوویچ؛

تورکیا بویوک ملت مجلسی حکومتی :

ادرنه مبعوثی، امور خارجیہ وکیلی عصمت پاشا،

سینوب مبعوثی، امور صحیہ و معاونت اجتماعیہ وکیلی دوقتور رضا نور بک،

طریزون مبعوثی، سابق وکیل حسن بک؛

حضراتی تعیین ایشلردر . مشارالہم اصولنه موافق ومعتبر طایفان صلاحیتنامہلرنی ابرازدن سوکرہ

تیدہکی موادی قرالاشدیر.شاردر :

- ۰ -

قسم : ۱

سیاسی مواد

ماده : ۱

اشیو معاهده نك موقع مرعیته وضعی تاریخندن اعتبارآ بر طرفدن بریتانیا ایبراطورلنی ، فرانسه ، ایتالیا ، ژاپونیا ، یونانستان ، رومایا ، صرب - خروات - اسلوهون دولتی و دیگر طرفدن تورکیا آره سنده و کذلک طرفین تبعه لری پیننده حال صلح صورت قطعیده تکرار تأسس ابدہ چکدر .
طرفین آراسنده مناسبات رسمیه وجود بوله جق و طرفینک اراضیاری داخلنده سیاسی و شهنندری مأمورین ، واقع اوله جق ائتلاف خصوصیه به خلل کله کمزین ، حقوق دول اساسات عمومیه سیله تعیین ابدلش اولان معامله به مظهر اوله جق قدر .

فصل : ۱

۱ - اراضی به متعلق نظام

ماده : ۲

بحر سیاه دن آطلار دکیزنه قدر تورکیانک حدودلری بروج ایزر تثبیت ابدلشدر (مربوط بر نومرولو خراطیه مراجعت) :
۱ - بلغارستان ابله :
ره زوایا منصبندن مریح اوزرنده کائن تورکیا ، بلغارستان و یونانستانه طائد اوج حدودک نقطه التساقفه قدر :
بلغارستانک الیوم تحدید ابدلش اولدینی شکلده جنوب حدودی ؛
۲ یونانستان ابله :
اورادن آردا و مریح نهر لری نك بر لشدیکی نقطه به قدر :
مریح بحرایی ؛
اورادن آردا منبعنه طوغری بو نهر اوزرنده و چورک کوبک همان جوارنده اولوق اوزره اراضی اوزرنده تعیین ابدیلده جک بر نقطه به قدر :
آردا بحرایی ؛
اورادن جنوب شرقی استقامتده بو سنه کوبک بر کیلو مترو منصب جهتده مریح اوزرنده کائن بر نقطه به قدر :

— ۶ —

بوته کونجی تورکیاده براقان حسن اوله حق درجهده مستقیم برخط . چورک کونی ، بشنجی مادهده ذکر ایدیلن قومیسون طرفدن اهالیسی اکثریت اعتبارله تورک ویا روم اوله حق طایفه جفته کوره تورکیا ویا یونانستانه وریله جکدر . ۱۱ تشرین اول ۱۹۲۲ تاریخندن سوکره وکوبه هجرت ایدن اهالی حسابا آلمیه جقدر ؛ اورادن آطهر دکزه قدر ؛
مریح، مجراسی .

ماده : ۳

بحر سفیددن ایران حدودینه قدر تورکیانک حدودی بروجه زیر تئیت ایدلشدر :
۱ - سوریه ایله ؛
۲۰ تشرین اول ۱۹۲۱ سنه سنده عقد اولنان فرانسه - تورکیا ائتلافنامه سنک ۸ نجی ماده سنده مصر حومعین حدوده ؛
۳ - عراق ایله ؛
تورکیا ایله عراق آرمسنده کی حدود اشبو معاهده نامه تک موقع مرعبه وسندن اعتباراً طغوز آئی طرفنده تورکیا ایله بو بوک بریتانیا آرمسنده صورت مصلحانده تعیین ایدیله جکدر .
تعیین اولنان مدت طرفنده ایکی حکومت آرمسنده ائتلاف حصوله کلامدیکی تقدرده ، اختلاف جمعیت اقوام مجلسنه عرش اولنه جقدر .
خط حدود حقدده اتخاذ اولنه حق قراره انتظاراً تورک و بریتانیا حکومتاری مقدرات قطعیه سی بوقراره معلق اولان اراضینک حال حاضرنده مرهانکی برتبدل ایقاعنه باعث اوله حق ماهیتده هیچ بر حرکت عسکره ویا ساثرده بولمهنی متقابلاً تعهد ایدرلر .

ماده : ۴

اشبو معاهدهده ذکر ایدیلن حدودلر اشبو معاهدهبه مربوط بولان بسیار مقیاسنده کی خریطلر اوزرنده ترسیم ایدلشدر . معاهده متی ایله خریطلر آرمسنده اختلاف وقوعنده معاهده متی معتبر اوله جقدر .

ماده : ۵

ایکنجی ماده تک ۲ نومروسنده محرر حدودلری اراضی اوزرنده چزمکه بر تحدید حدود قومیسونی مأمور ایدیله جکدر . بو قومیسون هر دولت ایچون بر مرخص اولق اوزره یونانستان و تورکیا مرخصلندن و مذکور حکومتلرجه بر دولت ناکه تبعه سی میانندن منتخب بر رئیسدن ترک ایدله جکدر .
مذکور قومیسون اداری حدودلری و محلی منافع اقتصادی ممکن اولایی قدر نظر دقته آلهرق اشبو معاهدهده کی تعریفات یقیندن تعقیب ایتمکه هر حال وکارده جهد و غیرت ایدله جکدر .
قومیسونک مقرراتی اکثریت آرا ایله اتخاذ ایدیله جک و مقررات مذکوره علاقه دار طرفلر ایچون مجبوری ایفادله جقدر .
قومیسونک و ساری علاقه دار طرفلر سبابندن متساویاً در عهده ایدیله جکدر .

SULH MUAHEDENAMESİ

Bir taraftan,

Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp, Hırvat,
İslovanya Devleti,
Ve diğer taraftan,
Türkiye,

1914 senesinden beri şarkın sükunun ihlal eden hali harbe kati surette hitam vermek üzere
mütekabiliyle mütehassis olarak,
Ve kendi milletlerinin müşterek refah ve saadeti için elzem olan dostane ve ticari münasebatı
beynlerinde tesis etmek emelinde bulunarak,
Ve bu münasebatın devletlerin istiklali ve hakimiyetine hürmet esasına müstenit olması ve
vücubunu muhafaza ederek bu maksatla bir muahede akdine karar vermişler ve murahhas
olarak :

Haşmetlü Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Müttehidesi, Maverayi Ebhar Britanya Irakıyesi
Kralı ve Hindistan İmparatoru Hazretleri,
İstanbul'da Fevkalade Komiser Asaletlü Sör Horas Corc Montakorombold, Barune,
J-S-M-J;

Fransa Cumhuriyeti;
Fransa Sefiri Cumhuriyetin Şark Fevkalade Komiseri, Lejyon Dönör Nişanı Millinin Grand
Ufiesiye Rütbesini Haiz Ferik Ceneral Mösyö Muris Pele,

Haşmetlü İtalya Kralı Hazretleri,
Kraliyet Senato Azası, İtalya Sefiri, İstanbul'da Fevkalade Komiser, Sen Muris
Velazar
Vekurun Dital Nişanlarının Gran Gruvasını Haiz Asaletlü Marki Famil Garuni,

Atina Fevkalade Murahhas ve Orta Elçisi, Sen Muris, Velazar Nişanlarının
Kumandor
Rütbesini ve Kurun Dital Grand Ufiyesi Rütbesini Haiz Mösyö Jül Sezar
Muntaniya,

Haşmetlü Japon İmparatoru Hazretleri;
Sule Luvan Nişanının Birinci Rütbesini Haiz Roma Fevkalade Sefiri Kebir ve
Murahhas Mösyö Kintaru Uçiyani Jozammimi,

Haşmetlü Yunanlılar Kralı Hazretleri,
Sabık Heyeti Naziriyesi, Suvur Nişanının Gran Gruva Rütbesini Haiz Mösyö
Elfetriyus K. Venizelos,
Londra Orta Elçisi Suvor Nişanının Kumandor Rütbesini Haiz Mösyö Dimetri
Kaklamanus,

Haşmetlü Romanya Kralı Hazretleri,
Orta Elçisi Mösyö Konstantin. Diyamandi,
Orta Elçisi Mösyö Konstantin Konçesko,

Haşmetlü Sırp-Hırvat-İslovan Kralı Hazretleri:
Bern'de Fevkalade Murahhas ve Orta Elçisi Mösyö Doktor Milonin Yuvanoviç;

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti:
Edirne Mebusu Umuru Hariciye Vekili İsmet Paşa,
Sinop Mebusu Umuru Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur
Bey,
Trabzon Mebusu Sabık Vekil Hasan Bey;
Hazeratını tayin etmişlerdir. Müşarünileyhim usulüne muvafık ve muteber
tanınan salahiyetnamelerini ibrazdan sonra atideki mevaddi kararlaştırmışlardır:

KISIM : 1**SİYASİ MEVAD****MADDE: 1**

İşbu muahedenin mevkiî meriyete vazi tarihinden itibaren bir taraftan Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-İslovanya Devleti ve diğer taraftan Türkiye arasında ve kezalik tarafeyn tebaları beyninde hali sulh sureti katiyede tekrar tesis edecektir.

Tarafeyn arasında münasebatı resmiye vücut bulacak ve tarafeyn arazileri dahilinde siyasi ve şehbenderi memurin, vaki olacak itilafı hususiyeye halel gelmeksizin, hukuki düvel esasatı umumiyesiyle tayin edilmiş lan muameleye mazhar olacaklardır.

FASIL: 1**ARAZİYE MÜTEALLİK AHKAM****MADDE: 2**

Bahri Siyahtan Adalar Denizine kadar Türkiye'nin hudutları berveçhi zir tespit edilmiştir. (Merbut bir numaralı haritaya müracaat):

1-Bulgaristan ile:

Rezvaya munsabından Meriç üzerinde kain Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan'a ait üç hududun nokta-i iltisakına kadar: Bulgaristan'ın elyevm tahdit edilmiş olduğu şekilde cenup hududu,

2-Yunanistan ile:

Oradan Arda ve Meriç Nehirlerinin birleştiği noktaya kadar;

Meriç mecrası,

Oradan Arda menbainı doğru bu nehir üzerinde ve Çürek Köyün hemen civarında olmak üzere arazi üzerinde tayin edilecek bir noktaya kadar:

Arda Mecrası;

Oradan cenubişarki istikametinde Bosna Köyün bir köylü metruk mensup cihetinde Meriç üzerinde kain bir noktaya kadar:

Bosna Köyünü Türkiye’de bırakan his olacak derecede müstakim bir hat. Çürek Köyü, beşinci maddede zikredilen komisyon tarafından ahali ekseriyet itibarı ile Türk veya Rum olarak tanınacağına göre Türkiye veya Yunanistan’a verilecektir. 11 Teşrinievvel 1922 tarihinden sonra bu köye hicret eden ahali hesaba alınmayacaktır.

Oradan Adalar Denizine kadar:

Meriç mecrası.

MADDE: 3

Bahri Sefid’den İran hududuna kadar Türkiye’nin hududu berveçhe zir tespit edilmiştir:

1-Suriye ile:

20 Teşrin Evvel 1921 senesinde akdolunan Fransa-Türkiye İtilafnamesinin 8. maddesinde musarrah ve muayyen hudut,

2-Irak ile:

Türkiye ile Irak arasındaki hudut işbu işbu muahedenamenin mevkiî meriyete vaz’ından itibaren dokuz ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında sureti muslihanede tayin edilecektir.

Tayin olunan hudut zarfında iki hükümet arasında itilaf husule gelmediği takdirde ihtilaf Cemiyet-i Akvam Meclisine arz olunacaktır.

Hatt-ı hudut hakkında ittihaz olunacak karara intizaren Türkiye ve Britanya Hükümetleri mukadderatı katiyesi bu karara muallak olan arazinin hali hazırında her hangi bir tebdile ika’na bahis olacak mahiyete hiçbir hareketi askeriye vesaire de bulunmamayı müteakabilen taahhüt eylerler.

MADDE: 4

İşbu muahede de zikredilen hudutlar işbu muahedeye merbut bulunan 1 / 1.000.000 mikyasındaki haritalar üzerinde tersim edilmiştir. Muahede metni ile haritalar arasında ihtilaf vukuunda muahede metni muteber olacaktır.

MADDE: 5

İkinci maddenin 2 numarasında muharrer hudutları araz üzerine çizmeye bir tahdid-i hudut komisyonu memur edilecektir. Bu komisyon her devlet için birer murahhas olmak üzere Yunanistan ve Türkiye murahhaslarından ve mezkur hükümetlerce bir devleti salise tabiyesi meyanından müntehap bir reisten terkip edecektir.

Mezkur komisyon idari hudutları ve mahalli menafi-i iktisadiyeyi mümkün olduğu kadar nazarı dikkate alarak işbu muahededeki tarifâtı yakından takip etmeye her hal ve karda ceht ve gayret edecektir.

Komisyon mukarreratı ekseriyet-i ara ile ittihaz edilecek ve mukarreratı mezkure alakadar taraflar için mecburiyülfıa olacaktır.

Komisyonun mesarifi alakadar taraflar canibinden mütesaviyen deruhte edilecektir.

MUSUL RAPORU SİRKGETİ

Musul raporunun Times Gazetesi tarafından neşrolunması dünyayı bir birine kattı. Nasıl olmuştaki bu rapor daha kimsenin eline değmeden Times Gazetesine gitmiş.

Bana sorarsanız bunda merak edilecek bir cihet görmüyorum. Times gibi hem zengin hem de İngiltere Hükümeti nezdinde bir mevki ihtiram sahibi olan bir gazetenin bu raporu neşretmesinde bir fevkaledelik öğrenlerden değilim.

Acaba hatıralardan çıktı mı, Berlin Muahedesinin müzakeresi biti de imza edileceği zaman bu muahedenin bir suretini Times Gazetesi elde ederek neşrettirmemiş, yine alemin hayretini celp etmemiş mi idi? Düşününüz koca Berlin Muahedesini çalmıyor şimdi bu koca bir kitap idi. Muahedenin bir sureti aheste heste biri tarafından dışarıya çıkarılıyor ve iki şapka vasıtasıyla Times Gazetesinin eline geçebiliyordu.

O Zaman Times muhabiri meşhur (Bluveç) idi ki muhabirlerin piri addolunmaya layık bir adamdır. Men aslı Lehlidir. Bu zat Times'ın İstanbul muhabirliğini dahi ifa etmiştir. Türkiye'ye ait olmak üzere bir de eseri vardır. Bu eser de İstanbul'a, Türkiye'den başka diğer bir devletin hakim olmasına imkan olmayacağını ispat etmiş idi.

Bu eski esri ben Avrupa'da iken bir eski kitapçıda bularak İstanbul'un işgali zamanında bazı noktalarını tercüme etmiş İkdâm'da neşreylemiş idim.

Demek isterim ki Times Gazetesi, lüzumu olan evrakı mühime-i siyasiye-i ele geçirmeği biliyor. Dünyanın en mühim bir gazetesidir.

Hatta derler ki Berlin Kongresi reisi Prens Bismark muahedenin Times'da çıktığının ertesi günü reşayi(?) müzakerede eğilip masanın altına bakmaktadır. Murahhaslardan biri neye baktığını sorduğunda cevaben:

-Times muhabiri olmasın diye bakıyorum, demiştir.

Times'ın bir meziyeti daha vardır ki oda ihbaratta sıhate riayet etmektedirler. Mesela Berlin'den Times'a gelen bir diğer muhabir gayet mühim bir havadis vererek bunu telgraf şeklinde derç ettirmekte ısrar edince başmuharrir:

-O halde hemen Berlin'e dönüp bu havadisi telgraf ile yollayın, mukabelesinde bulunmuştur.

Şuracıkta yalnız ufak bir kayıt düşüreceğim ki bunu da bir Fransızca eseri muteberde okumuştum. İngiliz gazeteleri gittiği devlet ve milletlerine ait olan hususlarda pek vatanperverane hareket edip her noktayı hadisi tetkikle geçiriyorlar. Fakat başka devletlerin menfaatlerine taalluk eden hususatta sağı solu o kadar aramazlar. Sahih olmayan şeyleri de derç etmekte tereddüt etmezlermiş.

Times'ın muhabirlerin biri, bir çok aylık mezuniyet aldığı zaman birine diğer bir İngiliz gazetesi muhabirinin ifay-ı hizmet edebileceğini gazetesine işar etmiş, Timesidaresi buna mukabil bir teşekkür telgrafı gönderecek iken, ikinci derecedeki siyasi muharrirlerinden birini muvakkaten izam eylemiştir.

Bunlar büyük gazeteler, büyük müessesattır, bir küçük hükümete benzerler, hatta hazine-i evratları da o derece mühimdir. İngiltere de bazen olurmuş ki, bu gazeteler hükümet meşbualarına ledelhace hazine-i evratlarından bazı kuyudat çıkarıp verirlermiş. İşte bunlarda gazete.

Neşrolunan rapordan dolayı kimse Times'ı tahdu edemez. Bu gazeteciliğin maharetlerindedir. Hatta gazeteci bunu kimden aldığını da söylemez. Söyleyemez, çünkü mesleğe ait olan hefayattandır.

Eğer bunu Times Gazetesi, resmi bir vasitanın suni malumatı olmadan neşr etmiş ise raporun neşri o kadar manaya delalet etmez. Yok İngiltere Hariciye Nazırının neşrettirdiği ihtimali varit ise o zaman raporun neşrinde mühim bir mana münderiç olabilir. Fakat biz o manayı istihraç edebildik iddiasında değiliz.

Times Gazetesine bir takım hikayelerde tahsis olunmuştur. Mesela bir yerdeki Times muhabiri bu haberi almış, diğer gazete muhabirlerine meydan bırakmamak için hemen telgrafhaneye koşup Times'a keyfiyeti bildirmekle beraber telgrafçının eline bir suret nushası verip işte bunu da aynen çeke dur demiş. Evvelce verdiği telgrafın Londra'ya vusuluyla Times'ta neşrolunduğuna kanaat hasıl edeceklerdir. Bir vakit geçtikte sonra sureti neşrecek olandan almış ve fakat suretten de ne kadar kelime çekilmiş ise onun ücretini vermiş.

Bu kadarını bilmem amma benim bildiğim bir şey vardır; son çarşılanın tetviçi sırasında Musul'u da eden Times muhabirinin bir telgraf için yüz yirmi şu kadar İngiliz Lirası verdiğini gözümle gördüm. Bende o gün gazeteme bol keseden altı yüz kuruşluk(!) bir telgraf göndermiş idim. İstanbul'a avdetimde öğrendim ki o zamanki sansür benim arasına dar olan sudan telgrafımı bile neşrettirmemiş. Hiç hatırımdan çıkmaz. O zaman demiş idim:

-Times yüz yirmi İngiliz verdi yine kazandı. Ben ise atı yüz kuruş verdiğim halde yine ziyandayım.

2 Ağustos 1925 (1341) İKDAM GAZETESİ

AHMET CEVDET

روزنامه اطلاعات

اقتصاد

اقتصاد

روزنامه اطلاعات - شماره ۱۹۱۰ - ۲۹ مرداد ۱۳۲۱ - تهران

شماره ۱۹۱۰ - ۲۹ مرداد ۱۳۲۱ - تهران

شماره ۱۹۱۰ - ۲۹ مرداد ۱۳۲۱ - تهران

شرکت خیریه ادمدسی

شرکت خیریه ادمدسی - در راه مبارزه با فقر و کمبودهای اقتصادی...

موصول حقیقه مدافعه ایده حکم از اسالر

موصول حقیقه مدافعه ایده حکم از اسالر - در پی حقیقت افروزمه...

دو روز پیش از آنکه در تهران...

شرکت خیریه علامه سناک شریکته انجمن

شرکت خیریه علامه سناک شریکته انجمن - هدف از تأسیس این شرکت...

دو روز پیش از آنکه در تهران...

مستر ایندزوی

مستر ایندزوی - در پی مبارزه با فقر و کمبودهای اقتصادی...

دو روز پیش از آنکه در تهران...

مکرتک من ازنده پرستکار لری طوبیلا

مکرتک من ازنده پرستکار لری طوبیلا - در پی مبارزه با فقر...

دون اولکده موکره اجرا ایرمه

دون اولکده موکره اجرا ایرمه - در پی مبارزه با فقر...

انگب اتمنال بکرشده کیده بکلر

انگب اتمنال بکرشده کیده بکلر - در پی مبارزه با فقر...

انگب اتمنال بکرشده کیده بکلر

انگب اتمنال بکرشده کیده بکلر - در پی مبارزه با فقر...

قارباغچه لیلارین صوفیه کیدسورل

قارباغچه لیلارین صوفیه کیدسورل - در پی مبارزه با فقر...

بوفارسانده ایگ ویا ویاچ ماچ با ما اودوه قناریلر

بوفارسانده ایگ ویا ویاچ ماچ با ما اودوه قناریلر - در پی مبارزه با فقر...

اسکدار مستقل اولوق ایستینور

اسکدار مستقل اولوق ایستینور - در پی مبارزه با فقر...

وانگداریلرک در ولری میده پرستکارشده

وانگداریلرک در ولری میده پرستکارشده - در پی مبارزه با فقر...

کورش شامپویی

کورش شامپویی - در پی مبارزه با فقر...

مفررنگه اتمنال انجیمه

مفررنگه اتمنال انجیمه - در پی مبارزه با فقر...

نلرک الهیتد نظر دینلر

نلرک الهیتد نظر دینلر - در پی مبارزه با فقر...

مصررنگه اتمنال انجیمه

مصررنگه اتمنال انجیمه - در پی مبارزه با فقر...

نلرک الهیتد نظر دینلر

نلرک الهیتد نظر دینلر - در پی مبارزه با فقر...

مصررنگه اتمنال انجیمه

مصررنگه اتمنال انجیمه - در پی مبارزه با فقر...

نلرک الهیتد نظر دینلر

نلرک الهیتد نظر دینلر - در پی مبارزه با فقر...

مصررنگه اتمنال انجیمه

مصررنگه اتمنال انجیمه - در پی مبارزه با فقر...

نلرک الهیتد نظر دینلر

نلرک الهیتد نظر دینلر - در پی مبارزه با فقر...

MUSUL HAKKINDA MÜDAFAA EDEĞİMİZ ESASLAR

Cemiyet-i Akvamın Tahkik Heyetinin Manda Hakkındaki
Mütalaatının Müzakeresini Sureti Katiyyede Reddedeceğiz

Cemiyet-i Akvam'a verilmek üzere ihzar edilen muhtıranın muhteviyatı heyet-i murahhasımız cumartesi günü şehrimize vusalaat edecek. Ve bir iki gün kalacaktır.

Ankara-19. (Haber mahsusamızdan). Cemiyet-i Akvam'a gidecek murahhaslarımız cuma günü ikinci trenle hareket ediyorlar. Heyet-i vekile dünkü içtimasında Cemiyet-i Akvamda heyetimizin münakaşa edebileceği mesaili tespit etmiş ve heyetimize talimat vermiştir. Cumartesi günü şehrimize gelecek olan Hariciye Vekili Tefik Rüştü Beyle Cevat Paşa ve Musul Heyeti Murahhası Kâtipleri İstanbul'da Hariciye Murahhası ve murahhaslık erkânı ile İstanbul Valisi Süleyman Sami, Polis Müdürü Ekrem Beyler muhallet mübadele komisyonu erkânı tarafından istikbal edilecektir. Bern Sefiri Münir Beye Paris'ten Cenevre'ye hareket etmesi işar olunmuştur.

Heyet-i Murahhasamız İstanbul'da bir iki gün kaldıktan sonra Şark Ekspresi treniyle Cenevre'ye hareket edeceklerdir.

Tefik Rüştü Bey Hariciye Murahhaslığında oturacak ve galip ihtimal murahhaslıkta bir iki içtima daha akdedilerek ihzar edilen muhtıra tekrar gözden geçirilecektir. Tefik Rüştü Beyin riyasetinde Ankara'da teşkil etmiş olan komisyon tarafından ihzar edilen bu muhtıra oldukça mufassal olup tahkik heyetinin raporundan bahsetmekte ve rapor muhteviyatı ile vasıl olduğu netice arasındaki farka işaret edilmektedir. Muhtırada komisyonun ikinci bir şekil olmak üzere tavsiye ettiği Irak'ın yirmi beş sene müddetle İngiliz Mandasına terki hakkındaki nokta- nazarda şiddetle reddedilmekte ve hülasa itibarı ile her nokta-i nazarda bizim olan Musul'un iadesi adli ve hakkaniyet prensiplerine muvafık olacağı delail ile ispat edilmektedir.

25 Ağustos 1925 (1341) İKDAM GAZETESİ

MUSUL ENTRİKALARI / CEMİYET-İ AKVAM

Cemiyet-i Akvam Musul meselesini müzakereye çalışıyor. Fakat Cemiyet bu meseleyi sözle ve kalemle halle başlamadan evvel eski zamanlardan kalma bir garip zihniyeti kimileri tayyarelerle mezidari karyeye çıkmalar pervere-i gönürler, fuzuli sualler gibi oyuncak oyunları ile meselenin safahatını karmakarışık etmek hevesinde bulunuyorlar. Bize kalırsa bu gidişler Cemiyet-i Akvamın ehemmiyet ve ciddiyetine nakisa irat etmekten başka bir netice ikzan edemez. Hiç olmazsa o garip zihniyeti zahiren, vaktiyle pek ziyade hukuk ve insani sebepler dermeyan ederek teşkil ettirdiği bu cemiyetin şerefini olsun vekaya ederek biraz rahat olunmalı idi. Medeni milletlere yakışan haller işte budur.

Eskiden şark malları yukarıda tasvir ettiğimiz hareketlerle müteheyyiç olurlar, buna dair çıkarılan propagandalar ile endişeye düşerlerdi. Çünkü haklarını ihkak etmemek yolunu bilmezlerdi. Daha doğrusu ihkak hakkı ettirmemek kudretine malik değillerdi.

Fakat bu gün öyle mi? Haksızlığa tahammül ede ede o milletler artık idman peyda ettiler! Daha doğrusu maddeten ve manen aynı selamla selamlandılar. Hatta çok isterim ki Avrupa'nın siyasetle oynayan ricali bu günkü Türkiye'yi iyice anlasınlar. Bu anlayış bir kere hasıl olursa badema nümayiş yorgunluklarına hacet kalmaz. Her mesele mecra-yi tabiyasını takip eder. Bunun faydası muhasıma peyda olacak yerde dostluk hasıl olmasıdır.

Türkiye'de bu gün iki vasıf görülüyor, dostluğa karşı ciddi ve samimi bir dostluk göstermek, hasmane hareketlere de iptida gülmek sonra da müdafaa hakkı eylemek...

Şu son günlerde bizim gördüğümüz muameleler dostane değildir. Muhasemekarenedir. Beşyüz Nasturinin Brüksel hududu itibarisini geçerek bizim tarafa tecavüzlerine ne mana verilebilir? Türkler haklarına güvenerek hudutlar dahilinde mutad olan bir karakol kuvvetiyle otururken bu beş yüz kişi mükemmel müsellağ oldukları halde ve iş bilir kimselerin kumandaları ve tertipleri dahilinde bağten hücum ediyorlar. Karakolumuz buna karşı duracağım diye ezilmekten ise geri çekilip kuvvet aldktan sonra muhacemelere mukabele ediyor. Bu beş yüzden yirmisi meydanda maktül olarak kasuri geldikleri yere ricat kahkarye ile gidiyorlar. Ajans raportörü diyor ki böyle vaka'dan İngiltere'nin haberi yoktur. Güya Türkler manevra yapıyorlarmış. Peki amma Türklere ait bir hudut içinde düşüp kalan bu yirmi beş Kürdün leşine ne diyelim?

Vaka yalnız bundan baret değildir. Karşımızda bir silsile-i vukuat görüyoruz. İzmir'in üstünde tayyare geziyor. Gelibolu Mezarlığını ziyaret etmek bahanesiyle yüz ellilerlik kabilelerle gelip gidiyorlar. Boğazdan giren gemilere nereye gittikleri soruluyor, Boğazdan içeri iki harp gemisi salbu yeriliyor. Lozan Muahedesi mucibince askerlikten tecrit edilen yerler önünde talimler yapılıyor. Türk arazisine perviz kesureler itaf olunuyor.

Bunlar yetmiyormuş gibi Musul'dan Hakimiyet-i Milliye gazetesine gönderilen bir mektupta şu satırlarda okunuyor:

“Türk Teavün Cemiyeti'nin Cevat Paşa'ya verdiği mazbatanın münderecatına muttali olan İngilizler Ağustos iptidasında Keşmüle zadelere ait Musul Belediyesi karşısındaki kahveye gündüzleyin yakmışlar yangını söndürmeye gelen ahaliyi men eylemişlerdir.

Bir hafta sonra da yine o zata ait olmak üzere yüz bin lira değerinde ineyeye ateşe vermişlerdir. Hun kazasında Cevat Paşa ile görüşen Cafer Ağayı dokuz nüfus ailesiyle birlikte öldürmüşlerdir. Ajans Roter'in bu vakalardan haberi olmadığını teşaha etmekten geri kalmayacağını zannediyoruz. İnsan bu gibi halleri gördükçe halli mama etmek istiyor. Mesela Cemiyet-i Akvamın Musul ile işgalini İngilizlerin kânunlara taalluk etmek niyetinde olduklarını işittiğimiz zaman kendi kendimize acaba ne var diye sualler irat ettik. Kim etmez, neden dolayı Cemiyet-i Akvam bu meseleyi heman bigayri mesul Kanun-i Saniye kadar meselenin tehiri her halde bizim lehimize hizmet için değildir. Elbette bu bizim aleyhimizedir. Acaba İngilizler bize gayri müsaid olacak bir halin tezahüründen ümit var oluyorlar da bu işi sürünceme de bırakmak ahval ve şeraiti makestirebilmek mi istiyorlar? Siyasetimize taalluk eden bu mühim meseleyi hal etmeden bırakmak iktisadiyatımızı sui tesir altında bırakmak emelindedirler. Bu ihtimallerin hepsi tabiatıyla hatırımıza varit oluyor. Ancak şurası sureti katiyede malum olmalı ki Türkiye'nin Musul ile işgali bir hak meselesine istinat eder. Türkiye'nin bu meselede hakkı olduğu asla inkâr edilemiyor. Bir hükümeti cumhuriye bir demokrat hükümet milletinin menafi hayatiyesine taalluk eden bir hakdan, hükümeti mutalakada olduğu gibi salme-i selam vaz geçemez. Nitekim İngiltere'de de öyledir. Avam kamerasını müdahalesini icap eden bir meseleyi hükümet meslut anhu bırakamaz. Bunun kaç kere emsali de görülmüştür. Bizim Mebusan Meclisimize de hukuki milliyeye ait olan bir meseleden alt çektiğinin emsali yoktur. Teşkilat kanunumuz mucibince bizim mebusumuzun vaziyetleri daha mühimdir. Şu halde tahtal ezuhur hadisat olabilir diye Türk milletinin hukuki vacibiyesinden feragat edeceğine intizar etmemelidir. Bu intizar pek boştur. Dahili imar ve tecdit hareketleriyle rahatça meşgul olup dururken bizi bu salheyurane hareketten çevirmemelerini dosttan da düşmandan da rica ederiz.

MUSUL TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN GAYRİ KABİLİ TERK ECZAYI MÜTEMEMİSİNDENDİR

TÜRKİYE OSMANLI İMPARATORLUĞU HAKKINDA TATBİKİNİ İLTİZAM ETTİRECEK GAYRİ MUVA FİK BİR SURETİ HALİ KENDİSİNE KABUL ETTİRMEK KİMSENİN HATIRINDAN GEÇMEDİĞİNE KANİDİR.

Emeli kendi hududu dahilinde muslihane bir surette inkişaf etmek ve temeddün milletler arasında bir asrı intizam olmaktır. Musul, Türkiye kendi inkişafı için değil fakat memalikinin eczayı mütememmisinden olduğu için talep ediyor.

Cenevre-3 (Muhabiri mahsusamız bildiriyor). Cemiyet-i Akvamın öğleden sonra ki celsesinde Tevfik Rüştü bey söz alarak, Türk nokta-i nazarını serde başlamış ve demiştir ki : "Musul Meselesini mahallinde tedabike memur Cemiyet-i Akvam heyetinin raporunu kemali dikkatle okudum. Bu husustaki fikrimi heyet-i umumiyesi itibarı ile beyan etmek isterim. Lozan Konferansından beri tarafeynce ileri sürülmüş olup kırmızı kitapta neşredilen muhtelif mahiyetlerdeki delailin yeniden arzına lüzum görmüyorum. Tahkik heyetinin tevdi ettiği raporu tetkik etmek suretiyle derhal esas mübaheseye temas lazım geldiği mütealasıdayım. Keyfiyeti tetkiki usul etmek üzere rapor üç kısma taksim edilebilir:

1-Tahkik heyetinin icra ettiği müşahedat,

2-Münaziünfih arazinin vaziyeti hakikiyesi,

3-Bu iki kısımdaki mülâhazattan istihraç edilen istenilen netayiç. Bu kısımları ayrı ayrı ele alalım: Raporda Türk tezinin meşruiyetini ispat eden hikayat ve müşahedat bulunmaktadır. Raporu hülâsa ederek deniliyor ki evvela, coğrafi noktai nazardan münaziünfih arazinin Irak'ın eczasından olmadığı sureti katiyede ispat edilmiştir. Saniyen tarihi nokta-i nazardan, Türkler minelkadim Musul'da mühim bir rol oynamışlardır. Salise irki nokta-i nazardan münaziünfih arazi ahalisinin ekseriyeti azimesi Irak ile hiç bu münasebeti olmadığı gibi bilakis mezkur arazi kısmi azami Türk ırkına mensup ahali ile meskundur. Rabian Cemiyet-i Akvam tahkik heyetinin insani nokta-i nazardan icra ettiği müşahedat hakkında söylenecek çok şeyler vardır. Kaldı ki heyet en çok gayri tabii olan bugünkü devre ait olan müşahedatta bulunabilmiştir. Heyetin vasıl olduğu netayic-i mühimmeden bahsetmekle iktifa edeceğim."

Burada Tevfik Rüştü bey raporun 61. nciden 96. sahifesine kadar muhteviyatını zikrettikten sonra böyle bir müşahede muvacehesinde bütün münaziün mülük zail olduğunu söylemiştir. Musul ahalisinin Irak'ı esbabı iktisadiyeden dolayı tercik edebileceklerine dair Cemiyet-i Akvam heyetinin istihraç eylediği netayiçi iktisadiyeyi zikrettikten sonra Tevfik Rüştü bey bu noktanın teşri aralığını beyan etmiştir. Heyetin müşahedat sevkülceyşiye fezleke-i tevil üzerinde icrayı tesir etmektedir. Arazinin vaziyeti hukukiyesi kemal ve zirhla serd etmek üzere Türkiye hiç bir zaman ünaziünfih arazi üzerindeki hakkı hükümransinden feragat emeği düşünmemiştir. Fezleke-i tehalibe temas etmeden evvel Tevfik Rüştü bey, zirdeki nokta üzerine nazari dikkati celp etmiştir:

Evvela tarafeynce dermeyer edilen muhalif mela-i noktanın Musul Vilayetinin nizamı siyasiyesinde tebdilatı badı olabilecek mahiyetleri itibarıyla yekdiğerinden tefrik lazım gelir. Saniyen bu nokta-i nazardan telakki edilince ekserisi Türkiye lehinde olan topoğrafya gibi, tarihi, sevkülceyşi ve iktisadi mülâhazat münaziünfih arazinin mukadderatını başlı başına tayin ve takdir ettiremez. Bu meseleler mülâhazatı tarihin hiçbir devrinde bu arazinin bu hakimiyetinden diğere intikali mucip olmamıştır. Salisen rapora nazaran gerek Irak'ın siyaseti dahiliyesindeki ademi istikrar ve gerekse ahalinin temnniyatı Türkler, Kürtler, şimaldeki Sünni Araplar ve cenuptaki Şii Araplar beynindeki örf ve adet ve akaidi siyasiye münaferefi hususi bir ehemmiyete haizdir.

Raporada mülâhazatı iktisadiyenin de istihraç edilen neticelerde medhal bulunduğuna dair fıkralar vardır. Tahkik heyeti başlıca çarenin mevzuu ihtilaflar hakkında muvaffak olduğu mutealasıdadır. Vesaiti menafile ve mevsaile sahasında elde edilen terakkiyat dolayısı ile bu arazinin şu veya bu memlekete tevzi için mevzii ihtiyacı iktisadiyeye ita etmek mevzu bahs olamaz. Dicle Nehri münaziünfih araziye gerek kalmış aşığınsında gerek afineti yukarısında hatalara rapt eden Musul'a ve inşa edilen şimendiferler her türlü meselat ve muvasalatı teshil etmekte bulunmuş ve bulunacaktır. Münaziünfih araziye Avrupa'ya rapt eden en kısa tarikin Akdeniz ve Karadeniz olduğu ise müstağni izahtır. Mezopotamya hakkında İngiltere Hariciye Nezareti tarafından neşredilen risale dahi bir hakikati mutereftir. Musul Vilayeti İngiltere'nin hakimiyeti altına vazı edilirse Türkiye Cenubişarki cihetinden sümme reydu bulunacaktır.

Tevfik Rüştü bey bu babda tafsilata girişikten sonra: "Serbest ve samimi bir tarzda halkın iradesi izhar etmesi temin edilecek münaziünfih arazi ahalisinin Türkiye'yi itemedikleri tayin etmedikçe hükümetim bu araziden vaz geçmeyecektir" demiştir.

6 EYLÜL 1925 (1341) İKDAM GAZETESİ

TÜRK MUSUL'U MUHAFAZA EDECEĞİZ

MUSUL HAKKINDA ÜÇ AYDAN EVVEL BİR KARAR İTTİHAZI
EDİLMEYECEKİMİŞ TEVFIK RÜŞTÜ BEY BUGÜN GELİYOR

Cenevre-27. Türk Heyeti Murahhasası reisi Tefvik Rüştü Bey Cenevreden müfarekat ederken Cemiyet-i Akvam Meclisi reisine, Türkiye'nin Musul'u muhafaza etmek hususundaki azmini mübeyyen ve müeyyet bir notayı tevdi etmiştir. Tefvik Rüştü beye intizaren: Hariciye Vekili Tefvik Rüştü beyle bu sabah şehrimize muvasalatına intizar edilmektedir.

Tefvik Rüştü Beyin beyanatı: Tefvik Rüştü Bey Dğbeli Ekbers muhabirine vachi ati beyanatta blunmuştur: "Rumeli sahillinde olduğu gibi eğer İngiltere; Türkiye, İran ve Irak münaziünfih arazi hakkında itilaf edipte bu mıntıkayı gayri askeri bir hale ifrağ edecek olurlar ise asırlaca devam edecek bir sulha nail oluruz. olmamak üzere Diyale mıntikasından vazgeçtik. Bizim Bağdat ve Basra üzerinde hiçbir iddiamız yoktur. Notamızın hudut buyanda bulunması fikri iktisadikâraneden ileri gelmektedir. Zira oralarda hayat şehirlerden daha ucuzdur.

Musul hududu İngiliz kıtaatinın tecavüzüne uğramıştır. Fakat Cemiyeti Akvam Meclisinin içtimandan beri müsademat nihayet bulmuştur denilebilir. Müsademat haberleri pek ziyade i'zam edilmektedir. Yalnız şurasını da söyleyeyim ki İngiltere kıtaati münaziünfih arazi dahiline girecek olurlarsa

29 EYLÜL 1925 (1341)

İKDAM GAZETESİ

روزنامه آزادی - شماره ۱۳۳۶ - تهران - روزنامه آزادی - شماره ۱۳۳۶ - تهران - روزنامه آزادی - شماره ۱۳۳۶ - تهران

برآت اول از جنورنك مرتب قرارندن صور ك شمعدنى سوز آقرمه انتقال ايندى

يارسن طرفيغير عودت ايده خارجه و كميتر جمعيت انزام كاتب عميد بلندن بر مكتب بازار نوز كرك نك موصل ولادتك هيتت عمور سه متعلق مديريت و مطابق مابقي اعتبار پر او ايد اينديكيني بيلدر مشهور.

آقرمه شمعدنى هيتت اولونك قرايه متا بيله ويون ك ده و قرايك سكون كيريدنك نوبه دار و يان بر نشونل ايتايي مع واحداق ايتندن قوروق ايتيه ايجر.

شايد يكيدن نومبار دماغي ابدلدي ؟

فياي نوبور باصدر برسي ايجور سوروك فرانسه قرايه عومربسلك هيه نقل تصور اولونقمه دور.

فياي نوبور باصدر برسي ايجور سوروك فرانسه قرايه عومربسلك هيه نقل تصور اولونقمه دور.

استقلال محكمه سنك كره سونده فمالت

خارجه دك وطن خانلر ايتا بولديك بعضيه اشتراكه عومربسلك هيه قرايه اولونقمه دور.

فرانسه ده بحران زائل اولش دكلدر

دولت اولونقمه دور.

قاصق عاشق

سوكيستي يار اولونقمه دور.

سوكه ايتا ايندي

دولت اولونقمه دور.

مفت گلشنده

دولت اولونقمه دور.

يورسده انگيز ووشور

دولت اولونقمه دور.

ايتا ايندي

دولت اولونقمه دور.

ويريان قرار

دولت اولونقمه دور.

اكلك فيرلادي

دولت اولونقمه دور.

اكلك اوتوز باره ضمه

دولت اولونقمه دور.

اكلك فيرلادي

دولت اولونقمه دور.

اكلك اوتوز باره ضمه

دولت اولونقمه دور.

اكلك فيرلادي

دولت اولونقمه دور.

اكلك اوتوز باره ضمه

دولت اولونقمه دور.

اكلك فيرلادي

دولت اولونقمه دور.

ايتا ايندي

ايتا ايندي

دولت اولونقمه دور.

ايتا ايندي

دولت اولونقمه دور.

ايتا ايندي

دولت اولونقمه دور.

ايتا ايندي

دولت اولونقمه دور.

ايتا ايندي

دولت اولونقمه دور.

ايتا ايندي

دولت اولونقمه دور.

ايتا ايندي

دولت اولونقمه دور.

BİR ALET OLAN CENEVRE’NİN MÜRETTAP KARARINDAN SONRA
ŞİMDİ SÖZ ANKARA’YA İNTİKAL ETTİ.

PARİS TARİKİYLE AVDET EDEN HARİCİYE VEKİLİMİZ CEMİYET-İ AKVAM
KÂTİBİ UMUMİSİNE BİR MEKTUP YAZARAK TÜRKİYE’NİN MUSUL VİLAYETİ
NİN HEYETİ UMUMİ MÜDİYAT VE METALİBİNİ TAMAMİYETİ İTİBARIYLA
İDAM ETTİRDİĞİNİ BİLDİRMİŞTİR

Buay Gazetesi Cemiyet-i Akvamın kararı münasebetiyle diyor ki, “ bu karar sükun getirmek
şöyle dursun yeni bir teşevvüş ihtimalini cem ve izhar etmesinden korkmak icap eder.”

Verilen Karar: Cenevre. Cemiyet-i Akvam Meclisinin kararı bir vechi atiden, Cemiyet-i
Akvam Meclisi Lozan Muahedesinde üçüncü ve dördüncü maddeleri hükümlerine komitenin
raporunda mündemiç esbap ve Türkiye’nin kabul ettiği mutabık komisyonun raporundaki
netayice binaen ettiği kararı itihaz eylemiştir.

Evvela Türkiye ile Irak arasındaki hudut hemen hemen birer kesel hattını takip edememek
suretinde tespit edilecektir.

Saniyen İngiltere Hükümeti, İngiltere ile Irak arasındaki ittifak ahitnamesi ile Cemiyet-i
Akvam Meclisi tarafından 27 Eylül 1925 tasdik olunan İngiliz taahüt namesinde tebeyyün ve
tarif edilmiş olunan idare-i dükalık usulünün Irak’ta yirmi beş sene daha temdidini temine
müteallık ve Irak’ın bu main iktizasından evvel Cemiyet-i Akvam misakinin birinci
maddesine tevfiikan cemiyete kabul kaydı itirazsız mutazammin olarak Irak’la akt edeceği
yeni bir muahedeyi meclise tevdi etmeğe davet eylemiştir.

Bugünden itibaren altı ay sonra bu madde hükmünün icra edildiği meclisin meni itlaima ısıl
edilir edilmez meclis bu kararın kati bir mahiyet iktisap ettiğini tebyin ve hududun mahallinde
tahdidi temine Salih tedabire tevessül edecektir.

Salisen vekaleti idareye haiz bir devlet olmaz hakikatiyle İngiltere tahkik komisyonunun
raporunda ima edilen Kürt ahaliye mezkur komisyon raporunda nihai fikriyat hükmiyesinde
tavsiye edilen mahalli idareye müteallık teminat bahş edilmek üzere tespit edilecek idare-i
tedbirlere meclise tevdi etmeğe davet edilmiştir.

Rabian vekaleti idariyeyi haiz devlet sıfatıyla İngiltere muhakkik komisyonunun sulh ve
sükunu temin etmek ve ahaliyi teşkil eden anasırı tebaen himaeye matuf tedabiri ve
alettezakür komisyon raporunda münderiç hususi vesayetin istihdaf ettiği ticari tedbirlere
müştak olan teminat ve teklifatından halli kadar imkan sadıkane ahim olmaya davet edilmiştir.

MUSUL İŞİNDE HAK NEREDE CEBİR NEREDE?
MUSUL KOMİSYONUNUN HAL EDECEĞİ DAVANIN ESASLARI

Musul Komisyonu yarın şehrimizden Ankara tarikiyle Atina, Şam, Bağdat ve Musul'a gidiyor. Komisyon azasının tabii vazifesi cebir ve şiddete müstenit vaziyetin yerine hukuki vaziyeti ikame etmektir. Muhterem komisyon heyeti davamızın esaslarını elbette resmi ağızlardan duyacaklardır. Fakat gazete lisandan davamızı kısaca kendilerine hülasa etmek isteriz. Dava şu maddelerde hülasa olunabilir:

1-Cemiyet-i Akvam mukavelesine göre Türkiye ve Almanya'nın akvam tabisi kaidelerine görürler ise Türkiye'nin işgali usulündendir. Aralarındaki münasebet İngilizlerle İskoçyalılar gibidir. Manda da arazi mefhumu olmadığından görünerek ekseriyeti bu maddeye göre mandaya tabi olamaz.

2-İngilizler Musul'u muhasemanın tadilinden sonra mütareke mukavelesindeki emniyeti askeriye temin maksadına istinaden sırf mütareke zamanına mahsus olarak girmişlerdir. Mütareke hetasım bulunduğu cihetle orada hukuka men mazrurları kalmıştır.

3-Bağdat ile Musul arasındaki iktisadi münasebet işgale sebep teşkil etmesine mukabil ile mesela Diyarbekir arasında aynı tarzda iktisadi münasebetler mevcuttur. İki mücavir arazi arasında iktisadi münasebetler tarafeynden birinin işgaline özür teşkil etmez.

4-İngilizlerin asıl maksatları petroldür. Petrol tarafeyn arasında işin esası yanında hal edilebilir pek meseledir.

5-İngilizler, Bağdat'ın emniyetini Musul işgaline özür diye gösteriyorlar. Halbuki Musul bizde olmazsa ve bu arazide meşum ahval ve şerait hüküm sürerse Bağdat hiçbir zaman emniyette kalamaz. Bilakis biz Musul'da bulunursak Bağdat'ın emniyeti kati surette tahtı tekeffüle girmiş olur. Biz cenuba doğru inmekte alakadar değiliz. Arap ekseriyeti ile meskun arazinin emniyeti hakkında her türlü teminat gösterebiliriz.

6-Cemiyet-i Akvam mukavelesindeki manda idaresinin hükmünü yapmak için İngilizlerin Kürt ve Türk ekseriyetle meskun araziden çıkması demokrat ivazının iadesi lazımdır. Cebir ve şiddete müstenit bir emir rafi hakareti bir vaziyeti muattal bırakabilir ki? Medeni dünyamızda emniyet ve asayiş tesis edemeyecek Cemiyet-i Akvam rumi gün tutamayacaktır.

7-İngilizler Irak'ı işgalini hiçbir emri vaki işaret edemez. Irak'taki manda vaziyetinin esasını Cemiyet-i Akvam mukavelesi vaz etmiştir. İngiltere fudi bunu değiştiremez.

عراق و موصل

تلك و محافظه سنی استهداف ایتدیکنی قولله ایلری سورمشدر .

بو یوک بریتانیا حرب عمومیده قرون وسطی مذکورسه ایریشمشدر . جنرال آله بی عصری اهل صلیبنک باشنده یافه قاپسندن مقدس شهره کبردی .

فقط قدسک ضیطی آرتقی باشلی باشنه بر هدف ماهیتندن تجرد ایتشدی . فلسطین هندستان یولنده برهنزل ماهیتنده ایدی . بو یوک ایکنجی فقط دها مهم برهنزل جزیره بریتانیا ایدی . همان همان آله بی تک قدسه کبردیکی آنلرده اسکی خلافت مرکزی بغدادده انکلیرلرک آله کچمشدی . حرب عمومینک او کونلرنده جنوبی ایرانده انکلیرلر طرفندن اشغال ایدلش وانکلتره ایله ایران آراسنده هیچ بر زمان امضا ایدلش ۱۹۱۹ معااهده سی بوضعتی ادامه ایده جکدی .

«وینستون چورچیل» ک نیل ایله ایندوس آراسنده بر انکلیرلر اوزته شرق ایمپراطورلنی تشکیلی خصوصنده کی مختصرانه بلانلری تحق ایدر کبی کوروندی .

انکلیرلر امپریالیستلرینک حرب لوی نهابنده بسلاکلری بوتون امیدلر تحق ایتدی . تورکیه و ابرانک مظفر « ناسیونالیزم » ی ، روسیه ده اختلال حاکمیتنک بکله نیلمه بن بر تحکیمی و عربستانده و هایلر طرفندن بر « هه که مونا » تاسیسی استانبول ایله با کوی هنه . -تان محافظه سنک اک ایلری قره غولی و بیکی بر شکل آلتنده تکرار تظاهر ایدن روس تهلیکه سنه قارشیطیبی مانعه عد ایدن انکلیرلر بلانلرینه تصادم ایتدی .

فقط شرق مسائل معاهله لاشنده پک اندر کورولن و بالکنز انکلتره تک دوربین و عاقلانه و تجربیلی سیاستی قابلیت اثری اولان بر ثبات و کیاست سیاسیبه

۱۳ شباط تاریخی «فرانقفورته رچایتونخ» دن : [شرق وضعیتنه بقیناً واقف بر ذاتک آتیده کی مقاله سی چوق جالب دقت و علاقه در . بو مقاله موصل مسأسی آسیا نقطه نظرندن تشریح ایتکده در :]

انکلیرلر تک دون پارلامنتوی کشاد ایدر کن ابراد ایتدیکی نطق قرالیده موصل وقایبی و بو یوک بریتانیا ایله عراق قرالیتی آراسنده عقد اولنه جق مقالوله جالب دقت بر اهمیت حاشر بر موضوع اولمشدر .

انکلتره بو صوک هفته لرده آسیا سیاستنک اک مهم غایه لرندن برینه نسبه چوق آز بر . صرف وزحمت اختیار ایله واصل اولمشدر : او بریتانیا بولنی آفریقادان امید برونندن اسکندریه به ربط ایدن سویس قانالندن هندستانه کورتورن بو یوک بوله حاکم بولنیور .

انکلتره تک شرق سیاستی یوز الی سنه دن بری هندستانه مالکیت و هند-نانک محافظه سی کیفیتلری تعیین ایتمشدر .

بو یوک بریتانیا صرف بو یوک صیاتی اوغرنده اونی تهدید ایدن فرانسه ، روسیه و آلمانیا کبی دولتله مجادله ایتمشدر اونک اوغرنه امید برونی اشغال ایدلی و اوزون ویرچوق مشکلاته معروض قالان غیرتله بصره کورفرینک آدا و ساحل قسملری بریتانیا تحت نفوذینه آندی وینه بو بوزدن انکلتره سویس قانالک انشاسنه اوله اعتراض ایتدی ؛ فقط سوکرادن قانال شرکتی حصه لرینک قسم اعظینی آلدی و مصر و سودانی اشغال ایلدی .

لورد کورزون و قتیله قرون وسطی شرق سیاستنک ، مقامات مقدسه تک نملکنی فقط قرون جدیده شرق قریب سیاستنک هندستانک

ایله بویوک بریتانیا هندستانه کوتورن - لك اك مهم برنقطه استنادی بولونان مزوپوتامیا ایله بوتون شرق بولنك سوق الجیسی محافظه ووقایه سی خصوصنده غیرقابل ترك بولونان موصل اوزرنده اجرای نفوذده اصرار ایتدی .

انكلترة اوزون سنه لرله حساب ایدن بر صبرله فقط ینه یالکیز آنك ضرورت لرینی دوشونه رك دائمی بالکیز الزم کوردیکی آنلرده فقط لزومندن فضلله اولماق شرطیله مساعده کارلق کوسترن برسوق واداره ايله عراق اوزرنده کی حمایه سنك ۲۵ سنه تمیدینه مزوپوتامیا پارلامنتوسنك بوتمدید موافقتی استحصاله موفق اولدی .

فرانسه نك سوریه ده کی مستملکله اصولارینه ضد اولارق انكلترة عراقده کی ۱۹۲۰ سنه سی انقلابندن سوکره مملکته ظاهری واسع بر مختاریت ویردی و عربستانده همان هر طرفده جانلی مقاومتله معروض قالان « ماندا » مناسبتی بویوک بریتانیا ایله عراق آراسنده عقد اولونان براتفاق معاهده سی ایله ستر ایتدی . انكلترة عراقله برشکلده اوچ اتفاق معاهده سی عقد اتمشدر . استقباله کی مناسباتك تنظیمی بولنده کی ایلک اتفاق معاهده سی مذاکراتی چوق اوزون سوردی .

انكلترة نك یاردیغیله نخته کچن قرال فیصل واولدقچه مسن و قطعیاً مقرط بر ذمه نیت طاشامیان بغداد « نقیب » ی طرفندن ریاست ایدیلن هیئت نظار « ماندا » نك تماماً العاقسی طلب ایدیبوردی . « شیبی » لرك مقامات قدسیه سنده بولونان شیبی مأمورین روحانیسی ده ماندا علیهنده بغداد مطبوعاتی و منور صنی قدر آچیق بر تخریکاتده بولومشدر .

مزوپوتامیا مجلس نظاری ۱۹۲۲ حز براننده انکلیر تضییقی تحت تأثیرنده مقاوله قروکیسی قبول ایتدی . فقط بونی بر شرطه ربط ایدرك بوذکرنده فوق العاده قومیسرک بوتون غیرته رغماً اصرار ایلیدی . مقاوله منتخب بر ملت مجلسی طرفندن تصدیق ایدلمک مجبوریننده بولوناجقدی . یکی بر قانون اساسی و مستقبل پارلامنتو ایچون یکی بر انتخاب قانونی تنظیمی ده بو مجلسك جمله

وظائفندن معدود بولونه جقدی .

بریتانیا حکومتی چوق بویوک بر شدتله عراقده کی ملی جریان علیهنه حرکت ایتدی . حریت مطبوعات واجتماعی انفا و عرب غزیه لرینی تعطل ایتدی . سیاسی قلوبلری سد و مزوپوتامیا مأموریندن بر قسمی عزل ایلیدی .

۱۹۲۲ تشرین اولنده بو شرائط تحتنده انكلترة ایله عراق آراسنده ایلک مقاوله نك امضاسی باشلادی . فقط انکلیرلر عینی زمانده انکلیر حکومتك عراقك جمعیت اقوامه ادخالی ممکن اولدینی قدر تسریعه صرف غیرت ایده جکینی و بونکله عراق اوزرنده کی انكلترة مانداسنك کندی کندینه نهایت بولاجغنی رسماً بیان ایتدی .

بو مقاوله ده بویوک بریتانیا عراق قرالنك آرزوسینی نظر دقته آلهرق یکی دولته مقاوله مدتیجه ملی حاکمیتنه ایرات ضرر ایتدن ظهیر و معین اولنی تعهد ایلکده در .

سیاست خارجه و مالیه مسائلنده انكلترة قطعی بر وضه نیت آلق حقنی محافظه ایتکده در . بو برنجی مقاوله ۲۰ سنه مدتله معتبر اوله جقدی . بونك عقدی بوتون مملکتده جانلی پروتستولره باعث اولدی .

واضع قانون ملت مجلسی انتخابانه عمومیتله « بویقوت » یا ایلیدی و مقاوله نك امضاسی همان همان امکانشزلاشدی .

بو وضعیت انكلترة بی دیگر بر حرکته سوق ایتدی .

بوتون حیاتی بصره کورفرزی وقومشو مملکتلرده انكلترة نفوذینی تحکیمه حصر ایلدن و بریتانیا سیاستنك ایکی نهر مملکتنده اداره سی حیيات اثرینك اکالی مقامنده اولان انکلیر فوق العاده قومیسری سپر پرسی قوقس، و مزو - بوتامیایی ترك ایتدن اول ۱۹۲۳ نیساننده ایکنجی بر مقاوله عقدنی قرارلاشدردی . بوکا کوره اولجه یکرکی سنه اولارق تثبیت ایدیلن عراق مانداسی تورکیه ایله عقد صلحدن اعتباراً درت سنه به تنزیل اولنه جقدی .

عراق و موصل

۱۱۰۱

بولونش و بولردن (۳۹) ی امضا لهنده و
(۲۴) علیهنده اعطای رأی ایشدر . قانون
اساسینک قبولدن آز سوکره ملت مجلسی فسخ
اولوندی .

ایلك مەزوپوتامیا پارلامنتوسی ایسه ایشدرین
ثانی ۱۹۲۵ ده اجتماع ایتدی .
۸۵ مبعوئدن (۵۲) سی حکومته ظهر
اولان ترقی فرقه سندن ، متباقیسی مخالفی تشکیل
ایدن ملتپرور فرقه دن در .

۱۹۲۶ کانون ئایسندن بو پارلامنتوده ینه
مەزوپوتامیه ده کی بریتانیا مانداسی مدتک تبدیلی
خصوصی مذا کره ایده جکدی . یکی قانون بو بوک
بر سرعتله تدقیق ایدلدی . مناقشه یه مساعده
وبرلیوردی . مخالف فرقه بو پارلامنته حادثه یی
پروتستو مقامنده سالونی ترک ایله رأی ویرمه دی .
مذکور فرقه بو حرکتیه انکلیر پارلامنتوسنده
جمعیت اقوام مجلسنک موصل اوزرنده کی حکم
و قرارینک مناقشه سندن « لایور » فرقه سنک
حرکتیه امثال ایشدی .

بو یله جه ۱۹۲۲ ده برنجی مقاله موجبجه
۲۰ سنه اولارق تثبیت ایدیلن انکلتره نك عراق
اوزرنده کی ماندا مدتی ۱۹۲۶ ده ۲۵ سنه یه
تزیید ایدلدی .

طبعیتیه بو یکی مقاله یه عراقک جمعیت اقوامه
دخولیه ماندانک نهایت بولاجنی علاوه ایدلشدر .
بوده ایلك انکلیر مەزوپوتامیا مقاله سنک ده
محتوی اولدینی و ماندا قرارلرینک هر دوت سنه ده
بر تدقیق و مراقبه یه عرضی جهتی تعیین ایدن
بر ماده در .

بو صورته انکلتره ، هندستانه کیدن قارا
بولنک اک مهم استناد نقطه سنی حاکمیتی آلتنه
آلشدی .

هوایولیده سویس قائلندن اعتباراً فلسطین
وماورای الشریعه اوزرندن مەزوپوتامیا یه بورادن
هندستانه دوغرو اوزاتمقده در .

آز زمان ایچنده انکلتره - مصر و هندستان
آراسنده منتظم بر هوا پوسته سی ایشیه یله جکدر .
الیوم قدسه باغدادی جولدن بر برینه ربط ایدن

عراق اداره سی حقده اوزمانکی چوق
احتیاطکار برلساله یازیلان رسمی انکلیر تبیلی
ایکنجی مقاله نك تأییری حقده بروجه آتی
ایضاحانده بولومشدی :

مملکت خلقی اوزرنده نفوذلری دوشونو -
تدیکنندن و چوقدها قوتلی اولان بغداد و موصل
سیاسیلری بونی بو بوک تظا هر له قارشلا مشلدر .
بالذات قرال فیصل و ناظرلری بریتانیا نك
صلاحیتدار غرابه سنک باقینده نهایت بولاجنی
دولایسیله آچقندن آچیهه اظهار شادمانی
ایدیوردی .

فقط بومرنی دیکرینه نسبتاً چوق فضله
قبضالتیلان ماندا ایچون بیله مەزوپوتامیا نك موافقتی
الله ایشک کیفیتنک چوق قولای اولمایه جنی تظا هر
ایدیه جکدی .

نهایت ۲۷ مارت ۱۹۲۴ ده ۱۰۰ اعضا یه
مالک اولان واضح الفا قانون ملت مجلسی قرال
طرفندن کداد ایدلدی . پارلامنتو امیدن چوق
دون بر درجه ده اطاعت و تبعیته مایل بولوندیغنی
کوستردی . دوت سنه نك مقاله نك امضاسی
علیه نه جانی بر حرکت باشلادی . بو بوک
روجه یه بونون خلق صنوفی اشتراک ایدیوردی .

لوندرده منتشر تاییس مخبری او زمانلر
محمومیت اعتبار یله بو بوک بریتانیا نك یکی مقاله یه
زغماً دوت سنه ظرفنده مملکتی تخلیه دن امتناع
ایله بالمکس مصرده کی طوتولیان و عدلر مثل او داها
چوق زمان مملکتده قاله جئندن اندیشه ایدلکده
اولدیغنی بیلدیریوردی .

آیلرجه سورهن مذا کرات نهایت ماقدونالک
شاید مقاله ۱۶ حز براندن اول قبول اولونمزسه
انکلتره نك مقاله یی فسخ ایله مقاله سز تحدیده
تابع اولدن ماندا اصولی تطبیق ایده جکی شکلنده کی
تهدیددی واسطه سیله نهایته ابردی .

باش وکیل و مجلس مبعونان رئیس قولایچه
اریشیه بیله جک مبعوئلری ۱۰ حز بران تار یخنده
آقسام کچ وقت اولجه بر اعلان و اختیار
وقوع بولادن اجتماعه دعوت ایتدیلر .

۱۰۰ مبعوئدن بالکتر ۳۹ سی اجتماعه حاضر

بریتانیا قلماتی تحت اشغالنده بولونمنه وابسته در .
 بواراضینک احتوا ایتدیکی جبال یالکز
 تورکیه وایرانه قارشی دکل عینی زماندهده
 قافاسیا و روسیه په قارشی سوق الجیش نقطه
 نظردق قوتلی بر وضیت احداث ایتمکده در .
 انکتره بی کندی مملکتده اهمیتلی بر مخالفته
 و تورکیه ایله حرب اختلافلی تهلیکه لرینه رغماً
 موصله مالکیت اوغرنده یوقدر عناد و اصرارله
 مجادله په سوق ایدن عامل هیچ بر زمان اک اوک
 صفده بتقول منابی اولامشدر .

موصله مالکیت اورته شرق ایمیرالنی
 هدستان یزنک سوق الجیش نقطه نظردن اک
 مهم واساسلی بر محورنی تشکیل ایلمکده در .

بوراندن ۱۹۱۹ ده انکلیزها قیقنده بولنان
 باکو ، باطرم و طهران ال ایله طوولایله جک
 بریاقیلنده بولمقده در .

بورادن روس اختلالنک آسیا یوروشنی
 توقیف ایتمکده امکان حاصل اوله جقدر .

بویله جه چیرلاین ایله شهه ری حربی متعاقب
 سنه لده چورچیلک تعقیب ایتدیکی یلانلری اتمام
 ایلمکده بولونیورلر .

سیاسی اختلاطاتک بو بن زلزل و تصادقلرینه
 رغماً انکلیز سیاستنک اساس خطی شاشمان
 هدفنه دوغری توجه ایتمش واسستقامتده
 اوزانمقده در .

بر اوتوموبیل بولی ده موجود در که بوده آرزمانده
 « ایندوس » ه قدر تمادی ایده جکدر .

سیر ژبله رت قلابتون ه ک انکتره نامنه
 وهابی سلطانی ابن السمود ایله عقد ایتدیکی بر
 مقاله موجبنجه ده (تشرین ثانی ۱۹۲۵) انکلیز
 ماورای الشریعه و عراق قوماندنا منطقه لری مشترک
 بر حدوده مالک بولوناجق و بویله جه سویش
 قاتاندن فراته دوغرو اوزانان بول انکلیز
 منطقه سنی ترک ایتیه جکدر .

استقبال ایچون چوق حائز اهمیت اولان
 بحر احمر ساحلنده کاش عقبه لیمانیه بوکا عائد
 حماز ده میر بوللرنده بولونامیان استاسیوننده
 ماورای الشریعه اراضیسنه الحاقی ایله بیکی بوله
 صدق الجیشی بر جناح حمایه سی تشکیل ایدیله جکدر .
 یاقینده بو اوطوموبیل بولنی برده بو بوک
 بر لیمان حالته افراغ اولوناجق اولوب اساساً
 بوکون قاهره و مستقبل ماورای آفریقا ده میر
 بوللری ایله اپی بر انتصافه مالک اولان خیفادن
 باشلایان بر ده میر بولی تعقیب ایده جکدر .

کرچه بوشیمدیلک آنجق مزو پوتامیا په
 سر بوط ایسه ده برکون هندستاندن بلوچستان
 و ایران حدود لرینه کورتورن خطوط ایله ده
 بیدای التصاق ایده جکدر .

انکتره تک کرک مزو پوتامیا، کرک هندستان
 بولی اوزرنده کی صاحبینی آنجق مرصل ولایتنک

IRAK VE MUSUL

13 Şubat tarihli 'Frankfurter Çaytung'dan':

[Şark vaziyetine yakinen vakıf bir zatın Atina'daki makalesi çok calibi dikkat ve alakadar. Bu makale Musul mesaisini Asya nokta-i nazarından tasrih etmektedir:]

İngiliz Kralının dün parlamentoyu küşat ederken irat ettiği Kral'ı da Musul vakayi-i ve Büyük Britanya ile Irak Krallığı arasında akt olunacak mukavele calibi dikkat bir ehemmiyeti haiz bir mevzu olmuştur.

İngiltere bu son haftalarda Asya siyasetinin en mühim gayelerinden birine nispeten çok az bir masraf ve zahmet ihtiyarı ile vasıl olmuştur: O Britanya yolu Afrika'dan Ümit Burnu'ndan İskenderiye'ye rapt eden Süveyş Kanalı'ndan Hindistan'a götüren büyük yola hakim bulunuyor.

İngiltere'nin şark siyasetini yüz elli seneden beri Hindistan'a malikiyet ve Hindistan'ın muhafazası keyfiyetleri tayin etmiştir.

Büyük Britanya sırf bu yolun siyaneti uğrunda onu tehdit eden Fransa, Rusya ve Almanya gibi devletlerle mücadele etmiştir. Onun uğruna ümit burnu işgal edildi ve uzun ve bir çok müşkilata maruz kalan gayretler Basra Körfezi'nin ada ve sahil kısımları Britanya tahti nüfuzuna alındı ve yine bu yüzden İngiltere Süveyş Kanalı'nın inşasına evvela itiraz etti. Fakat sonradan kanal şirketi hisselerinin kısmı azamını aldı ve Mısır ve Sudan'ı işgal eyledi.

Lord Curzon vaktiyle kurunu vasatı şark siyasetinin makamat-ı muakaddesenin temlikini ve fakat kuruni cedide şarkı garip siyanetinin Hindistan'ın temellük ve muhafazasını istihdaf ettiğini kuvvetle ileri sürmüştür.

Büyük Britanya Harbi Umumide kuruni vasatı mefkuresine ayırtırmıştır. General Allebi asrı ehli salibin başında Yafa kapısından mukaddes şehre girdi.

Fakat Kudüs'ün zaptı artık başlı başına bir hedef mahiyetinden tecrit etmişti. Filistin Hindistan yolunda bir menzil mahiyetinde idi. Bu yolun ikinci fakat daha mühim bir menzili Mezopotamya idi. Hemen hemen Allenbi'nin Filistin'e girdi anlarda eski Hilafet merkezi Bağdat'ta İngilizlerin eline geçmişti. Harbi umuminin o günlerinde Cenubi İran'da İngilizler tarafından işgal edilmiş ve İngiltere ile İran arasında hiçbir zaman imza edilmeyen 1919 muahedesi bu vaziyeti idame edecekti.

Winston Çörçil Nil ile İndus arasında bir İngiliz Orta Şark İmparatorluğu teşkil hususundaki muhterisane planları tahakkuk eder gibi göründü.

İngiliz emperyalistlerinin harbi umumi nihayetinde besledikleri bütün ümitleri tahakkuk etmedi. Türkiye ve İran'ın muzaffer [Nasyonalizmi] Rusya'da ihtilal hakimiyetinin beklenilmeyen bir tahkimi ve Arabistan'da Vehhabiler tarafından hegemonya tesisi İstanbul ile Baku'yü Hindistan muhafazasının en ileri karakolu ve yeni bir şekil altında tekrar tezahür eden Rus tehlikesine karşı tabii mani addeden İngiliz planlarına tasaddum etti.

Fakat şark mesaili muamelatında ek ender görülen ve yalnız İngiltere'nin devri beyn ve akilane ve tecrübeli siyaseti kabiliyeti eseri olan bir sebat ve kıyaseti siyasiye ile Büyük Britanya Hindistan'a götüren yolun en mühim bir nokta-i istinadı bulunan Mezopotamya ile bütün şark yolunun sevkülceyşini muhafaza vukayesi hususunda gayri kabil terk bulunan Musul üzerinde icrayı nüfuzda ısrar etti.

İngiltere uzun senelerle hesap eden bir sabırla fakat yine anın zaruretlerini düşünerek daima yalnız elzem gördüğü anlarda fakat lüzumundan fazla olmamak şartıyla müsadecarlık gösteren bir sevk ve idare ile Irak üzerindeki himayesinin 25 sene temdidine ve Mezopotamya parlamentosunun bu temdidini muvakkati istihsale muvaffak oldu.

Fransa'nın Suriye'deki müstemleke usullerine zıt olarak İngiltere Irak'taki 1920 senesi İnkılabından sonra memlekete zahir ve vasi' bir muhtariyet verdi ve Arabistan'da hemen her tarafta canlı mukavemetlere maruz kalan [Manda] münasebeti Büyük Britanya ile Irak arasında akt olunan bir ittifak muahedesi ile setr etti. İngiltere Irak'la bir şekilde üç ittifak

muahedesi akt etmiştir. İstikbaldeki münasebetin tanzimi yolundaki ilk ittifak muahedesi müzakeratı çok uzun sürdü.

İngiltere'nin yardımı ile tahta geçen Kral Faysal ve oldukça hüsnü ve katiyen müfret bir zihniyet taşımayan Bağdat [Nakip] i tarafından riyaset edilen heyet nezar [Manda] nın tamamen ilgasını talep ediyordu.

Şiiilerin makamı kutsiyesinde bulunan Şii memurini ruhanisi de Manda aleyhinde Bağdat matbuatı ve münevver sınıfı kadar açık bir tahrikâta bulunmuştur.

Mezopotamya Meclis nazarı 1922 Haziranında İngiliz tazyiki tahtı tesirinde mukavee krokisini kabul etti. Fakat bunu bir şarta rap ederek bu fikrinde fevkalade komiser bütün gayretine rağmen ısrar eyledi. Mukavele muntehap bir millet meclisi tarafından tasdik edilmek mecburiyetinde bulunacaktı. Yeni bir Kanuni-i Esasi ve müstakbel parlamento için yeni bir intihap kanuni tanzimi de bu meclisin cümle vezaifinden madud bulunacaktı.

Britanya Hükümeti çok büyük bir şiddetle Irak'taki milli cereyan aleyhine hareket etti. Hürriyeti matbuat ve içtimai ilga ve Arap gazetelerini tatil etti. Siyasi kulüpleri set ve Mezopotamya memurundan bir kısmını azletti.

1922 Teşrinievvelinde bu şerait tahtında İngiltere ile Irak arasında ilk mukavelenin imzası başladı. Fakat İngilizler aynı zamanda İngiliz Hükümeti'nin Irak'ın Cemiyet-i Akvam'a ithali mümkün olduğu kadar kısa tesrie sarfi gayret edeceğini ve bununla Irak üzerindeki İngiltere Mandası'nın kendi kendine nihayet bulacağını resmen beyan etti.

Bu mukavelede Büyük Britanya Irak Kralı'nın arzusunu nazarı dikkate alarak yeni devlete mukavele müddetince milli hakimiyetine iras zarar etmeden zahir ve muin olmayı taahhüt eylemektedir.

Siyaseti hariciye ve maliye mesailinde İngiltere kati bir vaziyet almak hakkını muhafaza etmektedir. Bu birinci mukavele 20 sene müddetle muteber olacaktır. Bunun akdi bütür memlekette canlı protestolara bais oldu.

Vazi-i kanun Millet Meclisi intihabatına umumiyetle [boykot] yapıldı. Ve mukavelenin imzası hemen hemen imkansızlaştı. Bu vaziyet İngiltere'yi diğer bir harekete sevk etti.

Bütün hayatını Basra Körfezi ve komşu memleketlerde İngiltere nüfuzunu tahime hasreyleyen ve Britanya siyasetinin iki nehir memleketinde idaresi hayat eserinin ikmal makamında olan İngiliz Fevkalade Komiseri Sir Persy Cocs ve Mezopotamya'yı terk etmeden evvel 1923 senesinde ikinci ir mukavele akdini kararlaştırdı. Buna göre evvelce yirmi sene olarak tesbit edilen Irak Mandası Türkiye ile akdi sulhundan itibaren dört seneye tenzil olunacaktı.

Irak idaresi hakkında o zamanki ok ihtiyatkar bir lisanla yazılan resmi İngiliz tebliği ikinci mukavelenin tesiri hakkında berveçhe ati izahında bulunmuştur:

Memleket halkı üzerinde nüfuzları düşünüldüğünden ve çok aha kuvvetli olan Bağdat ve Musul siyasileri bunu büyük tezahürlerle karşılamışlardır. Bizzat Kral Faysal ve nazırlar Britanya'nın selahiyettar murakebesinin yakında nihayet bulacağı dolayısı ile açıktan açığı izharı şadımamı ediyordu.

Fakat bu müddeti diğerine nisbeten çok fazla kısaltılan Manda için bile Mezopotamya'nı muvafakatini elde etmek keyfiyetinin çok kolay olmayacağı tezahür edecekti.

Nihayet 27 Mar 1924'te 100 azaya malik olan vazi'ül-kanun Millet Meclisi Kra tarafından küşat edildi. Parlamento amiden çok dunberi derecede itaata ve tabiiyet mütemayil bulunduğunu gösterdi. Dört senelik mukavelenin imzası aleyhine canlı bir hareke baladı. Ve bu haleti ruhiyeye bütün halk sınıfı iştirak ediyordu.

Londra'da münteşir Times muhabiri o zanlar umumiyet itibarı ile Büyük Britanya'nın yer mukaveleye rağmen dört sene zarfında memleketi tahliyeden imtina ile bilakis Mısır'dak tutulmayan vaadler misillü daha çok zaman memlekette kalacağından endişe edilmekt olduğunu bildiriyordu.

Aylarca süren müzakerat nihayet makedünaldın şayet mukavele 11 Hazirandan evvel kab olunmazsa İngiltere'nin mukaveleyi fesh ile mukavelesiz tehdiye tabi olmadan Manda usulü tatbik edeceği şeklinde ki tehdidi vasıtasıyla nihayete erdi.

Başvekil ve Meclisi Mebusan reisi kolayca erişilebilecek mebusları 10 Haziran tarihinin akşam geç vakit evvelce bir ilan ve ihtiyar vuku bulmadan içtima davet edilir.

100 Mebustan belki 69'u içtimada hazır bulunmuş ve bunlardan 39'u imza lehinde ve 24 aleyhinde itayı rey etmiştir. Kanuni esasının kabulünden az sonra millet meclisi fesh olunda.

İlk Mezopotamya meclisi ise 1 Teşrinisani 1925'de içtima etti.

85 mebustan 52'si hükümete zahir olan Terakki Fırkası'ndan mütebakisi muhalifleri teşkil eden Milliyetperver Fırka'dandı.

1926 Kanunisanisinde bu parlamentoda yine Mezopotamya'daki Britanya Manda müddetinin tebdili hususunu müzakere edecekti. Yeni kanun büyük bir süratle tetkik edilince Múnakaşaya müsaade verilmiyordu. Muhalif fırka parlamenter hadiseyi protesto makamının salonu terk ile rey vermedi. Müzekkere fırka bu hareketiyle İngiliz Parlamentosu'nda Cemiyet Akvam Meclisi'nin Musul üzerindeki hüküm ve kararının múnakaşasında [Leybor] Fırkası'nı hareketine emsal etmişti.

Böylece 1922'de birinci mukavele mucibince 20 sene olarak tesbit edilen İngiltere'nin Irak üzerindeki Manda müddeti 1926'da 25 seneye tezyid edildi.

Tabiatıyla bu yeni mukaveleye Irak'ın Cemiyet-i Akvam'a duhuluyla mandanın nihay bulacağı ilave edilmişti. Bu da ilk İngiliz Mezopotamya mukavelesinde muhtevî olduğunu vanda kararlarının her dört senede bir tetkik ve murakabe arzı cihetini tayin eden bir maddedir.

Bu suretle İngiltere, Hindistan'a giden karayolunun en mühim istinat noktasını hakimiye altına almıştı.

Hava yoluyla da Süveyş Kanalı'ndan itibaren Filistin ve Maverayı Şeri'yye üzerinde Mezopotamya'ya ve buradan Hindistan'a doğru uzanmaktadır.

Az zaman içinde İngiltere, Mısır ve Hindistan arasında muntazam bir hava posta işleyebilecektir. Elyevm Kudüs'le Bağdat'ı çölden bir birine rap eden bir otomobil yolu mevcut ki buda az zamanda İndus'a kadar temati edecektir.

Sir Rabilert Klayton'un İngiltere namına Vehhabi Sultanı İbnüs-suud ile akt ettiği bir mukavele mucibince de [Teşrinisani 1925] İngiltere Mavray-ı Şeria ve Irak kumanda muntıkala müşterek bir hududa malik bulunacak ve böylece Süveyş Kanalı'ndan Fırat'a doğru uzanan yeni İngiliz Mandası'nı terk etmeyecektir.

İstikbal için çok haizi ehemmiyet olan Behri Ahmer sahilinde kâin Akabe Limanı ile buna a Hicaz Demir Yollarında bulunmayan istasyonunda Maveriy-ı Şeria arazisine ilhak ile yeni yol sevkülceyi bir cenah himayesi teşkil edecektir.

Yakında bu otomobil yolunu birde büyük bir liman haline ifrağ olunacak olup esasen bu gü Kahire ve müstakbel Maveray-ı Afrika demir yolları ile iyi bir iltisaka malik olan Hayfa'da başlayan bir demir yolu takip edecektir.

Gerçi bu şimdilik ancak Mezopotamya'ya merbut ise de bir gün Hindistan'dan Belucistan ve İran hudutlarına götüren hudut ile de peydayı iltisak edecektir.

İngiltere'nin gerek Mezopotamya gerek Hindistan yolu üzerindeki sahibiyeti en çok Musul Vilayeti'nin Britanya kıtaatı tahtı işgalinde bulunmasına varestedir.

Bu arazinin ihata ettiği cibal yalnız Türkiye ve İran'a karşı değil aynı zamanda Kafkasya ve Rusya'ya karşı sevkül ceysi nokta-ı nazarından kuvvetli bir vaziyet ihdas etmektedir.

İngiltere'nin kendi memleketinde ehemmiyetli bir muhalefete ve Türkiye ile harp ihtilafları tehlikelerine rağmen Musul'a malikiyet uğrunda bu kadar inat ve ısrarla mücadeleye sevk edilmiş amil hiçbir zaman en ön safta petrol menba-ı olmamıştır.

Musul'a malikiyet orta şark imparatorluğu Hindistan yerlinin sevkül ceyşi nokta-i nazarından en mühim ve esaslı bir mahrumiyeti teşkil eylemektedir.

Buradan 1911 de İngiliz hakimiyetinde bulunan bu gün Batum ve Tahran el ile tutulabilecek bir yakınlıkta bulunmaktadır.

Buradan Rus İhtilali'nin Asya yürüyüşünü tevkif etmeğe imkan hasıl edecektir. Böylece Çemberlain Semeri harbi müteakip senelerde Çörçil'in takip ettiği planları itmam eylemekte bulunuyorlar.

Siyasi ihtilatatın bütün tezlerle ve tesadüflerine rağmen İngiliz siyasetinin esas hattı şaşmadan hedefine doğru tevcih etmiş istikamette uzanmaktadır.